

প্ৰবাহ

(পাঠশালা সাহিত্য সভাৰ দ্বাৰা আয়োজিত সৰ্বোত্তম উৎকৃষ্ট
প্ৰতিযোগিতাত দ্বিতীয় পুৰস্কাৰ প্ৰাপ্ত)

হিৰণ্য কুমাৰ চৌধুৰী
সিদ্ধাৰ্থ চৌধুৰী

অসমীয়া • প্ৰকাশন
আনন্দ বাম বৰুৱা পথ
পানবজাৰ, গুৱাহাটী-১

'Prabah' a Social Novel written by Hiranya Kumar Choudhury & Sidhartha Choudhury & Published by Asomi Prakashon, Panbazar, Gauhati—781001
Price Rs. 20'00

প্ৰকাশক :

ত্ৰিনাৰায়ণ দাস

অসমী প্ৰকাশন

পানবজাৰ, গুৱাহাটী

প্ৰথম প্ৰকাশ :

আগষ্ট ১৯৮৬

বেটুপাত :

প্ৰবিল বড়

মূল্য ২০'০০ টকা

মুদ্ৰক :

অনজীবন প্ৰেছ

পানবজাৰ

গুৱাহাটী-৭৮১০০১

॥ পাঠশালা সাহিত্য সভাৰ প্ৰকাশন সচিবৰ এষাৰ ॥

জন্ম-জগ্নব পৰাই পাঠশালা সাহিত্য সভাই প্ৰকাশনৰ দিশত বিশেষ গুৰুত্ব দি আহিছে আৰু বৰ্তমানলৈকে দুকুৰিখন বিভিন্ন গ্ৰন্থ অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যলৈ অৱদান দিবলৈ সক্ষম হৈছে। আনহাতে, সভাই অসমৰ নবীন লেখক সকলক ইয়াৰ বিভিন্ন প্ৰকাশন আঁচনিৰ যোগেদি অগ্ৰাধিকাৰ দিয়াৰ উপৰিও সেই সকলৰ মাজত সদৌ অসম ভিত্তিত সাহিত্যৰ বিভিন্ন দিশত প্ৰতিযোগিতাৰ আয়োজন কৰি পুৰস্কাৰো প্ৰদান কৰি আহিছে। পুৰস্কৃত গল্প, কবিতা আদিৰ কেবাটাও সংকলন ইতিমধ্যে প্ৰকাশ কৰি অসমীয়া ভাষা-সাহিত্যলৈ কিঞ্চিৎ যোগেও বৰঙণি আগবঢ়াইছে বুলি সভাই গৌৰৱবোধ কৰে। নকলেও হ'ব যে সভাৰ এনেবোৰ আঁচনিক অসমৰ সহাদয় পঢ়ুৱৈ সমান্তে আকোঁৱালি লোৱাৰ উপৰিও সুমুগ্ধাবে উৎসাহিতও কৰি আহিছে।

আমি আনন্দেৰে জনাৰ্ও যে ১৯৮৪ চনৰ শেষৰ ভাগত গুৱাহাটীৰ অন্যতম প্ৰকাশন প্ৰতিষ্ঠান 'অসমী প্ৰকাশন'ৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীনাৰায়ণ দাসে সদৌ অসম ভিত্তিত এখনি উপন্যাস প্ৰতিযোগিতা এই সভাৰ জৰিয়তে আয়োজন কৰাৰ অনুৰোধ জনায়। উক্ত প্ৰতিষ্ঠানৰ সহযোগত আয়োজিত সদৌ অসম উপন্যাস প্ৰতিযোগিতাত আটাইকুড়ি গৰাকী প্ৰতিযোগীয়ে অংশ গ্ৰহণ কৰে। প্ৰতিযোগিতাত শ্ৰী লোহিত ভৰালীৰ "আংগিৰ", শ্ৰীহৰণ্য কুমাৰ চৌধুৰী আৰু শ্ৰীসিদ্ধাৰ্থ চৌধুৰীৰ "প্ৰবাহ" আৰু শ্ৰীপৰমানন্দ বাজৰংশীৰ "এজন বাজাৰ মৃত্যু" নামৰ উপন্যাস তিনিখনে ক্ৰমে প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় স্থান লাভ কৰাৰ গৌৰৱ অৰ্জন কৰে। সভাৰ পূৰ্বৰ ঘোষণা অনুসৰি পুৰস্কৃত উপন্যাস তিনিখন "অসমী প্ৰকাশন"ৰ দ্বাৰা প্ৰকাশৰ আঁচনি গ্ৰহণ কৰা হয়। এই সুযোগতে ব'টা প্ৰাপক সকলক গুৰুগ জনোৱাৰ লগতে "অসমী প্ৰকাশন"ৰ স্বত্বাধিকাৰী শ্ৰীনাৰায়ণ দাসলৈ সভাৰ হকে শলাগ জ্ঞাপন কৰা হ'ল। আমি আশা ৰাখিছোঁ অসমৰ সহাদয় পঢ়ুৱৈ ৰাইজে উপন্যাস তিনিখন আদৰি ল'ব।

প্ৰতিযোগিতা পৰিচালনাকে ধৰি বিভিন্ন কাৰ্যত সক্ৰিয় সহযোগ আগবঢ়োৱাৰ বাবে অসম সাহিত্য সভাৰ প্ৰাক্তন প্ৰধান সম্পাদক নগেন শইকীয়া, পাঠশালাৰ (সৰ্বপ্ৰী) মুকুল গোস্বামী, বনোমোহন শৰ্মা, ফজল আলী, চক্ৰৱৰ্ত্তি কলিতা, প্ৰবোধ শৰ্মা, আৰু পাঠশালা সাহিত্য সভাৰ সম্পাদক শ্ৰীনবনাবায়ণ দেৱ শৰ্মা প্ৰমুখ্যে সভাৰ সমূহ কাৰ্যনিৰ্বাহক সদস্যলৈকে কৃতজ্ঞতা জনাইছোঁ। সদৌ শেষত সভাৰ এঘেৰোৰ আঁচনি আৰু অধিক প্ৰতিশীল হৈ পৰক, ইয়াক কামনা কৰোঁ।

পাঠশালা

৩১ মে', ১৯৮৬

শ্ৰীসতীশ চন্দ্ৰ চৌধুৰী

প্ৰকাশন সচিব,

পাঠশালা সাহিত্য সভা

টোপটো কাঁইটোত ডালদৰে লগাই লৈ মুখেৰে “হা : ” বুলি উচ্চাৰণ কৰি বসেহেৰে হাত বৰশীটো ব্ৰহ্মপুৰৰ মাজ ভাগলৈ বুলি সোঁহাতেৰে দলি মাৰি দিলে । তাৰ বুদ্ধ অথচ সবল বাহুটিৰে জোকাৰণি এটি বৈ গ’ল । টোপটোৰে সৈতে জৰীডাল বকেটটোৰ দৰে বতাহ ফালি কিছুদূৰ গৈ পানীত থেপেছকৈ পৰিল । লগে লগে সি বামত গুজি লোৱা বৰশীৰ চকাটো ঘূৰাই পানীৰ মাজেৰে নাচি নাচি তললৈ সোমাই যাব ধৰা অগ্নয়োজনীয় জৰীখিনি থেৰি-য়াই থলে । তাৰ লগতে হৃদয় মিলাই বাহিৰলৈ ওলাই আহিব ধৰা বাহুৰ মাংসপেশী হালেও নাচি থাকিল । পানীৰ সোঁতে ডাঙৰকৈ বৰশীৰ পুঙাটো তল-ওপৰ কৰি নচুৱাই থকাৰ লগে লগে গুৰুটিটো মুহূৰ্ত্তই তাৰ মনত দোলা দি আছে—লুইতৰ বিশাল জলবান্ধৰ আঁৰ লৈ থকা তাৰ কল্পনাৰ বিৰাট বৌজনীয়ে যেন এই মুহূৰ্ত্ততেই আহি টোপটো কামুৰি ধৰিব, একেবাৰে পেটলৈকে ওৰাই আক গভীৰলৈ দৌৰ দিব, বুঢ়ায়ে একেটা টানতেই তাইৰ কলিজা ফুটাই দিব, লাহে লাহে চকাটো ঘূৰাই টানি আনি বামত থেকেচা মাৰি দিব, পিচত গাঁওৰ মাজেৰে গবিত্ত খোজেৰে বিৰাট মাহুজনী কান্ধত ওলোমাই নিজৰ বীৰত্ব জ্বাহিৰ কৰি আগবাঢ়িব আৰু তাৰ বীৰত্বকেই স্বাগতম জনাই তাৰ গিচে গিচে ক্ৰিবিলা পাৰি সমদল কৰি যাব গাওঁৰেই সৰু সৰু ল’ৰা-ছোৱালীৰ জাকটো, অবশ্যে সকলোৰে আগত যাব কৈশোৰৰ অথতানুগতিক গৰিমাৰে সেই মৰম লগা সৰুকৈ ল’ৰাজন ।

“আহ্‌সা, মোৰ কলিজাটো !” তাৰ মুখেৰে আগোনা-জাপুনি ওলাই আহিল আৰু পিচ মুহূৰ্ত্ততেই সি চাৰিওফালে এবাৰ চাই ললে । তাৰ নিজক নিজে কোৱা কথাখিনি শুনিবলৈ ওচৰত কোনো নাই জানি সি আশ্বস্ত হ’ল । আচলতে তেনেকুৱা সময়ত সেই ঠাই ডোহৰত বসেহেৰে বুঢ়াৰ বাহিৰে আন কোনো সাধাৰণতে নাথাকেই । বুঢ়াই নিজেও কথাটো নজনা নহয়, তথাপিও কিছুমান বিশেষ মুহূৰ্ত্তত কিছুমান বিশেষ আচৰণ অস্বাভাৱিকভাৱে

অতি স্বাভাৱিক হোৱা বাবেই বুঢ়াইও তেনেকুৱা স্বাভাৱিকভাবে বলি হ'ব লগা হৈছিল। সেয়া নিশ্চয় অন্তৰৰ নিভৃত কোণৰপৰা নিগৰি ওলোৱা যবমসনা ভাবাবেগৰ বিমূৰ্ত প্ৰকাশ; কিন্তু সেই ভাবাবেগখিনি আনৰ আগত উদঙাই দিবলৈ বুঢ়াই লাজ পায়। তাৰ দুৰ্বলতাখিনি আনে ধৰিব পৰাটো সি কেতিয়াও নিবিচাৰে; কিন্তু দুৰ্বলতাই যেন সদায়ে সুকণ্ঠা বিচাৰি থাকে, আৰু সুকণ্ঠা বিচাৰি থোলেই ভুতংকৈ বাহিৰ ওলাই আহে—বসেখৰ বুঢ়াৰ শিৰ ফুটা হাতে তাক ধৰি ৰাখিবলৈ অসমৰ্থ হয়।

বুঢ়াই জানে অলপ পিচতেই সেই ল'ৰাজন আহিব—আহি তাৰ ওচৰতেই ঘাঁহনিত লেপেটা কাড়ি ৰহিব—তাৰ মুখত লাগি থাকিব নিতকলুম বিনয় হাঁহি এটি। বেচেৰাই আনকালে ক্ললৰপৰা আহি জলধান খিনি পেটত ভৰায়েই লুইতৰ পাৰৰ এই বিশেষ ঠাইখিনিলৈ অৰ্থাৎ বসেখৰ বুঢ়াৰ ওচৰলৈ আহে। বয়সৰ বিপৰীতে সি জীৱন পৰিচালিত কৰিবলৈ শিকিছে। লগৰ আন ল'ৰাবোৰৰ দৰে অকল খেজ-ধেমালিতে সি তাৰ সময় অতিবাহিত নকৰে; কিতাপ পঢ়ে—মানুহৰ, সমাজৰ। চীন, বাহিয়া, আমেৰিকা আদি দেশবোৰৰ কথা—সেই দেশবোৰৰ মানুহৰ, সমাজৰ কথা সি বুঢ়াক কয়। সি ভাৰতৰ কথা কয়, ভাৰতীয়ৰ কথা কয় আৰু কয় অসমৰ কথা—কোনোবা মণিপুৰী পাওলেন, কোনোবা খাহীয়া লিংডো, কোনোবা ভৈয়ামৰ বাতাকে লৈ সৰু সৰু পাহাৰবোৰত ওখ ওখ মনেৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰি থকা সেই সহজ-সৰল মানুহবোৰৰ কথাও সি বুঢ়াক সুযোগ বুজি নোকোৱাকৈ নাথাকে। মাটিৰ কেঁচা গোন্ধ নিহিত এই কথাবোৰ শুনিবলৈ বুঢ়ায়ো ভাল পায়। সি নিজেও মাটিৰ মানুহ—মাটিৰ গোন্ধ লৈয়েই আঙিৰ অবস্থা পাইছে। এই গোন্ধ তাৰ অতি চিনাকি—অতি প্ৰিয়।

বুঢ়াই হাতবৰশীৰ চকাৰ চাৰিওফালটো তাৰ অভ্যাসৰেই জিৰিকি-বিদাৰি আছিল। হঠাতে এবাৰ চকাটোৰপৰা হাতখন পিচলি যোৱাত সি মুখেৰে “ওহ” বলি উচ্চাৰণ কৰি চকাটোলৈ চালে। লগে লগেই নিজৰ দুৰ্বলতাখিনি ধৰিব পাৰি সি হাঁহি উঠিল। সি এইবাৰ চকাটোৰ ওপৰেৰে পাৰ হৈ যোৱা জৰীডালেৰে দৃষ্টি বুলাই লুইতলৈ চালে। অবিচ্ছিন্নভাবে বৈ থকা লুইতলৈ চাই তাৰ জীৱন-টোকো লুইতৰ সোঁতৰ লগত তুলনা কৰিবলৈ মন প'ল। ভাৱা

জীৱনত যেন একো নতুনত্ব নাই— সেই একেই গতানুগতিকতা। লুইতৰ যেনিবা বাৰিষা-খৰালি আছেই; তাৰ জীৱনততো খৰালিৰ বাহিৰে বাৰিষা কোনোদিনেই অহা নাই, আৰু হয়তো নাহিবও।... আচলতে মাহুৰ পিছত অতিবাহিত কৰা দিনবোৰৰ কথা কেতিয়াবা ভাবিলে তাৰ তেনেকুৱাই বোধ হয়। সি ভাবিলে, এই মাহুজনীও যে আৰু। কিমান দিন সি বৰশী পেলালে, অথচ মৰতীজনীয়ে এদিনো দেখা নাপায়নে। নাচনীজনীয়ে তাৰপৰা ইমান আঁতৰি ফুৰিব লাগেনে।

“হেহ-হেই নাচনী।” বুঢ়াই এটি অবতাব হাঁহি মাৰি নিজকে নিজে কোৱাদি ক’লে, “কিমান পলাৰি? মোৰ নামো বসেন্দ্ৰৰ হয়, বুজিছ? তোৰ দৰে কিমান মাহুৰ অমুকাই কাবু কৰিছো, আৰু তই।... হো, এবাৰ খাই ছা, নাখাব কিয়? একেই টানভে বাপেৰৰ বিয়া দেখি যাবি নহয়!” লগে লগে সি মাহুজনী টানি অনাৰ ভঙ্গীত সোহাতখন টানি আনিলে।

আচলতে বুঢ়াই আজি বহুদিন ধৰি লুইতৰ সেই একেডোখৰ ঠাইতে বৰশী পেলাই আছে। লুইতৰ সেইটুকুৰা ঠাইত বিৰাট বৌ এজনী তালৈ বুলি ৰখি থকাৰ ধাৰণা এটি তাৰ মনত দকৈ সোমাই গৈছে। অৱশ্যে বুঢ়াৰ মাহু ধৰাৰ নীতি সেইটোৱেই। লুইতৰ বিশেষ এটুকুৰা ঠাইত কিবা এটা নিৰ্দিষ্ট মাহু থকা বুলি কল্পনা কৰি লব আৰু অন্ততঃ একেজাতীয় মাহু এটা উঠাব নোৱাৰালৈকে সেই ঠাই টুকুৰাত বৰশী পেলায়েই থাকিব। ঠাইটুকুৰাত বৌজনী থকাৰ কল্পনাই দিনটোৰ বাৰ্থ প্ৰতীক্ষাৰ পাছতো পিছদিনৰ বাবে আশাৰ সঞ্চাৰ কৰে। সেই কল্পনাটোৱে তাক ইমানকৈ নিমজ্জিত কৰি ৰাখে যে মাহুজনী সচকৈ সেই ঠাইত আছে নে নাই তাকে লৈ যুৰ ঘমোৱাৰ অৱকাশেই নাথাকে। সন্দেহ নাই, বুঢ়াৰ সুদীৰ্ঘ মাহুমৰীয়া অভিজ্ঞতাতেই ইয়াৰ জন্ম, আৰু প্ৰায় ক্ষেত্ৰতেই এই অভিজ্ঞতাবে সম্যক প্ৰতিকলন হোৱাটো একো আচৰিত হবলগীয়া নহয়।

প্ৰতিদিনেই বুঢ়াই বৰশী পেলাইছে আৰু চপাইছে, চপাইছে আৰু পেলাইছে; মাহুৰ হলে উম-যামেই নাই। বুঢ়া পিচে অসন্তৰ জেদী। দিনৰ পিচত দিন ধৰি ভৰ দুপৰীয়াৰপৰা চকুৰে মনিব নোৱাৰা ছোৱালৈকে সেই একে টুকুৰা ঠাইতে বৰশী পেলাই ৰখি থাকিব তাৰ কল্পনাৰ মাহুজনী নুঠালৈকে। সেই সুদীৰ্ঘ সময়ছোৱাত

ভোক নাইবা ভাগব কেনোটা অনুভূতিয়েই তাৰ মনত ঠাই নাপায়। ব'ঠা কিমানলৈ বয় মাথো লুইতেহে জনাব দৰে তাৰ বৰশীদুটাইহে মাথো জানে বসেখৰ বুঢ়াৰ হাতত সিহঁতৰ তিত্ত জীৱনৰ কথা—বিশেষকৈ তাৰ বৰশী দুটাৰ লাগীটোৱে, তাৰ মতে যিটোৱে নেকি কোনোদিনেই বাৰ্থ নহয়, সেইটোৱে এলাগীটোতকৈ আৰু বেছি ভালকৈ জানে; কিন্তুনো এলাগীটোক সি কমেইহে সেই তিত্ততাৰ সোৱাদ দিয়ে যদিও তাৰ জোলোঙাখনত লাগীৰ সৈতে এলাগীও সদায়েই থাকে।

বসেখৰ বুঢ়াৰ এতিয়াও ভালদৰে মনত আছে, ঠিক তাৰ দৰেই একেখন পাৰ্ওৰেই পদবাম অৰ্থাৎ পদোবুঢ়ায়ো ঠিক একেখিনি ঠাই-তেই কাহিলি-কাহিলি পুৱাৰেপৰা বেজি দুপৰলৈকে বৰশী বাই সহস্ৰ দিনৰ বিফলতাকো কেৰেপ নকৰি জীৱন পাৰ কৰি গৈছে। তাৰো আছিল সেই একেই আশা। তথাপিও প্ৰতিদিনে কাহিলি-কাহিলি পুৱাতেই এহাতত বৰশীৰ মোনাখন আৰু কান্ধত চাটিটো ওলোমাই লৈ লুইতৰ পাৰত উপস্থিত হৈছিলহি। বহুদিন অপেক্ষা কৰাৰ মূৰত কোনোবাদিন হয়তো ৰৌটো বা বৰালীটো পাইছিল। সেই এটা মাল মাছৰ বাবেই ইমান আশা—ইমান ভৰসা—নিৰবিচ্ছিন্ন প্ৰতীক্ষা।

“বেচেৰাটো,” বুঢ়াই সহানুভূতিৰে উচ্চাৰণ কৰিলে। আচলতে সি নিজেও ভুক্তভোগী বাবে তাৰ সহানুভূতিখিনি যথেষ্টভাৱে প্ৰকট হৈ উঠিল। ‘আমাবোৰে জীৱন আৰু! এই লুইতেই সকলো-খিনি সামৰি লৈছে।’ সি তাৰ মনৰ ভিতৰতে ক’লে।

আচলতে এনেকুৱা কাউৰীৰ ‘কা’ নুগুনা মূহূৰ্ত্তবোৰত বসেখৰ বুঢ়া বৰ আবেগপ্ৰবণ হৈ পৰে। তাৰ মনটোৱে নানা কথাই খেপিলাই ফুৰে। অতীতৰ স্মৃতিবোৰ—তাৰ জীৱনৰ গতি, গতি-পথৰ দিল-বালিবোৰ ইত্যাদি এশ এটা স্মৃতিয়ে তাৰ মনত দোলা দি যায়। আজি জীৱনৰ শেষ প্ৰান্তত বহি অতীতৰ স্মৃতিবোৰ পাতলি সি অতীতৰ দিনবোৰৰ সোৱাদ লয়—কেতিয়াবা নিজে নিজেই হাঁহি উঠে আৰু কেতিয়াবা দুখত তাৰ অন্তৰ ভাগি ধৰে। ভেটিয়াই তাৰ জীৱনৰ ধৰিক্ৰমাবোৰ কাৰোবাক শুনাবলৈ মন যায়—কোনোবাই তাৰ জীৱনৰ হাঁহি-কান্দোনবোৰৰ সৈতে চিনাকি হওক—একান্ত নিৰিড়তাৰে।

“ল'ৰাটো যদি থাকিলেহেঁতেন!” সি মূখৰ ভিতৰতে এবাৰ

পাওলি ল'লে । আচলতে তাৰ অন্তৰত ল'ৰাটোৱে এখনি বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি থকা বাবে সি প্ৰায়ে তাকহে বিচাৰে । ল'ৰাটোৰ কণমানি অস্তৰখনতে যেন তাৰ হৃদয়পটোও প্ৰতিফলিত হয় ।

ল'ৰাটো থাকিলে বুঢ়াই বক্তাৰ আসনখনেই ল'লে হয় আৰু ল'ৰাটোৱে ল'লেহেতেন শ্ৰোতাৰ আসন । বুঢ়াই সাধাৰণতে তা'ৰ জীৱনৰ বাবে স্বচৰিত্ৰ কাহিনীবোৰৰ বক্তা মেলে আৰু ল'ৰাটোৱে মাথো সেইবোৰ শুনি যায় । তাৰ সেই কথাবোৰৰ মাজত কিন্তু লুইতে সদায়েই আগ স্থান পায় । বুঢ়া আৰু লুইত যেন একেটা সুৰতেই গ'থা । লুইতক সামৰি লোৱা জীৱনক কিন্তু ল'ৰাটোৱেও খুব ভাল পায়, কিয়নো সৰুবেপৰা লুইতখন চকুৰ আগত দেখি দেখি লুইতৰ প্ৰতি তাৰ মোহ উগ্ৰজিছে । সি যিমানেই ডাঙৰ হৈছে তাৰ মোহো যেন সিমানেই বাঢ়িহে গৈছে । গতিকে লুইতক জানিবলৈ, বুজিবলৈ তাৰ আগ্ৰহ অপৰিসীম । সি সেয়েহে খুব অনুসন্ধানীসু, কোনোবা ভালকণ্ড কিবা এটা প্ৰশ্ন কৰি দিব আৰু বুঢ়াই উত্তৰৰ বাবে তাৰ স্মৃতিৰ ভঁৰাল পাত পাতকৈ বিচাৰি মৰিব লাগিব । বুঢ়াৰ অবশ্যে বেয়া নালাগে—প্ৰকৃতভাৱত সি ভালহে পায় । অতীতৰ দিনবোৰৰ স্মৃতিৰে সি যেন মুহূৰ্তৰ বাবে হলেও অতীতৰ দিনবোৰলৈ উভতি যায় । সেই দিনবোৰকে জুটিয়াই চাই সি পথ বচে । জীৱনৰ পথৰ খলা-বমাবোৰ কিন্তু-কিয় নোহোৱাকৈ অতিক্ৰম কৰি যাবলৈ সেই স্মৃতিয়ে যেন তাক প্ৰেৰণা দিয়ে—তাৰ বুঢ়া হাড়তো হৃদয় আছে । সেয়েহে সি ল'ৰাটোক তাৰ বাবে মনে মনে আশীৰ্বাদহে দিয়ে—সি যেন সুখী হয়, যেন কৰ্তব্য পথত দৃঢ়তাৰে আগবাঢ়ি যাব পাৰে ।

বুঢ়াই ভাবিলে, ল'ৰাটোৰ মনোবল প্ৰখৰ । গতিকে সি কৃত-কাৰ্য্য হ'বই । মাথোন ধৈৰ্য-সাহস-সংযমক হাতৰ মুঠিৰ পৰা এৰি নিদিলেই হ'ল । সময়ো তাৰ বাবে অক্ষৰণ । তাৰনো এতিয়া বহুস কিমান ! আৰু লাগে যদি তাৰ অবশিষ্ট আয়ুসখিনিও ল'ৰাটোৰ আয়ুসৰ লগতে যোগ হওক । সিনো জীৱনত আৰু কি কাম কৰিব ! লগৰ প্ৰায়বিলাকেতো তাক এৰিলেই । এতিয়া আৰত ঠৰঙা লগা পাত এটিৰ দৰে সি এডাল গছনো কি শুৱাব !

ইতিমধ্যে ল'ৰাটো আহি বুঢ়াৰ পিচফালে থিয় হৈছিল । বৰশীৰ ঢকাটোত হাত থৈ কিবা ভাবি বুঢ়াই গম্ভীৰ নোপোৱা

মুজি জামি হঠাতে এটি দুলটামি কৰিবলৈ তাৰ মন ল'ল। সি কামৰে পাৰ হৈ যাব ধৰা আমৰলি পকুৱা এটি ধৰি লৈ মুখখন কটা চোলাৰ মাজেৰে ওলাই থকা বুঢ়াৰ পিঠিত লগাই দিলে। পকুৱাটোৱেও নিজে পোৱা শাস্তিৰ পোটক তুলিবলৈ বুঢ়াৰ পিঠিতে ধনজন্ম কামোৰ এটি শোধালে। হঠাতে এনেকুৱা আক্ৰমণত বুঢ়াই ততাতৈয়াকৈ অজ্ঞান শব্দৰ প্ৰতি নিজৰ পিঠিত সোঁহাতেৰে চাপৰ এটি মাৰি দিলে। পিচত গামোচাখন লৈ কামোৰা ঠাইখিনিৰ ওপৰত দুবাৰমান কোবাই দিলে। তাৰ ভাব, 'ম'হ-ডাহ কিবা আছে যদি জাঁতৰি যাওক। সি এইবাৰ গামোচাখন কান্ধত থৈ পুনৰ তাৰ হেৰোৱা চিন্তাৰ আঁত বিচাৰিবলৈ ধৰিলে।

ল'ৰাটোৱে কামতে থকা গহুৰোপাৰ অঁৰত থিয় হৈছিলগৈ। বুঢ়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়াত তাৰ হাঁহি উঠিছিল যদিও সি বিশেষ আমোদ নাপালে। বুঢ়াই পুনৰ লুইতলৈ চাই নীৰৱ হোৱা দেখি সি আকৌ এবাৰ পকুৱাটো লগাই দিলে। বুঢ়াৰ এইবাৰ ধৈৰ্যৰ বান্ধ চিঙি ল'ল। সি তিহুবিহাই উঠিল।

“কটা, এই মৰাহঁতক আকৌ কিহে পাইছে!” সি খঙতে অজ্ঞান শব্দৰ প্ৰতি বিয়োদগাৰ কৰিলে। চিন্তাৰ অঁৰটো পকুৱাৰ কামোৰত হেৰুৱাব লগা হোৱাত বাস্তৱিকতে তাৰ খং উঠিছিল।

ল'ৰাটোৱে অতি কণ্ঠেৰে বাহিৰ ওলাই আহিব খোজা হাঁহিৰ জ্বাউৰিটো দমাই ৰাখি গহুৰ অঁৰৰপৰা নাকেৰে দীঘলীয়াকৈ উচ্ছাৰণ কৰিলে, “ভু-উ-তে।”

“হেহ! ...কটা, তই ভাইটিহে,” সি প্ৰথমতে ধৰিব পৰা নাছিল যদিও পিচ মূহূৰ্ত্ততে চিনি পালে। ল'ৰাটোৱে তেতিয়া গহুৰ অঁৰৰ পৰা ওলাই আহি বুঢ়াৰ কামতে ধূপুচকৈ বহি পৰিল আৰু লগে লগে বুঢ়াই কোচাই ওপৰলৈ তুলি ৰখা আঠদুটাত সাৰট মাৰি ধৰি পাল মুখনেৰে ভেজা দি ৰ'ল। বুঢ়াৰ খং একেবাৰে পানী উঠি ল'ল। তথাপিও তাৰ খং যেন মাৰ যোৱাহে নাই তেনেকুৱা ভাৱত সি ল'ৰাটোক উঠাই দি ক'লে, “তই কিন্তু আজি-কালি খুব দুলট হৈছে দেই ভাইটি। কেতিয়াবা একেটা ধাপৰতে একেবাৰে জোনাকী পকুৱা দেখুৱাই দিম বাপেকে, বুজা নাই?”

“জ' ককা, তই তেনেকৈ কৈছ?” সি বুঢ়াৰ ফালে পোন্দো, বাকৈ চাই ক'লে। “মই আকৌ ধেমালিহে কৰিছিজো।”

“হুহু, ধেমালি!” এইবিলাক ধেমালি নেকি?” বুঢ়াই আকৌ এবাৰ ধমক দিলে।

“অ’ ককা, তই বেয়া পাইছ?” সি দুখেৰে ক’লে। “ঠিক আছে, মই আৰু ইয়াত এক চেকেণ্ডো নাথাকো—এতিয়াই গুছি যামগৈ। তোৰ কামলৈ আৰু কেতিয়াও নাহো।”

ল’ৰাটোৱে কান্দো-কান্দোকৈ দুখোজমান দিলেই। বুঢ়াই দেখিলে কথা বেগতিক হেন জানি সন্ধিহে কৰিব লাগিল। সি পিচফাজৰ প্ৰবাই মাত লগালে, “এ-এ-এই ডাইটি, বহুচোন বহু, ময়ো আকৌ ধেমালিহে কৰিছিলো।”

সি ঠাইতে ঘূৰি চালে। এইবাৰ যেন তাৰ পাল, সি ভেনে ভাবত ক’লে, “হুহু, ধেমালি! ধেমালি ভেনেকৈ কৰে নেকি?”

“ভেনেহলে কেনেকৈ কৰে?” বুঢ়াই নিবোকা চামোনটো হেঁ সূধিলে।

“উহ। ভেনেহলে কেনেকৈ কৰে।” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাখিনি সিক্কাৰিলে। তাৰ পাহত পুনৰ যাবলৈ ঘূৰি ঘপকৈ ক’লে, “তই থাক, মই যাও।”

“এহ! বহুচোন বহু। মই আকৌ আমাৰ মধুৰি জোপাৰ কথাহে...”

“মোক কিবা কেচুৱা পাইছ নেকি? নাথাক্ত যা তোৰ মধুৰি।” সি বৈ বুঢ়াৰ ফালে চাই ক’লে। পিচত পুনৰ ঘূৰি যাবলৈ ওলাল।

“নাথাক্ত যদিহে আৰু কি ক’ম! পিচে এইবাৰ যেনেকৈ লাগিছে নহয়।...বাক্ত যা, ধেমালি কৰিলেও লাগে নহয়? লাগিবভো, মোক আপোন বুলি ভাবিলেহে। মইনো তহঁতৰ কোন?” বুঢ়াই মুখ ঘূৰাই বৰশীৰ চকাটো এনেদৰে এবাৰ জিৰিকি-বিদাৰি চালে— যেন কিবা বিচাৰিছেহে।

ল’ৰাটো ঘূৰি থিয় হ’ল। সি লাহে লাহে বুঢ়াৰ ওচৰলৈ গ’ল আৰু মৰম লগাকৈ বুঢ়াক মাতিলে, “ককা, অ’ ককা।”

বুঢ়া নিম্নাতে তলমূৰকৈ চকাটোৰ লগতে বাস্ত হৈ থাকিল। ল’ৰাটোৱে মনে মনে এবাৰ হাঁহিল আৰু তাৰ পাহত পুনৰ মাতিলে, “ককা, মধুৰি পকিছে নেকি?”

“কব নোৱাৰো,” বুঢ়াই অজ্ঞত ধৰণে উত্তৰ দিলে। লগে লগে সি চকাটো অগ্ৰসোজনীয়াভাবে এপাক ঘূৰাই দিলে।

কেইটাবান মুহূৰ্ত্ত নীৰৱে গাব হ’ল।

ল'ৰাটোৱে এইবাৰ তাৰ হাত হাতখন বুঢ়াৰ কান্ধত ধলে ।
তাৰ খিচত চাপৰি বুঢ়াৰ মূৰলৈ চাই ক'লে, “ককা, বেয়া পালি
নেকি ?”

“হে-হে-হে,” বুঢ়াই মূৰ তুলি ল'ৰাটোৰ ফালে চাই তাৰ
হাতখনত ধৰি তাক আচৰিত কৰি হাঁহি দিলে । সি পুনৰ ক'লে,
“ময়ো আকৌ ধেমালিহে কৰিছিলো । তোক জানো বেয়া পাব
থাযো ?”

“অ, তেনেহলে কটা-কটি গ'ল,” সহজতে সন্নি কৰি সি
বুঢ়াৰ সোকায়ে বহি পৰিল ।

বুঢ়াই তাৰ হাতখন এৰি দি ক'লে, “অ, গ'লদে ।... পিচে
ভেনেকুৱা পিঠি ফুটাই দিয়া ধেমালি আৰু নকৰতো ?

ল'ৰাটোৰ হাঁহি উঠিল । সি হাঁহি হাঁহি-য়ই ক'লে,
“নকৰোদে ।”

“অ, চাৰি কিন্তু—কৰিলে জোৰ দীঘল চুলি ‘বাতি কাট’
দি একেবাৰে চুহা আমৰা খেন কৰি দিম ।”

“হু, কি কাট দিবি ?” ল'ৰাটোৱে বুজি নাপাই সুধিলে ।

“বাতি কাট—বুজা নাই নহয় ?”

“উহু,” ল'ৰাটোৱে মূৰ জোকাৰিলে ।

‘কেনেকৈ বুজিবি ? সেইটো আছিল আমাৰ সৰুকালত
প্ৰচলিত জনপ্ৰিয় চুলি কটা ঠাইলৈ । বুজিছ, মঠ যেতিয়া বৰ-
খেঁটাত, তেতিয়া আমাৰ ঘৰৰ কাষতেই এজন চুলি কটা মানুহ
আছিল । তেওঁ ঘৰত আহিলেই আমি ভয়তে ফৰিং ছিটিকা দিও ।
তথালিও পিভালে ধৰি নি আমাক তেওঁৰ হাততে গতাই দিলে ।
তেওঁও আমাক চোতালতে চাৰি এখনত বহুৱাই সুৰৰ ওপৰত কাঁহৰ
বাতি এটা কপ্‌কপীয়াকৈ লগাই দি তেওঁৰ দুই আঠুৰে মূৰটো
চেপা মাৰি ধৰি একদম বাতিৰ জোখাৰে পুৰা কদমত এজনৰ
পিচত এজনকৈ কেচি চলাই ৰায় । কেচিৰ কোবত দুই-এঠাইত
ভেজো ওলায় । পিচে আমি চিঞৰত গগন ফালিলেও তেওঁ কেৰে-
লকৈ নকৰে । চুলি কটা হোৱাৰ পিচত যেতিয়া বাতিটো গুচাই
দিলে তেতিয়া দেখা হয় মূৰৰ প্ৰায় মাজভাগত এক আঙুলি
চুলিৰে ওভোতাই থোৱা সুন্দৰ ক'লাকৈ বাতি এটা । আৰু সেৱাই
আছিল আমাৰ সময়ৰ জনপ্ৰিয় বাতি কাট ।” বুঢ়াই কথাখিনি

নাটকীয় চণ্ডত কৈ গৈ শেষবৰ্জিনি সদন্তে ঘোষণা কৰিলে ।

বুঢ়াৰ কথা শুনি ল'ৰাটো হাঁহিত চলি পৰিছিল । কথাখনি হাঁহি চম্ভালি সি ক'লে, “বাপৰে বাপ । মোৰ শুনিয়েই ভয় লাগিলে । লাগিলে তই মোৰ নাক বা কানকে কাটিবি, তথাপিও তোৰ এই মহিমামণ্ডিত বাতি কাটি নিদিবিনেই ।”

“এতিয়াহে মাহৰ মাৰ দেখি ভিলেও বেট মেলিলে,” কথাখিনি কৈ বুঢ়ায়ো হাঁহিলে । সি পুনৰ ক'লে, “নানাগেদে বোণাই অ', তোৰ মই নাকো নাকাটো, কানো নাকাটো আৰু চুলিঃ নাকাটো ।” কথাখিনি কৈ বুঢ়াই মুখ ঘূৰাই লুইতলৈ চালে ।

ল'ৰাটোৱে এইবাৰ একো নক'লে । আচলতে তাৰ তেনেভাবে আৰু কথা বঢ়োৱাৰ ইচ্ছা নাছিল যদিও বুঢ়াৰ কথাখিনি শুনি বস পাইছিল । সেয়েহে সি প্ৰসঙ্গটো সলাবলৈ বুলি ক'লে, “বাক ককা, তোৰ ৰোজনী আজিওতো নুঠিল নহয় ?”

“এহ, কি কৰি আৰু ? ৰোজনীয়ে একেবাৰে চাৰ্টি-মাটি বাইৰ অবস্থাই মোৰো অবস্থা কৰি দিলে অ' । পিচে কিমান চাল খেলিব ? অমুকাই আজিলৈ কিমানজনী ৰো-বৰালিৰ কলিজা ফুটালো, আৰু এইজনী ! তই চাই থাক, মই এইক তুলিহে এৰিম । নোৱাৰিলে মোৰ নামটোকে ওলোটাই থবি যা ।”

‘পিচে আজিলৈ কিমান দিনবা হ'ল ?’ সি কৌতুকেৰে শুধিলে ।

“পাঁচ দিন,” বুঢ়াই নিবিচাৰভাবে ক'লে । “পাঁচ দিন কিয়—দহদিন, এমাহ, দুমাহ পৰ্যন্ত লাগিব পাৰে ; লাগক, তথাপিও মই তাইৰ পিচ নেৰো । মোৰ নাম বসেশ্বৰ, মোৰ কাম বসেশ্বৰ, বুজিলি গৰু ?”

কথাটো আচলতে বহুতখিনিয়েই সঁচা । বুঢ়া অকল নামেৰেই বসেশ্বৰ নহয়—কথা, কাম উভয় দিশৰ পৰাই সি তাৰ নামৰ সাৰ্থকতা ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হৈছে । সময়ত সি মুখেৰে কথা কৈও থাকিব আৰু হাত দুখনেৰে কামো কৰি থাকিব । কথা আৰু কাম কোনোটোৰে লব-চৰ নহয় । অবশ্যে সলী পাজে বুঢ়াৰ মুখখন অলপ বেছিকৈয়ে চলিব খোজে ; কিন্তু ল'ৰাটোৰ লগত তাৰ যুথ কেতিয়াবা বহু সময়লৈ বন্ধ থাকিব লগীয়াত পৰে । সেই সময়ত ল'ৰাটোৱে তাৰ বড়োৱাত সুবাদি সুৰেৰে এনে কিছুমান

ভানগৰ্ভ কথা কয় যে সেইবোৰ শুনি থাকিবলৈ সি বাধ্য হয় । সেইবিলাক কথাই তাৰ দেহ-মন যেন শুদ্ধ কৰি দিয়ে, তাৰ বুদ্ধ কাণৰ আত্মস যেন আকৌ পচিশ বছৰ বঢ়াই দিয়ে । তাৰ দেহ-মন জুৰি থকা সেই ঘটনাত্মক ভিতৰত সি প্ৰথমে গীতাখনৰ কথাই ভাবে । বুঢ়াই নিজেও গীতাখন দুই-চাৰিবাৰমান নপঢ়া নহয়, বুলিবলৈও চেষ্টা কৰিছে ; কিন্তু ল'ৰাটোৱে কোৱাৰ দৰে তেনেকুৱা আৰু এখন গীতা যেনো আমাৰ দেশতেই সৃষ্টি হ'ব— ভাষাপিও তালৈ বা আৰু কিমান দিন ? কথাটো তাৰ বাবে যথেষ্ট গোলমালীয়া যদিও ধৰ্মীয় গোড়ামি তাৰ নাই বুলিয়েই সি ভাবে । কথাষাৰৰ তাৎপৰ্য্য সি নিজেও বহুদিন বিচাৰ কৰি চাইছে ; কিন্তু গীতাখনৰ সৃষ্টি কেনেকুৱাকৈ হ'ব তাৰ হাতে উম-ছামেই পোৱা নাই । ল'ৰাটোৱে কৈছিল কোঁৱৰ-পাণ্ডৱ যেনো এতিয়াও আছে—তাৰ মতে যুদ্ধখনহে যেনো লাগি উঠা নাই যদিও এদিন যে লাগি উঠিব, কোঁৱৰ যে নিপাত হব সেইয়া ধূৰূপ । এইবোৰ কথা তাৰ বাবে তেনেই সাঁথৰ । যুদ্ধৰ বাবে লাগিব কুকুৰেছ, লাগিব অৰ্জুনকে আদি কৰি বীৰসকল, আৰু অ', কৃষ্ণ ক'ত ? তেওঁতো জগত শুক, দেবতাৰো দেবতা । 'ভেঙে শ্ৰীকৃষ্ণয়ো বাক আকৌ নতুন অবতাৰ হৈ জন্ম লব নেকি ?' সি নিজকে নিজে প্ৰশ্ন কৰিলে । অ', তেৱাই দেখোন কৈ গৈছে... 'সম্ভবামি যুগে যুগে ।' [কটা, খাব খোৱা জিভা নহয়, ওলাবই নোখোজে !] ওওঁৰ বৰণো কৃষ্ণই হ'ব নিশ্চয় । অ', ল'ৰাটোৰ লাব বৰণো দেখোন মিঠা ক'লা । সিয়েই বাক কৃষ্ণ হ'ব নেকি ? হ'বও পাৰে কি ঠিক ! এতিয়াৰ পৰাই তাৰ বিচাৰ-বুদ্ধি যেনেকুৱা পকা, ডাওবেও তাৰ লগত সহজে পাতা নাপায় ।...কিন্তু কৃষ্ণতো সৰু কালতে অঘাইটং আছিল , ই দেখোন তাৰ ওলোটাটোহে । 'এহ্ কি যে হ'ল !' সি ভাবিলে । সাতে-পাঁচে ভেৰহে হয় দেখোন । 'তয়ো যে ল'ৰাটো হলি আৰু ।' বুঢ়াই এটি হুমুনিয়াহেৰে সৈতে মুখ ফুটাই ক'লে ।

“কিনোনো—কিনো হ'ল, ককা ?” হঠাত বুঢ়াৰ কথা শুনি ল'ৰাটোৱে ভেৰা-চেকা খাই প'ল ।

“এহ্ !” বুঢ়াই মিছাতে এবাৰ বৰশীটোৰ প্ৰতি গভীৰ ভাবে অনাৰোণ দিয়াৰ চেষ্টা কৰি চালে । চকুটোৰ চিখডাল বাঢ়িব

যিখিনিও পুত্তি বাখিছিল সেইখিনিও যেন কিবা হৈছিলহে, তেনেকুৱা ভাব এটা লৈ ঠাইখিনি এনেয়ে চাই ললে। আচলতে ভাব ভাব-প্ৰবণতাত হঠাতে ওলাই যোৱা কথাখিনিৰে সৃষ্টি পৰিবেশটোক চম্ভালি লবলৈ ইয়াতকৈ কৰিব পৰা তাৰ একোৱেই নাছিল। এইখিনি সময়ৰ ভিতৰতে সি কি ক'লে ভাল হ'ব জুৰিয়াই ললে। অন্ত-শেষত সি ক'লে, “তোৰ লগৰ ল'ৰাবোৰে সোৱা নাচি-বাগি-ফুৰিব ধৰিছে, আৰু তই দেখোন লগৰ সবাকো এৰি আহি মৰণৰ ক্ষণ গণি থকা এই বুঢ়াৰ ওচৰতে বহিছিলি।”

“কিয়, তোৰ ওচৰলৈ আহিলে বেয়া পাত্ৰ নেকি?” ল'ৰাটোৱে ওভোতাই ধৰিলে।

“বেয়া? ধেং! কিবোৰ য়ে ক'ব তই। তোকনো আৰু বেয়া পাব পাৰোনো?” বুঢ়াই প্ৰায় একে উশাহে কথাখিনি ক'লে। “নহয়... মই কৈছিলো কিয়, তই দিনে দিনে যেন অধিক চিন্তাশীল হৈ পৰিছ।... তোৰ বয়সৰ ল'ৰাবোৰে এনেদৰে থকাতো মোৰ অলপো সহ্য নহয়, বুজিছ ডাইটি?” কথাখিনি কৈ সি যেন এটা ডাঙৰ বোজাহে আঁতৰালে, ঠিক তেনে ভাবত সি ভৰি দুখন দীঘলকৈ মেলি দি আঠুৱনীয়া ধুতিখন অলপ টানি ললে। তাৰ মৰমৰ ডাইটিটোক সি কথাখিনি খুব আন্তৰিকতাৰে কৈছিল। সি জানে, তাৰ এইখিনি কথা শুনাৰ পাছত ল'ৰাটো আৰু গহীন হৈ পৰিব আৰু ল'ৰাটোৰ সেই গভীৰ মুখখিনিয়ে বুঢ়ালৈ অবসাদহে কঢ়িয়াই আনিব। আচলতে বুঢ়াৰ অন্তৰত জটিলতা এটাৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ ল'ৰাটোৰ এই সামান্যতম পৰিবৰ্তন খিনিয়েই যথেষ্ট। কিয়নো আনৰ ক্ষেত্ৰত বুঢ়া যিমানেই জেদী, যিমানেই কঠোৰ নহওক কিয় ল'ৰাটোৰ সন্মুখত যেন সি যথেষ্ট দুৰ্বল হৈ পৰে। সেই দুৰ্বলতাখিনি চাকিবলৈ যিমানেই চেষ্টা নকৰক কিয়, সি প্ৰায়েই ধৰা পৰি যায়।

বুঢ়াই ল'ৰাটোলৈ ঘূৰি চালে। ‘সি আঠুৰ ওপৰত বাও হাতখন থৈ তাৰে ওপৰত মূৰটো ৰাখি তলমূৱা হৈ সোঁহাতেৰে সৰু মাৰি এতালেৰে মাটিত কিবা-কিবি আঁকি আছিল। বুঢ়াই সেইফালে এবাৰ চাই একো ধৰিব নোহোৱা দৃশ্যখন হাত সন্মুখলৈ বঢ়াই এতামুৰি ভাৱ নিচিনা কৰি মাত লগালে, “ডাইটি, কি কৰিছ?”

ল'ৰাটোৱে লাহে লাহে মূৰ দাঙি চালে। তাৰ মুখত সেই নিতকলুষ হাসিটোৱে লাগি আছিল। সি উত্তৰ দিলে, “নাইতো, একো ভবা নাই।”

“তেনেকৈ মাটিত কি আঁকিলি?” বুঢ়াই কৌতুকেৰে সুধিলে।

“ঘৰ।”

“ঘৰ? কাৰ?” বুঢ়াৰ কথাত ধেমালিৰ স্বৰ।

“তোৰ, মোৰ, আমাৰ—সকলোৰে।” ল'ৰাটোৱে যেন মুখস্থ কৰিছে থৈছিল তেনেধৰনে উত্তৰ দিলে।

“হু! একোটা ঘৰতে সকলোৰে কেনেকৈ থাকিব?” ল'ৰাটোৰ কথাষাৰে বুঢ়াৰ মগজত ঠকা-খুঙা লগালে।

“থাকিব লাগিব আকৌ।”

“উশাহ লৰ নোৱাৰা হৈ নমৰতো।”

“উহু!” ল'ৰাটোৱে মিচিকীয়া হাঁহিৰে ক'লে, “উশাহ ভালকৈহে লৰ পাৰিম।”

“হু-উ-!” বুঢ়াই এটি হুমুনিয়াহ কঢ়িলে। “জানো ভাই কি কৰ! মই হলে মাথা-মুণ্ড একো বৃজি নাপাও ভাই।”

প্ৰকৃততে সি ল'ৰাটোৰ কথাখিনি একো বুজিব পৰা নাছিল। একোটা ঘৰতে আটাই কেইজন থকা কথাটোৱে তাৰ মূৰত পাক ঘূৰলি খাই আছিল। বুঢ়াই জানে, ল'ৰাটোৱে কথাষাৰ এনেয়ে কোৱা নাই; তাৰ আঁৰত নিশ্চয় কিবা অৰ্থ লুকাই আছেই। কিন্তু তেনেকুৱা ধৰণৰ কথা সি আগেকো শুনা নাছিল বাবে কথাষাৰৰ তৰ্থ বিচাৰি সি মগজৰ যথেষ্ট কচৰত কৰিব লগা হ'ল। সি এবাৰ হঠাতে ভাবিলে, যদি সিহঁতৰ পাঁওখনকেই—অ' নহয়, যদি গোটেই অসমখনকেই এটা ঘৰ বুলি ভবা যায় তেতিয়াহলে ল'ৰাটোৰ কথাখিনি হয়তো শুদ্ধ হ'ব পাৰে। সি এইবাৰ দৃঢ় হ'ল—হয়তো নহয়, সেয়াই ঠিক। আটাই বিলাকেই মিলি যদি এটা ঘৰ সাজি থাকিব পৰা যায়, সেইটো কম ডাঙৰ কথা হ'বনে? তাৰ ভাল লাগি গ'ল। সি মনে মনে ল'ৰাটোৰ ধ্যান-ধাৰনাক ভাবিফ নকৰি নোৱাৰিলে। সি বিমূগ্ধ দৃষ্টিৰে ল'ৰাটোলৈ চালে। ল'ৰাটো সেই মুহূৰ্ত্তত বুঢ়াৰ কল্পনাৰ পৰিসৰৰ পৰা বহুত আঁতৰত—তাৰ কথাষাৰে বুঢ়াৰ কেৱল কেনেকুৱা প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে তাক সি উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল। সেয়েহে বুঢ়াৰ চেতনাৰ

গৰা সম্পূৰ্ণ আঁতৰত থাকি সি সেই সময়ত বুঢ়াৰ বৰশীটোজৈয়ে দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিছিল। সি যেন মানুহৰ জীৱন আৰু বৰশীৰ এক স্বচ্ছ সাদৃশ্য অনুভৱ কৰিছিল। প্ৰতিজন মানুহেই যেন আশা-আকাংক্ষাৰ টোপেৰে জীৱন-বৰশী দিনৰ পিচত দিন ধৰি বাই গৈছে। হঠাতে তাৰ বৰশীটোৰ প্ৰতি মোহ উপজিল। লুইতত বৰশী পেলাই জীৱন-বৰশীৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিবলৈ যেন তাৰ মন গ'ল। সি বুঢ়াৰ জোঁলোঙাত থকা অতিৰিক্ত বৰশীটো উলিয়ালে। বুঢ়াই তাক লক্ষ্য কৰি আহিল যদিও বাধা নিদিলে। ল'ৰাটোৱে বৰশীটো বুঢ়াই প্ৰায়ে নেপেলাৱা বাবে বেয়া বুলি ভাবিছিল। সি বৰশীটো ঘূৰাই-পকাই ভালদৰে চাই ললে। পিচত একো ধূঁত উলিয়াব নোৱাৰি তাৰ ফালে চাই থকা বুঢ়াক সুধিলে, “এই বৰশীটো দেখোন ঠিকেই আছে, ককা। তই এইটো নেপেলাৱ কিয়?”

বুঢ়াই উত্তৰ দিয়াৰ আগতে এবাৰ হাঁহিলে আৰু তাৰ পাছত ক'লে, সেইজনী এলাগী অ'—মাছ উঠাবই নোৱাৰে।”

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাত বস পাই হাঁহি দিলে। বুঢ়াই যেন ল'ৰাটোৱে হ'হা দেখি ক্ষিপ্ত হ'ল তেনেকুৱাভাৱে ক'লে, “হুহু! তই হাঁহিছ?”

আকৌ উত্তৰ ধৰা হাঁহিব ভয়কটো দমাই ৰাখি সি ক'লে, “নাহাঁহি পাৰোনে! তোৰো যে কথাবোৰ আৰু! তই সেইবিলাক বিশ্বাস কৰ বুলি মই ভবাই নাছিলো।”

“এবাৰ পালত পৰিলে তয়ো বিশ্বাস কৰিছি হয়,” সি সহজ ভাবে ক'লে।

“মুঠেই নহয়,” ল'ৰাটোৱে জোৰ দি ক'লে। “আচল কথা তই উঠাব নোৱাৰ।”

“উ..., হৈছে, হৈছে,” বুঢ়াই তাক উপলুঙা কৰি ক'লে। “তই কাকিৰ ল'ৰা হৈ এতিয়া ব্যাসক বেদ পঢ়াৰি আহ।”

“দেচোন দে, তেন্তে ময়ে এবাৰ দলিয়াই চাও।”

“ও আই! আজিহে শেনৰ এডাত।” বুঢ়াই কৌতুক বোধ কৰি ক'লে। “বোলো বৰ বৰ ঘোৰাই নাগায় ঘাহ, বড়ুৱা ঘোৰাই বিচাবে মাহ। হ'ব দে, মোৰ সোণামুৱাটো, নালাপেদে তই যাছ ধৰিব। তোৰ এচাৰিব নিচিনা হাত দুখনৰ কাম এয়া

নহয় ।” বুঢ়াই ইচ্ছা কৰিয়েই অলপ বুঢ়াই ক’লে ।

“ওহ ! পাৰোনে নোৱাৰো তই চাচোন ।” সি বৰশীটো লৈ ঘপ্ৰকৈ উঠি বুঢ়াৰ দুখোজমান কাষতে থিয় হ’ল ।

“চাও বহ, বহ,” বুঢ়াই কড়ুৱৰ সুৰেৰে কৈ উঠিল ।
“ভেনেকৈ ঘচংঘচংকৈ নোৱাৰিবি ।”

বুঢ়াই তাৰ সন্মুখত থিয় হৈ মুখেৰে ফিৰা-কিৰি ভোৰ-ভোৰাই বৰশীটো কেনেকৈ ল’ব লাগে দেখুৱাই দিলে । সিও জৰীডালৰ শেষ ফালৰ মূৰটো বাও হাতেৰে ধৰি ৰাখি টোপেৰে সৈতে আনটো মূৰ সোঁ হাতত ৰাখিলে । দলিয়াবলৈ সাজু হৈ দুপটামিৰ হাঁহি এটিৰে সি ক’লে, “চাবি ককা, ভোৰ বৌজনী এইবাৰ লাগিবই লাগিব ।”

“ইস্ ! বৌ লগাব নালাগেদে, বোপাই অ’, তই কেবল দলিয়াওতে বাও হাতৰ পৰা জৰীডাল পেলাই নিদিবি ।”

“নিদিওদে, তই চিন্তা কৰিব নালাগে ।”

“নিদিও মানে জৰীডালৰ লগতে তয়ো গুছি যাব নেকি ?” চাবি, আগতে ভৰিৰে ডালদৰে খোপনি পুতি ল । ভোৰ আকৌ দেহটো মিহে শকত ॥”

“আস্ ! তই চাচোন ।”

কৈয়েই ল’ৰাটোৱে বৰশীটো দলি মাৰি দিলেই । অলপ দুৰ গৈয়েই টোপটো খেপচকৈ পৰি পানীৰ তলত সোমাই গ’ল । বৰশী দলিওৱা তাৰ বাবে নতুন বাবে বেগ চঙালিবলৈ যাওতে ঠাইতে এপাক ঘূৰিব লগা হ’ল । সেইখিনিতে বুঢ়াই আহি তাক চিলনীয়ে থাপ মৰাব দৰে থাপ মাৰি এনেদৰে তাৰ বাহটোতে ধৰি পেলালে যেন ল’ৰাটোৱে লুইতৰ পানীত পৰি যাবহে ধৰিছিল । লগে লগেই মুখেৰে সি ভোৰ ভোৰালে, “মই কৈছো নহয় এইবাৰ যাবে-তাৰে কাম নহয় বুলি । হুহ ! কথা নুশুন । নতুন স্মৃষ্ণ ল’ৰাটো—ঘনচিৰিকা সৰু, বাহটোহে ডাঙৰ । এতিয়াই ভৰি পিচলি গলে কি হ’লহেতেন ? মাৰে-ৰাপেৰে আহি মোৰ ডিঙিভেৰে জৰী লগালেহেতেন দেখোন ।”

মুখেৰে ভোৰ-ভোৰাই থকা সময়তে সি ল’ৰাটোৰ হাতৰপৰা জৰীডাল কাঢ়ি ললে আৰু মিছাকৈয়ে পুনৰ তাক মৰমসনা ধমক কেইটামান খোৱালে ।

বুঢ়াৰ কাণ্ড-কাৰখানা দেখি ল'ৰাটোৰ হাঁহি উঠিল । আচ-
লতে বুঢ়াৰ নিৰ্ভেজাল মৰমখিনিহে তাৰ অন্তৰত খোঁকি-বাখৌ
লগাইছিল । সেয়েহে বুঢ়াৰ কাৰ্যৰ লগে লগে সি উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে,
মাথো নিৰ্বাক বিমোহিত দৃষ্টিৰে সি সকলোবোৰ লক্ষ্য কৰি
গ'ল । প্ৰকৃততে বুঢ়াৰ মৰমত উথলি উঠা আবেগখিনিহে তাৰ
কণ্ঠস্থৰ বোধ কৰি ধৰিছিল । লাহে লাহে নিজকে চম্ভালি লব
খুজিছিল যদিও সি কৃতকাৰ্য্য নহল । আবেগ-বিহ্বল খোঁকা-খুঁকি
যাতেৰে সি কলে, তই যেনেকুৱাখন কৰিছ যেন সাংঘাতিক কিবা
এটাহে হ'ব ধৰিছিল ।

বুঢ়াই বৰশীটো চপাই বামত খেকেচা মাৰি থলে । তাৰ
ভাব, যেন মত কুটৰ মূল এই বৰশীটোহে !

“হুহ ! লুইতৰ গড়া চিনি পোৱা নাইতো !” সি মুখখন
গোমা কৰি ক'লে । সি যে ল'ৰাটোৰ কথাখিনি শুনি সম্ভ্ৰান্ত
হ'ব পৰা নাই বুজা গ'ল । তথাপিও ল'ৰাটোক খং কৰি সি
একো ক'ব নোৱাৰে—তাৰ অন্তৰত লাগে । সেয়েহে অশেষ কণ্ঠেৰে
হলেও সি সকলোখিনিকে নিজৰ অন্তৰতে ৰাখি থৈ দিয়ে । ল'ৰা-
টোৱেও বুজি পায় । আজি ইমান দিনৰ সান্নিধ্যই বুঢ়াৰ গহীন
মুখখনৰ আঁৰত থকা নিস্বার্থ মৰমেৰে পূৰ্ণ অন্তৰখনৰ কথা তাৰ
মনৰ পৰ্দাত বেছ স্বচ্ছভাবেই প্ৰতিফলিত কৰিছে । সেই মৰমৰ
পৰিধি ইমানেই বহল যে ল'ৰাটোৱে তাৰ সীমিত কল্পনাৰে তাক
চুঁকি নাপায় । বিশেষকৈ তাৰ প্ৰতি যেন বুঢ়াই মৰমখিনি আচু-
তীয়াকৈহে ৰাখি থৈছে, ক্ষমিকু সময়তো যাৰ হৰণ-ভগন কোনোদিনেই
নহয় । সি এই সকলোবিলাক কথা দকৈ অনুভব কৰে, যেতিয়া
বুঢ়াই তালৈ বুলি বৰশীত পোৱা ডাঙৰ বোজনীৰ আগমুহুৰিখিনি
আগতীয়াকৈ ৰাখি থৈ দিয়ে, যেতিয়া প্ৰথম পকা মধুৰিআমটো
পোনতেই তাক মাতি নি খাবলৈ দিয়ে, ঘৰতে বনোৱা নাৰিকলৰ
লাক কেইটাও যেতিয়া তালৈ বুলি টোপোলা বান্ধিলে আহে তেতিয়া ।
তেতিয়াই সি নিজকে প্ৰসন্ন কৰে, তেনেকুৱা মানুহ এজন, যিজন নেকি প্ৰতি-
বেশী, অভিভাবক স্বৰূপ হোৱাৰ উপৰিও তাৰ প্ৰাপৰ সঙ্গী, সি জানো
দ্বিতীয় এজন পাব । তাৰ মনতেই সন্দেহ জন্মে । সি জানে,
মৰম হাট-বজাৰে কিনা-বেচা কৰা নাযায়—ই অনুভূতিৰ এক
চিৰন্তন সত্য । সেয়েহে এই মৰমৰ প্ৰতিদান কেনেকৈ দিব খাবি

সি ডাবি নাগায় । এইটো ঠিক, সিও বুঢ়াক যথেষ্ট প্ৰজ্ঞা কৰে, যথেষ্ট ভাল পায় আৰু তাৰ এই ভাল পোৱাখিনি প্ৰকাশ কৰে শিশু সুলভ দুই-এটা ধেমালিৰে । সি জানে, সেই ধেমালিখিনি বুঢ়ায়ে বিচাবে । তাৰ বুঢ়া হাড়ৰ বাবে সেইখিনি শিশুসুলভ ধেমালিৰ প্ৰয়োজন অমূল্য ।

ল'ৰাটোৰ বুঢ়াক এবাৰ জোকাই চাবলৈ মন গ'ল । সি দেখিলে বুঢ়াই ইতিমধ্যে থেকেচা মাৰি খোৱা বৰশীটোকে তুলি লৈ এইবাৰ নিজে দলিয়াবলৈ সাজু হৈছে । সি বুঢ়ালৈ চোৱাৰ মুহূৰ্ত্ততেই বুঢ়াই বৰশীটো হাতত তুলি লৈ থাকিয়েই তাৰ ফালে নোচোৱাকৈ ক'লে, “চাৰি অ’ কলেহুৱা, এইবাৰ বুঢ়া হাড়ৰ জোৰ চাৰি ।”

বুঢ়াৰ ব্যক্তিখিনি হজম কৰোতে তাৰ বিশেষ কণ্ঠ নহ'ল । সেই সময়ত বুঢ়াক জোকাবলৈ বুলি কৰিব খোজা কামটোৰ প্ৰতি বুঢ়াৰ সন্তোষ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ কথা ডাবি সি কৌতুক বোধ কৰিছিল । সি কণ্ঠেৰে উঠিব খোজা হাঁহিটো দমাই ৰাখি বুঢ়াৰ ওচৰলৈ গৈ সুধিলে, “ককা, আৰু এবাৰ দলিয়াই চাব দিবি নেকি ?”

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কৌতুকখিনি নিজেও অনুভব কৰিলে । তাৰ ওঠেৰে হাঁহি এটি বৈ গ'ল । সি ক'লে, “বোলে গাত নাই ছাল-ৰাকলি আৰু মদ খায় তিনি টেকেলি । হুহ ! দেহৰ অবস্থা চম্ভ্ৰমোকাৰ ছাতি যেন আৰু বিচাবেও একেবাৰে পাটোৱাৰীৰ দোকা-নৰ পূৰণি ঘি । বোপাই অ’ এই বুঢ়া বয়সতো মোৰ দেহা চাচোন । তোৰ লগত এনেভাবে দেখিলে, কোনোবাই মোক দৈত্য বুলিয়ে ক'ব, বুজা নাই ?” কথাখিনি কৈ সি অলপ ৰল । তাৰ লিচত পুনৰ ক'লে, “তহঁতৰ দেহানো বাঢ়িব কেনেকৈ ? তহঁত উপজ্বলি কিবা অনাটনৰ যুগত । বুজিছ, মই সৰুতে যিমান গাখীৰ খালো, তই আজিলৈ কিজানি সিমান পানীও খোৱা নাই । ঘৰতে আছিল দুজনীকৈ খীৰতী গাই । নাই বুলিলেও দিনে চাৰি-পাঁচ সেৰকৈ গাখীৰ ওলায় । তেতিয়া আমি দুই ভাইৰ মাজত গাখীৰ কোনে কিমান খাব পাবে সেয়াই জেদ আছিল । আৰু বাছ-মাংসৰ কথা নকবিয়েই । ঠিক তোৰ মান বহুসলৈ অকলেই যিমান বাছ-মাংস খালো তই কিজানি একেলগে সিমান আজিলৈকে দেখাই নাই । বুজিছ, সেই ভেটিয়াই ঘি দেহা বনি গ'ল, আজিলৈ তাৰ আৰু দ্বৰণ-ভৰণ নাই ।

কিমান দুখ-কষ্ট অতিক্ৰম কৰি আহি আজিৰ অবস্থা গাইছো, কোনোদিনেই পেটৰ অসুখ, জ্বৰ আদি কেনেকুৱা ভাব সোৱাল নাখালে। এতিয়া আক মাটি বছৰীয়া বুঢ়া দেহত কি হয় নাজানে। দেখোন।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ দেহৰ ওপৰেদি এবাৰ চকু বুজালে। আগতেও সি খালি গাৰে থকা বুঢ়াক বহুবাৰ দেখিছে যদিও ভাব জাব হল সি যেন আজিহে বুঢ়াক ভালদৰে দেখিলে। অলপ অলপ সোতোৰা পৰিব ধৰা ছালৰ মাজেৰে ভাব সুন্দৰকৈ সজোৱা উদং বাউসীৰ মাংসপেশীবোৰে ভাব সুগঠিত দেহত সম্যক প্ৰতিফলন ঘটাবলৈ বাধ্য। তেজ গোট বৰণেৰে ডেকা কালত যে মানুহজন কেনেকুৱা আছিল বুঢ়াক এতিয়া দেখিলেও অনুমান কৰি লোৱাত অকণো অসুবিধা নহয়। এই বয়সতো বুঢ়াৰ দাঁত এটাও সৰা নাই, চুলি অবশ্যে দুই-এডালকৈ পক ধৰিছে। ভাবিলে আচৰিত লাগে এই মাটি বছৰ বয়সলৈ কেনেকৈ এটা ঔষধো ব্যৱহাৰ নকৰাকৈ এনে এটা শৰীৰ বৰ্তাই ৰাখিছে।

বুঢ়াৰ নিচিনা শাৰীৰিক বৈশিষ্ট্যৰ মানুহ সিয়ে দেখা নাই তেনেকুৱা নহয়, ভাব সংস্পৰ্শলৈ অহা ভালে কেইজন পূৰ্বপুৰুষকে সি দেখিছে—একেই নিৰোগী, সুঠাম দেহ-পল্লবৰ অধিকাৰী, পকা খেৰেৰাৰ বৰণেৰে সমুজ্বল হৈ থকা! ভাব মনত পৰে, ভাব ককাকো আছিল তেনেকুৱাই তেজোদ্দীপ্ত গল-গলীয়া মাতৰে বৃদ্ধ অবস্থাতো দধদপাই ফুৰা ব্যক্তি, যিজনে নেকি জীৱিত কালত কোনোদিনেই ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰি নাগালে। ভাব ককাদেউতাকে সাংঘাতিক কিবা এটা নহ'লে সিহঁতকো ঔষধ ব্যৱহাৰ কৰিব নিদিছিলেই। কাবোৰাৰ পেটৰ গোলমাল হ'ব—ক'ব, 'দ্বিফলা খাই দে'। লাগিলে নিজেই ঘৰতে জমাই থোৱা টেকেলিৰ পৰা উলিয়াই বনাই দিব। কাবোৰাৰ হাত-জৰি কাটিলে নিজেই কিবা-কিবি বনৌষধি বিচাৰি আনি লগাই দিব। আধুনিক ঔষধৰ প্ৰতি ককাদেউতাকৰ কিবা যেন এটা প্ৰত্যাহান আছিল। তাৰেই দুৰ্ভাগ্য যে তেনেকুৱা এজন ককাদেউতাকৰ সহচাৰ্যত বেছিদিন থকাৰ সুযোগ সি নাগালে। ককাদেউতাকৰ মৃত্যুৰ পাছতো কিন্তু তেওঁৰ বিষয়ে সি ভাব আইতাকৰ পৰাও বহুত শুনিছে। ভাব মনত আছে, বেছিদিন আগেয়ে নহয়, ভাব আইতাকজনীয়ে এদিন

জাহৰ সন্ধিয়া চৰিয়াত গৰম পানী লৈ ভৰি ধুৱাই দিবলৈ আহোতে সি ককাদেউতাকৰ বিষয়ে সুধিছিল। আইতাকে প্ৰথমতে আচৰিত হৈছিল যদিও পিচত চকুৰ পানী ভৰি ধুৱাই থকা চৰিয়াৰ পানীত খেলাই পেলাই ককাদেউতাকৰ বিষয়ে তাক বহুত কথাকেই কৈছিল। এদিন বাতিপুৱাও আইতাকে তাৰ ভৰিত তেল ঘঁহি থাকোতে সি বিচনাতে ওপৰমুৱা হৈ গুই থাকি বেবত সজাই থোৱা ককাদেউতাকৰ ছবিখনলৈ চাই আইতাকক তেওঁৰ বিষয়ে বহুতো কথাই সুধিছিল। আইতাকেও চলচলীয়া চকুৰে সি যি সুধিছিল তাৰেই উত্তৰ দি গৈছিল।

‘কেনেকুৱা যে মৰমীয়াৰ তাৰ আইতাকজনী!’ সি ভাবিলে। তাৰ প্ৰবল বাধা স্বত্বেও তাক সন্ধিয়া গৰম পানীৰে ভৰি ধুৱাই মটি-কাটি দিবই, বাতিপুৱাতেই উঠি সি বিচনাত থাকোতেই মিঠা-তেল গৰম কৰি দুয়োখন ভৰিতে ঘঁহি দি তাক টোপনিৰ পৰা জগাই দিবই, সি বাধা দিব খুজিলেও মৰমৰ দাবীত কোনো বাধা-আপত্তিয়েই নৰজে।

ভেনেকুৱাই আছিল তাৰ ককাদেউতাক আৰু আইতাক। দুয়োজনেই দুয়োজনকে প্ৰগাঢ় ভালপোৱাৰে নিবিড়ভাবে বান্ধি ৰাখিছিল। এক কথাত দুয়োজনেই আছিল অভিশূন। দৈহিক সমৰ্থপতাই কিবা অংশ লৈছিল নে নাই সি নাজানে, কিন্তু যদি ভেনেকুৱাই ধৰি লোৱা হয় তেতিয়াহলেও দুয়োজনৰে মাজত যথেষ্ট সাদৃশ্য আছিল। ককাদেউতাক আৰু আইতাকক একেলগে সি বহুতবাৰ দেখিছিল যদিও তাৰ মনত বৈসাদৃশ্যমূলক কোনো ধাৰণাৰেই উদ্ভেক হোৱা নাছিল, কিন্তু তাৰ ককাদেউতাকে যেতিয়া তাৰ কাষত থিয় দি তাৰ পিঠিত হাত বুলাই দিছিল তেতিয়া স্বাভাৱিক ভাৱাবেগৰ লগতে তাৰ ভাব হৈছিল, সেই সূঠম দেহ-প্ৰকৰৰ আগত সি যেন তেনেই এটি পানী কেচুৱাহে—কোনোমতে খুৰি খুৰি থিয় হ’ব পৰা হৈছে। দুয়োজনেই যেন দৃঢ়া বুগৰ প্ৰভীক—পানীৰিক বৈশিষ্ট্যকণ হেৰুৱাব লগে লগে যেন নিজৰ স্বাভাৱিক নিগোটল মনটোও হেৰুৱাইছে, আৰু তাৰ ঠাইত যেন থিৰাক কৰিছে ভয়ৰ এক হীমমন্ডলাই। তাৰ বেয়া লাগি গ’ল। উদাস দৃষ্টিৰে সি লুইতৰ বুকুৱেদি জ্ঞানটো প্ৰান্তৰলৈ চালে। প্ৰাণাণাথ নমনা লুইতখনৰ দূৰৰ প্ৰান্তত ভেতিয়াও ৰণা

কুবলীৰ চামনিটো লুইতৰ বুকুলৈকে ক্ৰমে ডাঠ হৈ আহিল। সি পুনৰ লুইতলৈকে চালে। বিশাল জলবাশিৰে লুইতখনৰ শান্ত-সৌম্য ৰূপটোৱে তাৰ চকুত ধৰা পৰি গ'ল। আচলতে লুইতখনৰ এই ৰূপ তাৰ বৰ ভাল লাগে। এই ৰূপটোৱে যেন লুইতখনী-য়াক আকৃষ্ট কৰি ৰাখিছে—সাহস দিছে, প্ৰেৰণা দিছে আৰু দিছে পতি।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ চালে। সি ইতিমধ্যে বৰশীটো দলিয়াই চকাটো ঘূৰাই অৱশিষ্ট জৰীখিনি মেৰিয়াব ধৰিছিল। চকাটো ঘূৰাওতে তাৰ বাউসীৰ উঠা-নমা খিনিলে সি আকৌ নিৰ্ঘিষ্টমনে চালে—শ্ৰোতাই হাব মনাব নোৱাৰা এটি বিগত যৌবনা বাহ। লাচিতৰ হেঁদান চলাব পৰা বাহ নিশ্চয় এনেকুৱাই হ'ব লাগিব। একে ৰাতিৰ তিতৰতে গঢ় সাজি উলিয়াব পৰা দেখো নিশ্চয় এনেকুৱাই হ'ব লাগিব। আৰু তিৰোতাই ৰূপচণ্ডী সাজি মূ'জলৈ যোৱা দেশৰ মুনিয়ে এনেকুৱাই হ'ব লাগিব। তাৰ সৰু বুকুখন ফুলি উঠিল। নিজ দেশৰ শৌৰ্য-বীৰ্যৰ এখনি ছবি মনৰ দাপো-পত প্ৰতিফলন ঘটাই সি নিজে গৌৰৱ অনুভৱ কৰিলে। হ'ব পাৰে সামন্তমুগীয়া পৰিঘটনা; কিন্তু তাৰ ঐতিহাসিক মূল্যক কোনে স্বীকৃতি নিদিব? প্ৰতি মুহূৰ্ত্তেই ইতিহাস ৰচিত হৈছে—সময় স্থবিৰ নহয়।

পিচ মুহূৰ্ত্তেই তাৰ বেয়া লাগি গ'ল বৰ্তমানৰ কথা অনন্ত পৰি। সি নিজেইতো বৰ্তমান—শাৰীৰিক সুস্থতাৰ কথা ৰাদ দিলেও তাৰ মানসিক সুস্থতা সম্বন্ধে সি নিজেই কেতিয়াবা সন্দি-হান হৈ পৰে। লগৰ আন ল'ৰা-ছোৱালীৰে সাৰটি লোৱা নাচি-বাগি ফুৰা জীৱনটো সি কিয় সহজভাবে লব নোৱাৰে সি নিজকে নিজে প্ৰশ্ন কৰে। তাৰ সঙ্গুখৰ ৰতীপ পৃথিবীখন যেন লাগে লাগে জাঁতৰি যাব ধৰিছে। অথচ সি তাক ধৰি ৰাখিবৰ চেষ্টা কোনোদিনেই কৰা নাই। সি যেন মাত্ৰ এজন অতিথি—আহিছে, ৰহিছে, জলপান খাব আৰু উঠি গুছি যাব, নিশান্তই নিঃসঙ্গ, যেন বিজীৰ্ণ পথাৰৰ মাজত নভ'ৰা এজোপা গছ—আশা নাই, আকাংক্ষা নাই—যাথো শূন্যতা আৰু শূন্যতা। তাৰ খুব বিড়া বিড়া লাগি গ'ল। বুঢ়াৰ উৎসাহিতকো সি সেই মুহূৰ্ত্তত ৰাহিৰি গ'ল; যাথো বিজীৰ্ণ ধূসৰ প্ৰান্তৰলৈ নিৰ্ঘিষ্টমনে চাই ব'হ।

ল'ৰাটোৰ চিন্তাধাৰাৰ বিপৰীতে বুঢ়াই সেই সময়ত তাৰ বৰশী লৈয়েই ব্যস্ত আছিল। তাৰ এলাগীজনীকো পেলাই পুনৰ ল'ৰাটোৰ কামত বহি পৰি সি ভাবিছিল, মাহজনী উঠিবই উঠিব, কিন্তু কোনদিনা বা উঠে ? আকৌ মাহজনী তাৰ লাগীয়ে উঠাৰ নে এলাগীয়ে উঠাই বা ! এস'গীয়ে উঠালেতো এইবাৰেই প্ৰথম হ'ব। যদি মাহজনীয়ে এলাগীৰ টোপটোকে গিলি পেলায়, তেতিয়া নিশ্চয় উঠাওতে কষ্টিন হ'ব। তেতিয়াহলে ঘৰতে বহু কষ্ট কৰি লগাই জনা টোপদুটাৰ এটা তাই যপকৈ খাই পেলাব। সি মনতে এবাৰ হাঁহিলে আৰু পিচত নিজকে নিজৈ কৈ উঠিল, “এই মাহজনী কিন্তু বেহ শিকান দেই।”

বুঢ়াৰ কথাখিনি অনুসৰণ কৰি ল'ৰাটোৱে দৃষ্টি চলালে। সি দুখৰ টোপটো ধৰা ঠাইডোখৰলৈ চাই তাৰ কল্পনাৰ মাহজনীক কথাখিনি কৈ আছিল। সি এইবাৰ ল'ৰাটোলৈ চাই তাৰ আধা কোৱা কথাখিনি আবৃত্ত কৰিলে, “তাই মোক আজি বহুদিন চলিলে। হসে কি হ'ব ? ময়ো তাইৰ নাড়ী-নজ্জৰ জানো নহয়। হেহ্, বুঢ়াৰ লগত ধেমালি !” তাৰ পিচত সি আগৰ বৰশী ধৰা ঠাইডোখৰলৈ চাই তাৰ কল্পনাৰ বৌজনীক যেন শুনাই ডাঙৰ ডাঙৰকৈ ক'লে, “হেই ম'হ, আৰু কিমান দিন থাকিব ? তোৰো দিন চমু চাপি আহিছেই। বুঢ়া বাপেৰক এতিয়াও চিনি পোৱা নাই নহয় ? হেহ্ হে। ময়ো বৰপেটীয়া, বৃজিহ ? যিদিনাই বৰশীৰে কলিজা ফুটাই বায়ত থেকেকৈ পেলাই দিয় সিদিনাই জমুকাক চিনি পাবি।” লগে লগেই সি সোঁহাতৰ মূঠিৰে দুবাৰ-মান নিজৰ বুকুত থুকুৰিয়াই দিলে।

বুঢ়াৰ অবস্থা দেখি ল'ৰাটোৰ হাঁহি উঠিছিল। বিশেষকৈ তাৰ কল্পনাৰ মাহজনীলৈ চাই কৰা তৰ্জন-গৰ্জনখিনি শুনি হাঁহি চক্কালি বখাটো তাৰ বাবে বৰ কষ্টসাধ্য হৈ পৰিছিল। সি ভয় খোৱাৰ নিচিনা কৰি বুঢ়াৰ কথাখিনি তুলি ধৰিলে, “হ'ব দেই বৰপেটীয়া ককা, আৰু ধমকি নিদিবি। বেচৰী বৌজনীয়ে কিজানি পানীৰ তলতে ভয়তে থক থককৈ ক'গিব ধৰিছে।”

বুঢ়াই একো নকলে, ল'ৰাটোৰ ফালে চাই হাঁহিলে মাথোন। আচলতে সি অলপ লাজো অনুভৱ কৰিছিল।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ মনৰ অবস্থাটো বুজি পালে। ভাৰোথৰি

বুঢ়াই নিজকে বৰপেটীয়া বুলি কোৱা কথাষাৰে তাক কিছুমান স্মৃতি মনত পেলাই দিছিল। অসশো বুঢ়াৰ আদি বাসস্থান বৰপেটা বুলি সি আগতেই জানে; কিন্তু তাৰ বাবে সেৱাই যথেষ্ট নহয়। বুঢ়াৰ জীৱনক সি ওতঃপ্ৰোতঃভাবে জানিব বিচাৰে, সম্যকভাবে বুজিব বিচাৰে। সেয়েহে আগতে কেবাবাৰো সেই কাছিনী গুনিব বিচাৰোতে ‘কও, কও’ বুলি বুঢ়াই পিচলৈ পেলাই খোৱাটো তাৰ পোনপ্ৰথমতেই মনত পৰিল। সি অনুভৱ কৰিলে, বুঢ়াই যেন তাৰ জীৱনৰ প্ৰধান ঘটনাবোৰৰ পৰা সদায়ে আঁতৰি থাকিব খোজে। কিন্তু তেনেকুৱা এজন মানুহৰ বাবে কি এনেকুৱা দুঃসহ ঘটনা থাকিব পাৰে সি ভাবি পাৰ নাপায়। সেয়েহে বুঢ়াই ভাল পেলাই ৰাখিব শুল্লিগেও তাৰ উৎকণ্ঠা বাঢ়িহে যায়।

কথাৰ মোৰ সলাই সি বুঢ়াক কৈয়ে পেলালে, “ককা, তইতো এটা কথা মোক কওঁ বুলিও কোৱা নাই।”

“কি অ,” কি কথা?” বুঢ়াই ল’ৰাটোৰ কথাৰ আঁত ধৰিব নোৱাৰি ততাতৈয়াকৈ সুধিলে।

“সেইয়াহে তই ইয়ালৈ প্ৰথম অহা কথা,” ল’ৰাটোৱে তাৰ জয়গল ওপৰ কৰি চকু দুটা ডাঙৰকৈ মেলি কলে।

“অ, সেইয়াহে।” বুঢ়াই যেন অলপ ৰস পালে তেনেকুৱা ধৰণে ক’লে। “সেই বিলাকনো আৰু কি গুনিবিঅ—বহুত পুৰণি হ’ল।” তাৰ কথাত নিমগ্নিত ভাব এটা নিহিত আছিল।

“পুৰণি হলেতো গুনি ভাল লাগে, ককা!” ল’ৰাটোৰ কণ্ঠ-স্বৰত কৌতুহল প্ৰকাশ পালে।

“মোৰ আৰু পুৰণি হলে কেনেবা লাগে দেখোন,” বুঢ়াই অলপ বৈ ক’লে। লগে লগে সি দীঘলকৈ হহুনিয়াহ এটি কাঢ়ি পুনৰ ক’লে, “আমিতো সাধুকথা হৈয়েই যাম—ভোৰ সাধুকথা গুনি ভাল লাগে নেকি?”

“লাগেতো—সকতে মাই কিমানহে সাধুকথা কৈছিল!” সি উৎসাহিত হৈ ক’লে। সেই সময়ত তাৰ সৰু কালৰ জোনাক-সিন্ধ সজ্জিবোৰলৈ মনত পৰিছিল। সিহঁতৰ চোতালৰ আগত ফুলি থকা শেৱালি জোপা আৰু তাৰ তলতে ঢাকিগছি মাৰুত লৈ সকলৈ ধাপনৰে তুলনীজোপাও তাৰ মনৰ পৰ্দাত উভাসিত হৈ উঠিল। জোনাক ৰাতি নীলাকৈ সূনিৰ্জল আকাশখনৰ লগ লাগি

কেনেকুৱা যে সৌন্দৰ্যৰ সৃষ্টি কৰিছিল। তাৰ মনত আছে লবমকালি
ঠিক শেৱালি ভোণাৰ তলতে ডাঙৰ বেতৰ পাণ্ডুখনত থাকিব কোজাত
ঘূৰ থৈ সি তাৰ দাদা-বাইদেউসকলৰ সৈতে সাধু গুনিছিল। বান্দৰ
আক খিয়ালবপৰা আৰম্ভ কৰি নীলা আকাশৰ কাপোৱালী পৰীৰ
সাধুলৈকে কিমানেইহে সাধু সি থাকিবপৰা নুগুনিছে। কিন্তু বুঢ়াৰ
কাহিনীবোৰতো আক সাধু হ'ব নোৱাৰে, সি ভাবিলে, আক সাধু
হ'ব লাগিলে সেইবোৰ জীয়া সাধু হ'ব লাগিব। সেয়েহে সি
ক'লে, “তোৰ সাধুবোৰ পিচে জীয়া সাধু হ'বদেই—সেইবোৰ তোৰ
জীৱনৰহে কথা।”

পিচ মুহূৰ্ত্ততে সি ভাবিলে, বুঢ়াই যদি এই কাহিনীবোৰ ক'বলৈ
বেয়া পায়! তাৰ জীৱনতো হয়তো কিছুমান দুৰ্বল মুহূৰ্ত্ত আছে, যিবি-
লাক নেকি প্ৰকাশ কৰিব খুজিলে বুঢ়াৰ কলিজাত আঘাত লাগে।
সি নিজেও কিছু পৰিমাণে আহত হ'ল আক সেয়েহে সি আনমনা
সুৰেৰে ক'লে “ভই যদি বেয়া পাব, নালগে বাক ক'ব।”

“সেইয়া, তোৰো যে কথাবোৰ আক ভাইটি। মই জানো
বেয়া পাও বুজি কৈছো?” সি প্ৰায় ল'ৰাটোৰ কথাৰ ওপৰতে কৈ
ক্ৰন্তেক ব'ল। তাৰ পাহত পুনৰ ক'লে, “কথা হ'ল সেইবোৰ
ক'ব গলে এখন বায়ায়গ হ'ব।”

“ভই চমুৱাই কৰি আকৌ,” লৰাটোৱে তাৰ কৌতুহল সম্পূৰ্ণ
প্ৰকাশ কৰি ক'লে।

“হাজাৰ হলেও বাৰশৰ তল বুজিছ?” বুঢ়াই কৌতুকেৰে
ক'লে। “ঠিক আছে, গুনিব খুজিছ যেতিয়া গুনিবি আক,”
ল'ৰাটোৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান কৌতুহলৰ ওচৰত বুঢ়াই পৰাজয় বৰণ কৰি-
বলৈ বাধ্য হ'ল। সি অলপ পিচুৱাই গৈ পিছতে থকা গছডালত
আউজি বহিল আক ওপৰমুহা হৈ একত্ৰক চকু মুদি কিবা চিন্তা
কৰি ল'লে। সি যেন সেইখিনি সময়তে তাৰ কাহিনীৰ সৃষ্টিটো
বিচাৰি ল'লে। সি লাহে লাহে চকু মেলি ল'ৰাটোৰ ফালে
চালে। পাহত এটা বহস্যপূৰ্ণ হাঁহিৰে সি লৰাটোক সুধিলে, “বাক
যোৰ বয়স এতিয়া কিমান বুজি ভাব?”

“কিয়ন তেন্তে কৈছিলি যাতি বহুৰ বুজি।”

“অ” যাতিতকৈ দুই এবছৰ কিবা বেছি হ'ব।... নিছে দেখাত
ভেনেকুৱা যেন আছে নেকি?”

“দেখাবলৈ অৱশ্যে তেনেকুৱা যেন নালাগে।” ল’ৰাটোৱে
লাহে লাহে ক’লে।

“আজিৰ পৰা ঠিক ব্লিশ বছৰ আগেকৈ মই ইয়ালৈ পোনপ্ৰথম-
বাৰৰ বাবে আহিছিলো।” বুঢ়াই তাৰ দৃষ্টিটো মহাবাহুৰ ওপৰত
বাধি ক’লে। সি যেন ল’ৰাটোৰপৰা পাব লগা উত্তৰক প্ৰাৰ্থাই
নকৰিলে তেনেকুৱা বোধ হ’ল। সি পুনৰ ক’লে, “তেতিয়া তই
জন্মা দুৰৰ কথা, তোৰ মাৰ-বাপেৰও ইয়াত নাছিল।”

“তেতিয়াহলৈতো তেতিয়া তোৰ বয়স ব্লিশ বছৰমান আছিল,
নহয় জানো?” ল’ৰাটোৰ কথাত আচৰিত হোৱাৰ সুৰ।

“ও, তেনেকুৱাই হ’ব, চেহেৰাৰে কিন্তু তেতিয়াও এই মত
জনেই আছিলো দেই।

বুজিছ, তেনেকুৱা মানুহক আজি-কালিৰ বাঘেও খাব ভয় কৰে।
আকু সেই কাৰণেই তেতিয়া এই জাবি ডোখৰত আহি ঘৰ
সাজিব পাৰিছিলো।”

“ইয়াততো আগতেও বাঘ নাছিল।”

“নাছিল মানে? নথকাৰ বাপেক আছিল।” বুঢ়াই ‘বাপেক’
শব্দটোত জোৰ দি ক’লে।

“ও আই! সেইটো আকৌ কেনেকুৱা কথা?”

“কেনেকুৱা কথা তই বুজিবি? আচ্ছা, ইয়াত যে এখন
সৰু-সুৰা হাবিয়েই আছিল তই জান নে নাজান?”

“জানো।”

“তেনেহলে? হাবি মানেই বাঘ আৰু বাঘ মানেই...”

“হাবি।” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ মুখৰ কথা কাড়ি ক’লে।

“অ, তাৰ মানে তই ভুলতে তুত দেখাৰ দৰে বাঘৰ ভুলতে বাঘ
দেখিছিলি?” তোৰ সাহসো দেখিছো বহুত!” ল’ৰাটোৰ কথাত
ঠাট্টাৰ সুৰ।

“তই মোৰ ভুলহে দেখিছিলি?” বুঢ়াই ওভোতাই প্ৰশ্ন কৰিলে।

“আৰু তেতিয়াৰ পৰাই যে অকলে হাবি কাটি ঘৰ সাজি ইয়াত
সিংহ বিক্ৰমেৰে বসবাস কৰি আছে সেইটো দেখিও নদেখা হলি।”

“তই অকলে?”

“অকলে মানে বহুমত আগৈ আগৈ আছিল দেটোন।”

“অ, হ’ল হ’ল। তই আচলতে বহুমত চাচাৰ ছোৰভায়ে

ইচ্ছাত সিংহ বিক্রমেৰে আহিলি ।” বুঢ়াক ভল পেলাবলৈকে ল’ৰা-
টোৱে তেনেদৰে ক’লে ।

“হে-হে-হে !” বুঢ়াই তাক অৰাক কৰি হাঁহি ক’লে,
“তই দেখোন কথাটো বুজিছই ।”

ল’ৰাটোৱে অৰণ্যে জানে বুঢ়াই পাকে-গুৰুৰে নিজকে যেনে-
কুৰা প্ৰতিপন্ন কৰাৰ বিচাৰিছে প্ৰকৃতপক্ষে সি তেনেকুৱা নহয় ।
বুঢ়া সাহসী, সংযমী, সংগ্ৰামী । সি বুনাত বুঢ়াৰ গোটেই জীৱন
সংগ্ৰাম কৰোভেই গ’ল । বুঢ়াৰ আজিৰ অৱস্থা তাৰ সংগ্ৰামী
জীৱনেৰেই প্ৰতিফলন । তেনেকুৱা জীৱন ল’ৰাটোৰ প্ৰিয় । তাৰ
বাবে সংগ্ৰামী জীৱনত মধুৰ আমেজ আছে । সাধাৰণ ঘটিবাম-
বাতিবামে সেই জীৱনৰ সোৱাদ পাব নোৱাৰে—সেই জীৱনক
অঁকোৱালি লব নোৱাৰে । বুঢ়াই পাৰিছে বুজিয়েই সি অমৃতৰ
সোৱাদ লব পাৰিছে—এই বুঢ়া বয়সতো সি আন দহজনৰ দৰে
ভিনিষুৰীয়া হ’ব লগা হোৱা ন’ই । এটি নিঃসঙ্গ অথচ পূৰ্ণ
সামাজিক জীৱনৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ সি । ভাবিলে ল’ৰাটোৰ আচৰিত লাগে,
ক’ব মানুহ ক’লৈ আহি এটি ভিন্নসুৰী সামাজিক জীৱন অঁকো-
ৱালি লৈছে, নিজে জীপ দি প্ৰতিপালন কৰিছে ; অথচ নিজৰ
বাবে একোকে বখা নাই—ঠিক যেন ডাৱৰৰ দৰে—উৰুপৰ্বতকুলক
সান্তনা দি, নদী-নদ, খাল বিল পূৰ্ণ কৰি নিজে বিত্ত হৈ পৰিছে ।

“ককা,” সি লাগেই মাতিলে । “তোৰ আচল ঘৰ বৰ-
পেটাতহে আছিল, নহয় জানো ?” সি প্ৰসঙ্গটো পুনৰ উত্থাপন
কৰি সুধিলে ।

“অ, বৰপেটাত ।...কিয় নামটো শুনা নাছিল নেকি ?” সি
হঠাৎ প্ৰশ্ন কৰিলে ।

“কিয় নুশুনিম ?” ল’ৰাটোৱে ততাতৈয়াকৈ উত্তৰ দিলে ।
“ভুলোৱাত পাইছিলো নহয় বৰপেটা হাতী-দাঁতৰ অলংকাৰৰ বাবে
বিখ্যাত ।”

“অ, পাইছিলি যদি পাইছিলি ; এতিয়া পিচে নাই ।”
বুঢ়াই নিমিষ খণে ক’ব খুজিছিল যদিও তাৰ কথাৰ শেষৰ
ফালে যেন দুখ মিহলি হৈছিল । আচলতে তাৰ সময়লৈকে প্ৰস্ফু-
ৰ্ত্তিত হৈ থকা বৰপেটাৰ অগ্নিস্নে-গলিস্নে বিস্তাৰিত এলেকাৰ হাতী-
দাঁতৰ কংকৰাৰ খচিত অনুষ্ঠান সমূহৰ ধ্বংসপ্ৰাপ্ত ভৱিষ্যৎ হ’ব

এখন ক্ষণেকৰ বাবে হলেও তাৰ মনৰ দাপোপত্ত প্ৰতিফলিত হৈছিল । সেয়েহে অলপমান বৈ উঠিল উঠিব ছোজা বেজাবৰ জোলাঙখন সামৰি কণ্ঠসহকাৰে সামৰি ক'লে, "বুজিছ মানুহে এতিয়াও কয় বোলে কাউৰীৰ 'কা' নুশুনা ঠাইতো বৰপেটীয়াৰ মাত শুনা যায় ! আন যি ধৰণেই অৰ্থ নকৰক, আচলতে কি জান ? বৰপেটীয়াসকল স্বভাৱতেই দুঃসাহসী—দুঃসাহসিক কামবোৰ কৰি ভাল পায় । খাব-খোৱা অসমীয়া হ'লে কি হ'ব—একেবাৰে খামি ডাঠ মানুহ । চাৰিচোন, অসম নালাগে ডাৰতৰ ক'ত বৰপেটীয়া নাই । তই আকৌ সকলোকে মোৰ দৰে অশিক্ষিত গোট পক বুলি নাভাবিবি । প্ৰায় আটাইবোৰেই শিক্ষিত—মাত্ৰ মোৰ দৰে দুই এজনেহে শালৰ মাজত শিঙিৰ দৰে হৈ আছে ।"

ল'ৰাটোৱে লগে লগে একো নক'লে । সি কেইটামান মুহূৰ্ত নীৰবে থাকি বুঢ়াৰ কথাখিনিকে এবাৰ জুকিয়াই চালে । সি জানে বুঢ়া অশিক্ষিত হলেও তাৰ জ্ঞান, বিচাৰ শক্তি বহুত শিক্ষিততকৈও বহু ওপৰত । বুঢ়াই নিজকে নমাই দেখুওৱাটো নিতান্তই তাৰ মন্থৰূপে স্বাক্ষৰ । এনেকুৱা মানুহ এজনক যে কিয় সেই সমাজ-খনে বান্ধি ৰাখিব নোৱাৰিলে, সি ভাবি উলিয়াব নোৱাৰে । সি বুঢ়াক সুধিলে, 'তই বাক ঘৰ এৰি কিয় গুছি আহিছিলি ? তহঁত বাক খুব দুখীয়া আছিলি নেকি ?'

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ফালে চাই পাতলকৈ হাঁহিলে, যেন সি ল'ৰাটোৰ অভ্যন্তৰ উপহাসে কৰিছে । তাৰ পিচত ক'লে, "ঘৰৰ অৱস্থা আমাৰ কোনোদিনেই বেয়া নাছিল, বুজিছ ? পথাৰৰ ধান, গোহালৰ পকৱে ঘৰখনৰ অৱস্থা জয়-জয়, ময়-ময় নকৰিলেও বাঁহৰ ভৰাল ঘৰ বাৰ মাহৰ কোনোদিনেই উদি ছোৱা নাছিল । শুনিছো, ককাদেউতাৰ সময়ত আমাৰ হাতীও এটা আছিল ।" বুঢ়াই এটি গৰ্বভৰা হাঁহিৰে তাৰ কথাখিনি শেষ কৰিলে । আচলতে তাৰ অন্তৰত সেই বঙীল দিনবোৰ স্মৰণ কৰাৰ সুবিধাটো পাই তাৰ ভাল লাগিছিল ।

ল'ৰাটোৰ কৌতুহল তেতিয়া চৰম সীমাত । সি সুধিলে, "তেনেহলে তোৰ মাৰ-বাপেৰ সৰুতে ঢুকাইছিল নেকি ?

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ফালে এবাৰ উকা দৃষ্টিৰে ঘূৰি চালে । ল'ৰাটোৰ চকুত স্নান থকা সৰা আঙৰিকলাৰ উম পাই সি আনন্দ

হ'ল। সি মুখ ঘূৰাই ব্ৰজপুৰলৈ চালে। দুবৈশত ধানীৰ মাজত জাবৰ এখোপা গানীৰ সোঁতত ঘূৰি ঘূৰি ভল-ভপবকৈ থকা তাৰ চকুত পৰিল।

“আই মোৰ জন্মৰ কেইবছৰমান পাছতেই ঢুকাইছিল,” সি লুই-ভৰ ফালে চাই থাকিলেই ক'লে। “মই যেন আইৰ মূৰ খাবলৈকে জন্ম লৈছিলো। পিতায়ে মোক তুলি-তালি ডাঙৰ কৰিলে। আই কেনেকুৱা মই জীৱনত নাজানিলোৱেই।” বুঢ়াই অলপ ব'ল। অতীতৰ দুখৰ দিনবোৰ স্মৰণ কৰোতে তাৰ কণ্ট হৈছিল—তাৰ জ্ঞানমনা, গহীন হৈ পৰা চকুহালে অন্ততঃ সেয়াই নিৰ্দেশ কৰিছিল। জীৱনত কোনোদিনেই মাতৃ-প্ৰেমৰ সোৱাদ নোখোৱা বুঢ়াৰ মন যেন এই মুহূৰ্তত বিঙা হৈ পৰিছিল।

ল'ৰাটোৰ বেয়া লাগিল। নিজে ইচ্ছাকৃত ভাবেই বুঢ়াৰ দুখৰ কাৰণ হ'ব লগা বাবে সি কিবা দোষী দোষী যেন অনুভৱ কৰিলে। কিম্বে তাৰ কোঁতুহল। সি নিজে কিয় নিজৰ কোঁতুহলখিনিক দমাই ৰাখিব নোৱাৰে সি ভাবি উৰাদিহ নাপায়। নিজৰ সাধাৰণ কোঁতুহলখিনি পূৰাবলৈ গৈ বুঢ়াৰ সোলোক-চোলোক হৈ পৰা বৃদ্ধ অন্তৰখন সাময়িক ভাবে হলেও সি আক সোলোক-চোলোক কৰিহে দিলে। নিজৰে অন্তৰ'ন্দক চঙালি বখাটো তাৰ বাবে কণ্টসাধ্য হৈ উঠিল। সি যেন এই মুহূৰ্ততেই বুঢ়াৰ ভৰিত ধৰি ক্ষমা খুজিব আৰু লগে লগে ক'ব, ‘তোক দুখ দিয়া বাবে ক্ষমা কৰিবি, ককা’। সি জানে, ক্ষমা খুজিব যোৱাটো বুঢ়াৰ সহ্য নহয়, বৰং সি আৰু বেছি আঘাতহে পাব। এটা সৰু ল'ৰাৰ দৰে বুঢ়াই খঙতে ফাটি পৰিব। মুখেৰে বহুত কথা কেইডোৰ ডোৰাই সিহঁতৰ পৰস্পৰৰ মাজত থকা অজীয়াতাৰ ওপৰতো সি যিমোদগাব কৰিব।

বুঢ়াৰ গহীন মূখখনলৈ চাই ল'ৰাটো প্ৰকৃততে উপাশ্বৰিহীন হ'ল। কেইটামান মুহূৰ্তৰ নীৰৱতাও এই সময়ত কেইটামান ধূপ যেন ৰোধ হ'ল। সি নিত্ৰকে আৰু ৰাখিব নোৱাৰিলে। হাত দুখন মোহাৰি মোহাৰি জতি বিনীত ভাবে সি বুঢ়াক সুধিলে, “ককা, তোক মই দুখ দিলো নহয়?”

“ধেং, অকৰাটো!” বুঢ়াই তাৰ কথাখিনি হাঁহি উকুৱাই দিব বিচাৰিলে। সি ল'ৰাটোৰ পিঠিত হাত বুলাই ক'লে, “কিনো

দুখ দিয়া হ'ল অ' ? মোকহে লাজ লাজিব লাগিছিল আজি এই
 স্বাতি বহুবীয়া বুঢ়া বয়সতো নিজৰ অতীত সুঁৱৰি দুখ কৰা বাবে । . . .
 সংসাৰৰ মান্না এই বুঢ়া বয়সতো এবিৰ নোহোৱা হৈছো অ' ।
 কি কৰিবি । বুঢ়া আৰু সৰু ল'ৰা একে নহয় জানো, আজি
 ভোৰ ঠাইত মই হোৱা হলেও ঠিক এনেদৰেই গল্প সুধিলোহেতেন ।
 নিজৰ ঠাইৰ ইতিহাস জানিবলৈ কাৰ মন নাযায় তেনে কটোন
 ভাইটি । গতিকে তই নিজে নিজে কিবা এটা ধৰি লৈ বহি নাথি-
 কিবি, বুজিছো ?" বুঢ়াই একেলগে কথাখিনি কৈ অলপ ব'ল ।
 তাৰ পিচত কিবা এটা ভাবি পুনৰ ক'লে, "বাকু, এতিয়া শূনি
 যা মোৰ কাহিনী—মই কৈ গৈছো ।"

বুঢ়াই ভবি দুখন কোঁচাই আঠ দুটাৰ ওপৰত হাত দুখন
 তুলি দিলে । তাৰ পিচত হাত দুখনেৰে স্তুতি মাৰি ধৰি পোন
 হৈ বহিল আৰু এবাৰ হাঁহি লৈ ক'লে, "সেই সময়ত এতিয়াৰ
 দৰে পৰিয়াল-পৰিকল্পনা নাছিল যদিও আমাৰ পিতামহে দুবাৰ বিয়া
 নকৰালে । তথাপিও দুই ভাই আৰু পিতাক লৈ আমি বেছ সুখী-
 স্নেহী আছিলো । বুজন হোৱাৰ পাছত প্ৰায়ে পিতাই আৰু ককামে
 পথাৰলৈ গৈছিল আৰু মই আছিলো গৃহিনী । বুজিছ, সেই তাহা-
 নিতেই যে বন্ধা-বঢ়া আদি ঘৰুৱা কাম শিকিলো, আজি-কালিৰ
 চহৰীয়া ছোৱালীৰ কথাটো বাদেই, এতিয়াও যি কোনো তিৰোতাই
 মোৰ লগত পাত্ৰ নাপায় বুলি মই ডাঠি ক'ব পাৰো ।" বুঢ়াই
 শেষৰখিনি কওঁতে মাটিতে এটা ডুকু মাৰি দিলে ।

বুঢ়াই 'আজি-কালিৰ চহৰীয়া ছোৱালী' বুলি কওঁতে ল'ৰা-
 টোৰ কিন্তু তাৰ লগত কলেজত একেলগে পঢ়া গলখনলৈ বৈ পৰা
 ভোবোৱাই বখা ঢুলিৰে নতুন মডেলৰ ভিৰবিবাই থকা চশমা
 পৰিহিতা আৰু প্ৰতিদিনে ঘড়ীৰ ফিটা সলনি কৰি পিছি অহা
 গোমোঠা মাৰি থকা দান্তিক ছোৱালীজনীৰ কথাকেই মনত ধৰিল ।
 তাৰ সন্মুখত অতিকৈ গহীন হৈ পৰা ছোৱালীজনীৰ প্ৰতি তাৰ
 কোনো ধৰণৰ শৰ্মভাৱ নাই যদিও ছোৱালীজনীয়ে তাক চুড়ান্ত
 অভয় বুলি ঘূণা কৰাটো সি ভালদৰেই জানে । এই সম্পৰ্কে
 অৱশ্যে তাক শ্ৰদ্ধাৰ দৃষ্টিৰে চোৱা অপূৰ্ব ভাস্কোজিন বজোৱা পৰ-
 ্শ্বৰ অতি ওচৰৰ গীতাজনীয়ে তাক কিছূ কথা কৈছিল । বুঢ়াৰ
 নিচিনা মানুহ এজন এনেকুৱা ছোৱালী এজনীৰ কবলত পৰিব

জাদিলে বেচেৰা স্বামীপ্ৰবৰৰ কেনেকুৱা পতি হ'ব তাকে কল্পনা কৰি তাৰ হাঁহি উঠিল। ল'ৰাটোৱে হাঁহি হাঁহিয়েই ক'লে, “ভোক গৃহিণী পাতি ভোৰ ‘গৃহস্থ’ জনীয়ে ভেঙে বেচ ঠেঙৰ ওপৰত ঠেং ঢুলি খাইছিলে দেই।”

“অকল গৃহিণীয়েই নে? লগুৱা পতা নাছিলে?” বুঢ়ায়ে হাঁহি ক'লে।

আচলতে বুঢ়াৰ সৰুকৈ সামাজিক সংসাৰখনত বুঢ়াই যে কিহৰ জ্ঞাত লোৱা নাই তাক বোধহয় স্বল্প ঈশ্বৰেও নাজানে। বুঢ়া একে সময়তে এজন গৃহস্থ, বিপৰীতে এজন লগুৱা, এজন মৰমীয়াল স্বামী, বিপৰীতে এজন দায়িত্বশীল পিতৃ, বুঢ়াৰ পৰিচয় কিন্তু তাতেই শেষ নহয়। নতুন ঠাইত নতুনকৈ জীৱনৰ পাতনি মেলোতে সি আছিল এজন পৈণত চাহবনুৱা। সেইবুলিয়ে মাথো ব্যক্তিগত জীৱনৰ বাবে সি তাৰ সমস্ত শ্ৰম নিয়োগ কৰিছে সেয়াও নহয়। তাৰ জীৱনৰ দিশ বহুত। এজন সামাজিক ব্যক্তি হিচাপে সিহঁতৰ ন সমাজৰ প্ৰতি অব্যক্ত অথচ গুৰু দায়িত্ব সি কাহানিও উলংঘা কৰা নাই; বৰং নতুনকৈ সমাজ এখন ৰচনা কৰাত সিহে যে সদায়ে আগভাগ লৈ আহিছে সেয়া অনস্বীকাৰ্য্য। কেইঘৰমান মানুহ ধূপ খাই থাকিলেই যে সমাজ হ'ব নোৱাৰে বুঢ়াই তাক জালদৰে উপলব্ধি কৰে। সেয়েহে সামাজিক জীৱনৰ মূল চালিকা শক্তি মানবীয় দৃষ্টিকোণৰ ওপৰত সি সহনে গুৰু দিয়ৈ।

বুঢ়াৰ ব্যক্তিগত জীৱন নিতান্তই সাধাৰণ—কোনো ধৰণৰ ঐশ্বৰ্য্য নাই। জীৱনত মোৰ বুলিবলৈ বুঢ়াৰ আছে তাৰ সৰুপৰিয়ালটোক সামৰি ঘৰটো আৰু খেতি মাটি অলপমান। প্ৰধানকৈ মাটিখিনিৰ উপাৰ্জনৰ ওপৰত ভৰসা কৰিয়েই বুঢ়া আজিলৈকে বাচি আছে। ডেকাকালত অবশ্যে যথেষ্ট শ্ৰম কৰিছিল আৰু সেই অনুপাতে পাইছিলও। বাগানৰ চাকৰিৰ উপৰিও সময় পালেই পাৰিবাৰিক বিভিন্ন কাম-কাজৰ মাস্তত নিজকে নিমজ্জিত ৰখাটো সেই সময়ত তাৰ স্বভাৱেই আছিল। ভেতিয়া দেহত দহোটা হাতীৰ জোৰেৰে যত্নমতাই ফুৰা অৱস্থা—মন গ'লেই চন; মাথো ছিৰতা ৰাখিলেই হ'ল। সেই হেন নেদোকা দেহটোৰে ডেকা বসন্তৰ মনৰ বান্ধ-টোও আছিল একেধাৰে ঐঠালতীয়া মাটিৰে বন্ধোৱা—কিবা এটা কামত লাগিলে শেষ নোহোৱা পৰ্যন্ত আনৰ কথাটো বাদেই, স্বল্প ব্ৰজায়ে তাক লৰাৰ নোৱাৰে। সেইয়ে ডেকা কাজৰ অভ্যাসটো—

আজি বুঢ়াকালতো তাৰ সহচৰ, বৰং আগতকৈও সি আজি আৰু দৃঢ়। হয়তো বয়সৰ শাৰীৰিক দুৰ্বলতাই সেইখিনি বঢ়োৱাত ইচ্ছন যোগাইছে। নহলে কিমানজনে নো লাও লোৱা অবস্থাবে চাহ বনু-ৱাৰ জীৱন আৰম্ভ কৰি বসে-বসৰ আজিৰ দৰে জীৱন লাভ কৰিছে? অবশ্যে বুঢ়াৰ জীৱনত সমৃদ্ধি নাই, সুখ আছে। সেয়েহে দিনটো গেবাৰি খাটি মৰিলেও সি আন দহ জনৰ দৰে ভাগি পৰিব লগীয়া হোৱা নাছিল, বা নাজাগে। এতিয়াৰ কথা অবশ্যে সুকীয়া; বয়সে দহি আনিব ধৰা দেহ—ডেকাকালৰ উদাম, শক্তি আৰু নাই, নাইবা যুৰাই আনিব খুজিলেও সি আনিব নোৱাৰে। সেয়া সম্ভবো নহয়।

“ও আই! লগুৱা আকৌ কিয়?” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাখিনি তুলি ধৰি ক’লে। “একেবাৰে বেদমাতা গায়ত্ৰী, তমু চৰণৰ দাসানুদাস।”

হাতৰ অঙ্গী-ভঙ্গী কৰি ল’ৰাটোৱে কথাখিনি শেষ কৰাৰ লগে লগে দুয়োজনে একেলগে ডাঙৰকৈ হাঁহি উঠিল। সিহঁতে হাঁহি হাঁহিয়েই অলপ সময় পাব কৰি দিলে।

“তই, ভাইটি, কলেজ পাই আজি-কালি খুব দুষ্ট হৈছ দেই।” বুঢ়াই পেটত সোঁহাতখনেৰে চেপা মাৰি ধৰি কোনোমতে হাঁহি থমাই কলে।

ল’ৰাটোৱে পুনৰ উঠিব ধৰা হাঁহিব জাউৰিটো কণ্ঠেৰে সামৰি ৰাখি ক’লে, “উ..., এতিয়া হবলা মইহে দুষ্ট হলো।”

“নহয় নো কি আকৌ?”

“উ...; হয়, হয়। তই জানো পিচে কমটো আছিলি?”

“তোতকৈ ভাল আছিলো দে।”

“হৈছে, হৈছে—এটা কথা কলে এতিয়াই লাজন্ত পৰিবি।” ল’ৰাটোৱে কথাখিনি সিক্ৰাৰিলে।

“কি কথা অ? তই কি কথা ক’ব পাব?” বুঢ়ায়ে জিদ ধৰিলে।

“জানো নহয় যি জানিব লাগে। ফুল ফুলিলে গোক্ৰ ওলাবই।”

“আৰে! ওলালে ওলাবদে। তই কি জান প্ৰথমতে ক।”

“কও তেনেহলে?”

“মই ভোৰ মুখত সোপা দিছো নেকি?”

“মোৰ মোৰ নাই ভেঙে?”

“হাৰে, নকৰ কিয়।” বুঢ়া অধৈৰ্য হৈ ধৰিল।

“ভোৰ গৃহিনীজনী যে...”, ল'ৰাটোৱে কথাখিনি সম্পূৰ্ণ নকৰাকৈ ক'লে।

“অ, শিচে কি হ'ল?” বুঢ়াই নিৰ্বিকাৰভাৱে ক'লে।

“তই যে পলুৱাই আনিছিল।” ল'ৰাটোৱে দুটালিপূৰ্ণ হাঁহিৰে ক'লে।

“অ, কথা তই ভালকৈহে পোনাইছ,” কথাখিনি কৈ বুঢ়াই যেন বিৰাট বস পালে, তেনেধৰণে ডাঙৰকৈ হাঁহি উঠিল। পিচত হাঁহিব ভ্ৰমকটো শাম কটাত পুনৰ ক'লে মই আকৌ আন কিবা সাংঘাতিক বুলিহে ভাবিছিলো।”

“তই পলুৱাই আনিছিলিতো ! সেই কাৰণে একো ঘটনাই নহয়, নহয় জানো ?” ল'ৰাটোৱে কৌতুকেৰে ক'লে।

“ঘটনা আকৌ কিয় নহ'ব ? হয়, কিন্তু তাৰ আগতে এটা কথা জানি থ, মই হলে পলুৱাই অনা নাছিলো।”

“হয় নেকি ? মই আকৌ তই পলুৱাই অনা বুলিহে ভাবিছিলো।”

“তই যেনেকৈ ভাব ভাবি থাক, মই কিন্তু সচা কৈছো।”

“তেনেহলে তই পলুৱাই অনা নাছিলি যদিহে কোনে আনিছিল।”

“নিজে নিজে গুছি আহিছিল আকৌ।”

“হলেও কথা একেটাই দৈচোন। তলে তলে হেৰিতো আহিল।” ল'ৰাটোৱে হাঁহি দমাই ৰাখি কথাখিনি ক'লে।

সঁচা কথা, এসময়ত বুঢ়াৰ জীৱনলৈও ফাঙণ আহিছিল চিৰাচৰিত ভাবেই। যৌৱনৰ সাময়িক মাদকতাই তাৰ জীৱনতো জোৱাৰ নোতোলা বুলি ক'লে সত্যৰ অপলাপ কৰাহে হ'ব। তাৰ শাৰীৰিক কাঙ্ক্ষিয়েই হওক বা গছ নোহোৱা দেশত এবাই বৃক্ষ হোৱাৰ দৰে আশ্বৰ জোটাৱা জানকণেই হওক—কোনোবা অজ্ঞানৰ অন্তৰত হিল্লোল তুলিবলৈ সেই সময়ত কোনোটোৱেই কয় নাছিল। ডেকা বসেন্ধৱৰ জীৱন লগৰী তেনেদৰেই নিৰ্বাচিত হৈছিল আৰু বাপেক-মাকৰ জ্ঞাততে বসেন্ধৱে গম পোৱাৰ আগতে তেৰাই বসেন্ধৱৰ ঘৰ-মন যোখোৱাত নিজকে নিয়োজিত কৰিছিল।

বুঢ়াৰ মনত ধৰিল সেই দিনটোলৈ, যিদিনা প্ৰথম ছোৱালী এজনীয়ে লাজ লাজকৈ তাৰ ওচৰলৈ লিখা-পঢ়া শিকিব আহিছিল। তেতিয়া তাৰ লগতে কেইঘৰমান মানুহ আহি ঘৰ সাজি বহিছিল

মাথোন । ছোৱালী জনীক আগতেও সি কাম কৰোতে নাইবা গছৰ
ছাঁত বহি কেতিয়াবা বামানগখন পঢ়োতে সিহঁতৰ ঘৰৰ খিবীকিৰ
মুখত দেখিছিল যদিও সি যেন সিদিনাহে প্ৰথম দেখিছিল আৰু
সেই দৃষ্টিতে সি অনুভৱ কৰিছিল উপচি পৰা যৌৱনেৰে ছোৱালীজনী
প্ৰকৃততে ধুনীয়া আছিল । সাধাৰণ মজদুৰৰ ছোৱালী বুলি তাইক
ধৰিব পৰাটো কঠিনেই আছিল । যি নহওক, আটাইতকৈ ডাঙৰ
কথা আছিল এই যে সিদিনাই সিহঁত পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ প্ৰতি থকা
উমখিনি অনুভৱ কৰিছিল । তাৰোপৰি সিদিনাৰ পৰাই যৌৱনোচ্ছল
বসেস্থৰে সকলোতে মাথোন সৌন্দৰ্য্যহে দেখিছিল । সেই দিনকেইটা
যে কেনেদৰে অতি খৰকৈ পাৰ হৈছিল সেয়া ভাবিলে বুঢ়া বসেস্থৰৰ
দেহ-মন এতিয়াও বোম্বাধিত হৈ উঠে । কাম কাজত তাৰ কেনেদৰে
মন নবহা হৈছিল, কেনেদৰে ছোৱালীজনী অহা সময়লৈ অধীৰ
আগ্ৰহেৰে সি প্ৰতিদিনে বাট চাই বৈ আছিল, কেনেদৰে অ-আ, ক-খক
দূৰতে বিদূৰ কৰি সিহঁত দুয়োটাই প্ৰেমালাপত মত্ত হৈছিল, সেই-
বোৰ ভাবিলে তাৰ গাটো এতিয়াও গৰম হৈ উঠে । যিদিনা সি
প্ৰথম ছোৱালীজনীক সাবতি ধৰি প্ৰথম চুমাটো খাইছিল, আৰু
ছোৱালী জনীয়েও মৃদু আপত্তিৰে তাক বিয়াৰ কথা সোঁৱৰাই
দিছিল সিদিনাতো তাৰ গা সাতখন-আঠখন যেন লাগি গৈছিল । কিন্তু
সাংসাৰিক জ্ঞানত অনতিত ডেকা বসেস্থৰে বিয়াৰ যা-যো কৰাৰ
আগতেই তাৰ বাবে পৃথিৱীৰ সৰাতোকৈ আশ্চৰ্য্যকৰ ঘটনাটো ঘটিছিল ।
তাৰ মনত আছে, তেতিয়া বহাগৰ বিহুৰ বিহুৱা বতৰ । ঠিক সাত
বিহুৰ দিনা সন্ধিয়া বাহিৰৰপৰা ঘূৰি আহি প্ৰথমে দেখিছিল তাৰ
ঘৰত চাকি জলোৱা । তাৰ পিচতে ডিঙৰত সোমাই সি দেখিছিল
তাৰ একমাত্ৰ বিচনাখনত-এহাত ওৰণি লৈ বহি থকা ন কইনাজনীক ।
তেতিয়াই তাৰ গাৰ নোমবোৰ থিয় হৈ উঠিছিল । সি ঘৰত সোমোৱাৰ
লগে লগে মূৰ দাঙি চোৱা ন কইনাজনীৰ ওৰণিৰ আঁৰত সেই
ছোৱালীজনীক দেখি তাৰ কি কৰো, কি নকৰো লাগি পৰিছিল ।
যি নহওক, সি সাময়িক বৈচিত্ৰতাখিনি অতিক্ৰম কৰাৰ আগতেই
তাৰ ন কইনাজনীয়ে সকলোখিনি চম্ভালি লৈছিল । সি জানিব
থাৰিছিল, ছোৱালীজনীৰ মাক-দেউতাকে তাইৰ বিয়া আন কোনোবা
অচিনাকি ডেকা এজনৰ লগত পতা কথাটো তাই কেনেকৈ বেৰৰ
আঁৰৰপৰা শুনিছিল, কেনেকৈ তাই সেই বিয়া বন্ধকৰিবলৈ মাকক

খাটনি ধৰিছিল আৰু শেষত তাই সফলকাম নহৈ কেনেকৈ নতুন বিহা-মেখেলা পিন্ধি বসেশ্বৰৰ ঘৰলৈ আহি ন কইনাৰ বেশ লৈছিল। বসেশ্বৰৰ জবশ্যে আপত্তি কৰিবলীয়া একো নাছিল, বৰং কামফেৰা ইমান সহজে হৈ যোৱাত সি ভালহে পাইছিল কিয়নো নতুন ঠাইত আহি বহাগত গৃহিণী পলুৱাই আনিব পৰাকৈ পুৰণি সি কেতিয়াও ছোৱা নাছিল।

বসেশ্বৰৰ মনত আছে, তাৰে কেইদিনমান পিচলৈকে সি জানিব আগত লাজতে মুখ উলিয়াব পৰা নাছিল, সকলোৰে পৰা জাঁতৰি জাঁতৰি ফুৰিছিল। বিপৰীতে তাৰ ন কইনাজনী কিন্তু আহিল কাকো খাতিৰ নকৰা বিধৰ। তাসেই সকলোখিনি চম্ভালি লোৱাৰ উপৰিও বসেশ্বৰকো সহজ কৰি তুলিছিল। সকলোখিনি স্মৰণ কৰোতে তাৰ ওঠেৰে হাঁহি এটি বাগৰি গ'ল।

বুঢ়া শ্বহুত সমস্ত নীৰবে থকাৰ পিচত নিজে নিজে হাঁহি উঠা দেখি ল'ৰাটোৱে মাত লগালে, “তোৰ গৃহিণীৰ কথা মনত পেলাই হাঁহিছ নেকি অ’ ককা? হাজাৰ হ’লেও ‘হেৰি’ থকা কথাতো!”

বুঢ়াই একো নক’লে; পুনৰ এবাৰ হাঁহিলে মাথোন।

বুঢ়াই একো নোকোৱা দেখি ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক’লে, “ভই মৈ গৃহিণী পলুৱাই আনিব নোৱাৰ মই পিচে আগতেই জানিছিলো!”

“কিয়—ভই কেনেকৈ জানিলি?” বুঢ়াই খতমত খাই সুখি পেলালে।

“সেইটোও আকৌ কৈ দিব লাগিব নেকি?”

“নক’লে মই কেনেকৈ জানিম?”

“অ’, শুন তেনেহলে। তই নিজেইতো এসময়ত গৃহিণী হ’ব লগা হৈছিল, নহয় আনো?”

“অ’, পিচে কি হ’ল?”

“ভই নিজেই গৃহিণী হৈ থাকি কোনোমতেই পলাই আহিছ, আৰু তই জানক কেনেকৈ পলুৱাই আনিবি?” ল'ৰাটোৱে দৃষ্টান্ত-পূৰ্ণ হাঁহি এটিৰে ক’লে।

“তাৰ আগতে কচোন কোনে কৈছে তোক মই পলাই জহা বুলি।” বুঢ়াই অলপ বৈ ক’লে। ল'ৰাটোৱে কথাখিনিয়ে তাৰ অভব্যত কিয়া ক্লিয়া কৰিছিল নেকি বুজা নথ’ল।

“মই নিজেই কৈছো আকৌ।” ল’ৰাটোৱে প্ৰায় লগে লগেই উত্তৰ দিলে।

“উ . . .” বুঢ়া হঠাতে আনমনা হৈ পৰিল। তাৰ মুখৰ হাঁহি লোপ পালে—সি গহীন হৈ গ’ল। সি পুনৰ ক’লে, “পলাই আহিছো হয়, পিচে মোৰ নিচিনা অৱস্থাত পৰা হ’লে কেইজন বলিয়া নোহোৱাকৈ বাচি থাকিলেহেতেন সেয়া মাথো ভাৱনাতহে জানিব—তহঁতেনো কি বুজিবি?”

বুঢ়াৰ গহীন মুখখনলৈ চাই ল’ৰাটোৰ বেয়া লাগি গ’ল। সঁচা কথা ক’বলৈ হলে বুঢ়াক দুখ দিবলৈ, তাৰ বুদ্ধ অন্তৰখনত আঘাট হানিবলৈ গ’লে ল’ৰাটোৱে নিজৰ অন্তৰতে খোচ লগা যেন অনুভৱ কৰে। বুঢ়াৰ এই পৰিবৰ্তনৰ মূলতে যেন মাথো সিহে, তেনেকুৱা ধাৰণাই তাৰ মনত সেয়েহে ক্ৰিয়া কৰিব ধৰিলে। তাৰ ভাব হ’ল, বুঢ়াৰ লগত কটোৱা ইমান সুন্দৰ দিনবোৰৰ পিচত আজিহে যেন কিবা কেণা লাগিব ধৰিছে। কিবা এটা ধেমালিকৈ ক’ব খুজিলেও সেইটোৱৰ আকৌ ওলোটা ক্ৰিয়াহে কৰে। এই অন-মনীয় বুঢ়াজনৰ লগত সি অলপ চাই-চিতিও কথা ক’ব নোৱাৰেনে? কিহে পাইছিল তাক এইবোৰৰ বকলা মেলিবলৈ—তাৰ নিজৰ ওপ-ৰতেই খং উঠি যায়। তথাপিও সি নিজেও উপায়বিহীন। সি নিজেকে যিমান নুবুজাওক কিয়, যিমান খং নকৰক কিয়, তাৰ কোঁতুলপূৰ্ণ মনটোৱে সকলোবোৰকে উকুৱাই লৈ যায়। তাৰ বুকুতকৈও আপোন জন্ম ঠাই টুকুৰাৰ জীয়া কাহিনী কাহিনী-কাৰ জনৰ নিজ মুখেৰে শুনাৰ দূৰন্ত বাসনাই তাক উদ্বাউল কৰি তোলে। সি নিজকে ধৰি ৰাখিব নোৱাৰা হয়। সাময়িক আবেগ-জড়তাই তাক ক্ষত্ৰকৰ বাবে হ’লেও এখন বেলেগ পৃথিবীলৈ লৈ যায়। তেতিয়াই তাৰ ভিতৰত সোমাই থকা কোঁতুলপ্ৰিয় সত্ত্বাটোও মূৰ্ত হৈ উঠে। এই সত্ত্বাটোৰ দূৰন্ত গতিৰ কথা সি জানে, সি এইটোও জানে যে মানব জীৱনৰ সৈতে ই অঙ্গাঙ্গিভাবে জড়িত। ইয়াক ঠেলি থোৱা তেনেই দুৰূহ।

কেইটামান অসহ্যকৰ নীৰব মুহূৰ্ত পাৰ হৈ যোৱাৰ পাহত বুঢ়াই ইতিমধ্যে নিজকে চম্ভালি লৈছিল। সি পাতলকৈ হাঁহি এটা মাৰি ল’ৰাটোৰ ফালে চালে। ল’ৰাটোৱে তললৈ মূৰ কৰি নীৰবে থকা দেখি সি স্বাভাৱে, “ভাইটি।”

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ ফালে খুব দাঙি চালে। সি যেন চকুৰে বুঢ়াই কিয়ল মাতিছে সুধিলে।

“মোৰ কাহিনী নুশুন?” বুঢ়াই তাৰ চকুৰ ফালে চাই ক'লে।

“তই ক'লেহে শুনিম।”

“জ, শুনি যা তেনেহলে। মই কৈছিলো নহয় আমি দুই ভাই আৰু পিতামহে ঘৰ চলাই থকা বুলি—বুজিছ, বেহ সুখীয়েই আছিলো। কোনো ধৰণৰ হাই-উকমি নাইবা খাম-খেয়ালিয়ে আমাৰ মাজত ঠাই পোৱা নাছিল। আমি মতা কেইটাই ঘৰ সৰা-মচাবে খৰা আৰম্ভ কৰি বজা-বঢ়ালৈকে যাবতীয় সকলোবোৰ কাম-কাজেই কৰিছিলো দেচোন, তথাপিও আমাৰ দাঁতে-ওঠে কোনোদিনেই লগা নাছিল। পিচে কোনো কৰি, ঈশ্বৰে নসহিলে, বুজিছ? এবাৰ আই ভগৱতী লভি প্ৰথমতে পিতাইক সিমলীয়া কৰিলে। আৰু তাৰ দুদিনমান পিচতে দদাইক। মোৰ মনত আছে তাৰে কেইদিনমান পাছতেই দদাইৰ বিয়া হোৱাৰ কথা আছিল। মই তেনেই নিষ্ঠকৰা হলো। বয়সো তেতিয়া কুৰি বছৰমান হৈছিলে—জীৱনটো কি তেতিয়াও বুজি উঠিব পৰা হোৱাই নাই। তাতে আকৌ পিতাই আৰু দদাইৰ মৰমৰ বান্ধোনে মোক অন্ধ কৰি ৰাখিছিল। বুজিছ, তাৰ পিচৰ কেইদিন যে যৰত কেনেকৈ আছিলো মই নিজেই ক'ব নোৱাৰো। আই ভগৱতীয়ে গৰকা ঠাইত এনেয়েও মানুহে সোমাব জয় কৰে; গাওঁখনৰ সবাবো একে অবস্থা, তাতে আকৌ অকলে; ভাবি চাচোন। সকলো মৰমৰ বান্ধোন ছিঙি যোৱাত মন একে-বাৰে নবহা হ'ল। তথাপিও মৰণত শৰণ লৈ কেই বছৰমান কটালো। ভাবিছিলো দিন গ'লে হয়তো ভাল লাগি আহিব। প্ৰথম অৱস্থাত ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ পৰাও যথেষ্ট সহায়-সহযোগ পাইছিলো। আমাৰ আত্মীয় কেইঘৰমানে আহিও মোৰ লগত হাত মিলাইছিল; কিন্তু কোনে আৰু কিমানদিন মোৰ লগতে লাগি থাকিব দেচোন! মোমাইদেৱতো মোক তেওঁলোকৰ তালৈকে লৈ গৈ তাতেই ৰাখিব বিচাৰিছিল।”

“পিচে তই গ'লিনে?” ল'ৰাটোৱে মাজতে সুধিলে।

“গৈছিলো, কেইদিনমান তাতেই আছিলো। পিচে ভাল নাজাখিল—সকলোৱে যেন ভাঙে কিবা পুণ্ডীৰ চকুৰেহে চাব বিচাৰি-

ছিল। বুজিহ, মানুহৰ মৰম আৰু পুতৌ দুটা সম্পূৰ্ণ বেলেগ বস্তু। মৰম সদায়েই বাঞ্ছনীয়; কিন্তু পুতৌ সহ্য কৰাটো বহু-
 তৰ বাবেই কঠিন হয়। সেয়েহে দুদিনমান থাকি মোমাইদেউৰ ঘৰৰ পৰাও গুছি আহিলো। আহি ঘৰতে আৰু কেইবছৰমান কটালো। খেতি-মাটিখিনি আধি দিয়া হৈছিলেই। সেয়েহে ঘৰৰা বিভিন্ন কাম-কাজৰ মাজতেই নিজকে ডুবাই ৰখাৰ চেষ্টা কৰি
 চালো যদিও কোনো কামত নাহিল। আচলতে কি জ্ঞান, না-
 জাবো বুলিলেহে বিভিন্ন ধৰনৰ চিন্তাবোৰে আহি জুমুৰি দি ধৰেহি। মনটো ভাল হওক গুছি ক্ৰমান্বয়ে বেয়াহে হ'ল। দিন-
 বোৰ নাশায়-নুপুৱাই যেন লাগিব ধৰিলে। মোমাইদেউকে লৈ গাঁওৰ বহুতে বিন্ধা পতাৰ কথাও কৈছিল; কিন্তু তেতিয়া বিন্ধা নাইবা ঘৰ কোনোটোৰেই বাঞ্ছন মোৰ বাবে নাছিল। সেইবোৰৰ মেৰ-
 পেঁচত সোমালে মোৰ বলিয়া হৈ যাম যেন বোধ হৈছিল। কিবা এটা বিঙা বিঙা ভাবে মোক বাককৈয়ে অতীত কৰি তুলিছিল।
 নিজৰ পদাৰ্থৰ দৰে মোৰ কামনা-বাসনাবোৰ শুকাই নোহোৱা হৈ গৈছিল। নিতান্তই নকৰিলে নোহোৱা কামবোৰ কৰি গৈছিলো মাথোন। খোৱা-লোৱাৰতো একো ঠান্-ঠিত্ নাছিলেই। কেতি-
 য়াবা মন গ'লে দুপৰীয়াতে দিন আৰু ৰাতিৰ সাজ একেলগে ৰান্ধি খাও, কেতিয়াবা ৰাতিয়েই ৰান্ধি পিচদিনালৈ পুইতা ভাত কৰি থৈ দিও, আৰু কেতিয়াবা মন নগলে একো নাৰান্ধোৱেই—
 পেটত গাঁঠি দি শুই থাকো। মূঠৰ ওপৰত জীৱনটো মোৰ বাবে একেবাৰে দুৰ্বহ হৈ পৰিছিল। তেন্তে ভাবি চাচোন, সাধাৰণ তেজ-
 মণ্ডহৰ মানুহ এজন হৈ ভেনেকৈ আৰু কিমান দিন থাকিব পাৰো। সেয়েহে এদিন ৰাতি গুছি আহিলো। আহিবৰ আগেয়ে চোতালত থিয় হৈ শেষবাৰৰ বাবে-মৰমৰ প'জাটোক হেপাই গুলুৱাই এবাৰ চাই লৈ আঠু কাঢ়ি সেৱা কৰোতে মোৰ দূচকু সেমেকি উঠি-
 ছিল।”

শেষৰ কথাখিনি কওতে বুঢ়া অতিভূত হৈ পৰিছিল। তাৰ নাকৰ পাহ দুটি ফুলি উঠিছিল। সেয়েহে কথাখিনি কৈ সি
 অস্তক ব'ল।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ অৱস্থাটো বুজি পালে। বুঢ়াৰ প্ৰতি
 সহানুভূতিত তাৰ মন উধচি ধৰিছিল। সেই সহানুভূতিকৈ উদঙাই

দিবলৈ সি ক'লে, “যিমানৈ উগা-ছিঙা নহলেও নিজৰ মৰমী
খাজাটো চিৰদিনৰ বাবে এৰি আহিবলৈ খুব দুখ লাগে, নহয়
ককা ? মইতো দুদিনৰ বাবে ক'বলৈ গ'লেও ইয়াৰে কথা
বাৰে বাৰে মনত পৰি থাকে—থাকিব নোৱাৰা হও ।”

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ফালে ঘূৰি চালে যদিও একো নক'লে—
এটা ম্লান হাঁহিৰে সি ল'ৰাটোক যেন উত্তৰটো দি দিলে আৰু
লগে লগেই সি পুনৰ লুইতলৈ চালে । ল'ৰাটোৱেও একো কোৱাৰ
ভৰসা নাপাই মৌন হৈ ব'ল ; অৱশ্যে সি মাজতে কিবা কৈ
বুঢ়াৰ চিন্তা সূত্ৰত ব্যাঘাত জন্মাবও খোজা নাছিল ।

বুঢ়াই অলপ সময় পাছত পুনৰ লুইতৰ ফালে চাই থাকি-
য়েই লাহে লাহে ক'লে, “সিদিনা আহিবৰ সময়ত গুৰুজনাৰ
কীৰ্ত্তন ঘৰৰ বাৰান্দাত আঠু কাঢ়ি সেৱা কৰোতে চকুৰে পিৰ-
খিব কৈ চকুপানী সৰিছিল । গুৰুজনাই আশীৰ্বাদেই দিছিল নে
অভিশাপেই দিছিল নাজানো ; তেৰাৰ ভেটিটোৰ ফালে চোৱাৰ
সাহস তেতিয়া মোৰ নাছিল । মইহে যেন গুৰুজনাৰ ভেটিটো
অঙাটো কৰিলো, তেনেকুৱা ভাব এটায়ো মোক পীড়া কৰিব ধৰি-
ছিল ।” বুঢ়াই কথাখিনি কৈ এবাৰ দীঘলকৈ উশাহ ললে ।
তাৰ চকু দুটি তেনেই চলচলিয়াই হৈ পৰিছিল । আবেগ-জড়তাখিনি
কাতি কৰিবলৈকে বুলি সি ক্ষম্তক ব'ল ; পিচত এবাৰ তোক
খিচি পুনৰ মৃদু হাঁহি এটি ফুটাই সি ক'লে, “বুজিছ, সেয়াই
শেষ । সিদিনাৰ পৰা আৰু বৰপেটাৰ ফালে মুখ ঘূৰোৱা নাই ।
নাজানো, আমাৰ সেই ওখ ভেটিটোৰে ঘৰটো এতিয়াও আছে নে
এবাবাৰীও পৰিণত হৈছে—ওখকৈ শিঙাল পহু দুটাৰে সৈতে গুৰু-
জনাৰ কীৰ্ত্তন ঘৰটোৱে বা কেনেকুৱা হৈ আছে । সেই সকলো-
বোৰ মনত পৰিলে চকু এতিয়াও সেমেকি উঠে, বুজিছ ?” বুঢ়াই
শেষৰখিনি ল'ৰাটোকে কৈ অলপ ব'ল ।

বুঢ়াই নীৰৱ হোৱা দেখি ল'ৰাটোৱে ক'লে, “সেই পুৰণি
ঘৰ চাবলৈ ভাব এতিয়াও খুব মন যায়, নহয় নেককা ?”

“মন যোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক, নহয় জানো ?” বুঢ়াই মিচি-
কিয়াই হাঁহি ওলোটাৰ প্ৰশ্ন কৰিলে । “আগতে মন প্ৰায়ে উৰি
গৈছিল,” সি পুনৰ ক'লে, “এতিয়া বয়স হ'লতো—তাতে আকৌ
ভহভহো পালে ; সেয়েহে তেনেকুৱা টান নোহোৱা হ'ল ।

তথাপিও মাজে-সময়ে মনস্ত নগৰা নহয়—ঠিক আজি যেনেকৈ পৰিছে ; কিন্তু প্ৰধানকৈ মনস্ত পৰে বিভীষিকাময় সেই নিশাটোৰ কথা, যিয়ে নেকি মোৰ জীবনলৈ বিপ্লব আনি দিছে ।”

“সেই নিশাটো মানে ?” ল’ৰাটোৱে ধৰিব নোৱাৰি সুধিলে ।

“মই ঘৰৰ পৰা গুছি অহা সেই নিশাটো ।”

“জ’, তই ওলাই অহাৰ পাছত কিবা ঘটিছিল নেকি ?”

“কি ঘটিছিল সোধাতকৈ কি ঘটা নাছিল তই তাকে নোসোধ কিস্তি !” বুঢ়াই কথাখিনি অলপ জোৰকৈয়ে ক’লে । পিচত সি খন্তেক বৈ কথাৰ সুৰ সলনি কৰি পুনৰ ক’লে, “বুজিছ, সিদিনা যে কেতিয়া কেনেকৈ আহি বেল গাড়ীত উঠিলো মই নিজেই ক’ব নোৱাৰো । মাথোন মনস্ত আছে গোটেই ৰাতিটো খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি তেনেই লেবেজান হৈ পৰিছিলো । আচলতে মূৰৰ ভিতৰত অহৰহ চলি থকা চিন্তাৰ ধুমুহাজাকেই মোক অবশ কৰি পেলাইছিল । মিছা নকৰ্ত্ত; এটা সময়ত আত্মহত্যাৰ চিন্তামো মূৰত কুটকুটাবলৈ সাহস পাইছিল । পিচে অ’ই ভগবতীয়েও মাক নোৱাৰিলে সি মৰা আৰু ইমান সহজনে ? বুজিছ, মই নমৰিলো , তহঁতৰ আগত এইদৰে লেক্চাৰ মাৰিবলৈকে মই বাচি গলো ।”

শেষৰ কথাখিনি বুঢ়াই হাঁহি হাঁহি ক’লে । গভীৰ হৈ পৰা পৰিবেশটোৰ মুখাখন খুলি দিবলৈকেই সি তেনেদৰে কৈছিল যদিও সেইখিনিয়ে ল’ৰাটোৰ ওপৰত বিশেষ প্ৰভাব পেলাব নোৱাৰিলে । সি যিচিকিয়াই হাঁহিলে যদিও সেই হাঁহিত প্ৰাণ নাছিল । সি পানীত নাচি থকা বৰশীৰ জৰী ডালেৰে দৃষ্টি পোনাই আনুমানিক দুৰত্বৰে টোপটোলৈ চালে । টোপটো সি দেখা নাছিল যদিও পানীৰ মধ্যমীয়া গভীৰতাত সোঁতৰ লগতে দোলা দি থকা অভিজ্ঞতাৰে সি গম ধৰিব পাৰিছিল । তাৰ মনস্তো এক বিচিন্তিত সি অনুভব কৰিছিল । বহু সময়ৰ পিচত যেন সি মূৰত গামোচাৰে মৰা গাঁঠিটোহে খুলিলে—তাৰ তেনেকুৱা বোধ হৈছিল ।

মানুহৰ জীবনটো যে কিমান জটিল, ল’ৰাটোৱে ভাবে , ধ্বংস পদে পদে—সৃষ্টি খুব কম । মহৎ জীবন এটাৰ সৃষ্টি ইমান সহজ নহয় । তাৰ মনস্ত পৰিল এমাবছন’ৰ কথা এমাব—‘বিশ্বৰ নীতিকথাই হৈছে প্ৰগতি । এই নীতিত যিয়ে ইচ্ছন যোগাব নোৱাৰে সিয়ে সজ্ঞৰ লগত খুলিব সৈতে নিশ্চিন্ত হৈ যোৱাতো ধুৰাধ্য ।’

প্ৰগতি নিশ্চয় বজাৰত কিনিব পৰা কোনো বস্তু নহয়, নাইবা মুখেৰে ‘প্ৰগতি, ‘প্ৰগতি’ কৈ গল ফালি মৰিলেও প্ৰগতি নহয়, যেনেকৈ বাছ-ট্ৰাকৰ পিঠিত ‘দেশ প্ৰগতিৰ পথত’, ‘এতিয়া কামৰ সময়’ বুলি লিখিলেই প্ৰগতি নাই। অতি প্ৰাসংগিকভাবে ‘জয় আই অসম’ বুলি লিখি হাটে-বজাৰে নাইবা বাছ-ট্ৰাক-চাইকেলৰ পিঠিত ওলোমাই লৈ ফুৰিলেও অসমৰ জয় নাইবা প্ৰগতি নহয়, যদিহে প্ৰতিজন অসমীয়াই দেশক গড়িবলৈ সচেতন নহয়। সংগ্ৰাম অবশ্যই অনিবাৰ্য্য ; ল’ৰাটোৱে কিন্তু সংগ্ৰাম আন এটি নাম জীৱনৰে বুলি গোৱাব ভৱসা নাপায়। সংগ্ৰামত হেনো মাদকতা আছে—কেনেকুৱা মাদকতা সি নাজানে, নাইবা সেয়া উপলব্ধি কৰিবও সি পৰা নাই। কথাটো শিলালৰ বাবে আঙুৰ টোঙা হোৱাৰ দৰে নহয়তো। সি বিশ্বাস কৰে এটা স্বচ্ছন্দ জীৱনত—য’ত হিংসানৈৰৱশ নাই, বৈষম্য নাই—য’ত মানুহে মানুহৰ প্ৰগতিত প্ৰতিবন্ধক হৈ থিয় দিয়া নাই। সংগ্ৰাম অবশ্যে অবশ্যভাৱী—সিও স্বীকাৰ কৰে ; কিন্তু সংগ্ৰাম কৰিবলৈকেই জীৱন বোলা কথাৰ সি বিশ্বাস কৰিবলৈ টান পায়। বসেখৰ নাইবা পদো-বুঢ়াৰ কথা অবশ্যে সুকীয়া। সিহঁত দুয়োৱে সাময়িকভাবে হ’লেও জীৱনৰ কক্ষপথৰ পৰা এসময়ত বিচ্যুত হৈছিল। জীৱন আৰম্ভ হোৱাৰে পৰা সিহঁতে সংগ্ৰাম কৰিব লগা হৈছে ; সিহঁতৰ তেজত সংগ্ৰাম মিহলি হৈ আছে। সিহঁতে সেয়েহে জীৱন বুলিলে সংগ্ৰামকেই বুজে আৰু বুজাটোও তেনেই স্বাভাৱিক। তথাপিও দুয়োজনৰে মাজত আকাশ-পাতাল প্ৰভেদ। বসেখৰ সাহসী, সংগ্ৰামী—পৰিস্থিতিৰ মোকাবিলা কৰাৰ ক্ষমতা তাৰ আছে। আনহাতে পদোবুঢ়া অৰ্থাৎ পদবাম সংগ্ৰামী যদিও বিক্ৰান্ত।

পদোবুঢ়া অৰ্থাৎ পদবামৰ নামটো মনলৈ অহাৰ লগে লগে মানুহজনৰ ছবিখনো ল’ৰাটোৰ মনৰ পৰ্দাত ভাঁহি উঠে। তাৰ মনত পৰে ওখকৈ শকত-আৰত চেহেৰাৰে সেই বলিষ্ঠ মানুহজনক। লোটেই মুখমণ্ডল বসন্তৰ দাগেৰে ভৰা মলিন বৰণেৰে মানুহজনৰ কক্ষ চাবনিটোত নিহিত ভয় লগা ভাৱটোৱে মানুহজনক বিশেষকৈ সকলোৰে পৰা আঁতৰাই ৰাখিছিল। মানুহজন যে কেনেকুৱা প্ৰকৃতিৰ আছিল ভাবিলেই তাৰ আচৰিত লাগে। বসেখৰ বুঢ়াৰ স্বাধিৰে আন কাৰো লগত কথা-বতৰা খতা সি ভাৰ জীৱনত দেখা

নাপালে। মানুহজনে সদায়ে অকলে অকলে থাকিব বিচাৰিছিল—
পাওঁখনৰ আন কাৰো লগতে যেন তাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাছিল।
নিজৰ ঘৰটোৰপৰা বৰশী বোৱা সময়খিনিত বাদে আন সময়ভণ্ডো
প্ৰায় নোলাইছিলেই বুলিব লাগে। বৰশীও ৰাইছিল সচৰাচৰ মানুহ
নথকা সময়খিনিত আৰু মানুহ নোহোৱা ঠাইখিনিত—খুব
পুৰাৰে ধৰা দুপৰীয়ালৈ জাঁতৰৰ জোপোহাৰ জাঁবৰ এটুকুৰা
ঠাইত, য'ত কোনেও কাহানিও যাবলৈ ইচ্ছা নকৰে। সমাজ আৰু
মানুহৰ প্ৰতি মানুহজন ক্ৰমাগতভাবে বিতৰ্কিত হৈ পৰিছিল। সংসাৰৰ
বাজ্ঞান তাৰ বাবে নোহোৱা হৈ আহিছিল আৰু তাৰ ঠাই অধিকাৰ
কৰিছিল এক আয়েতুক ঘৃণাই। সেই ঘৃণাই তাৰ মানবীয়
অনুভূতিক উটুৱাই লৈ গৈছিল।

পদোবুঢ়াৰ বিষয়ে সি বহুত কথাকেই জানে—তাৰ ককাক
বসেথৰেই এসময়ত কৈছিল। ল'ৰাটোৱে জানে, পদবাম শৈশবতেই
বিত্ত-মাতৃৰ স্নেহৰপৰা বিতাড়িত হৈছিল। দুখীয়া পৰিয়ালত জন্ম
গ্ৰহণ কৰাটোৱে যেন মূলতঃ তাৰ পাপ আছিল! তাতে আকৌ
আন দহজনক আকুণ্ঠ কৰিব পৰাকৈ তাৰ শাৰীৰিক কাৰ্য্যও
নাছিল। এই দুইটা উপসৰ্গই তাৰ বাবে কড়িয়াই আনিছিল মাথো
ঘৃণা আৰু অবহেলা। এই ঘৃণা আৰু অবহেলাই তাৰ দেহ-মন
বিষাক্ত কৰি তুলিছিল—সংসাৰৰ প্ৰতি, জীৱনৰ প্ৰতি মান্নাহীন,
মোহহীন কৰি তুলিছিল। মানুহৰ প্ৰতি তাৰ আস্থা নোহোৱা
হৈ গৈছিল; বিপৰীতে সিও মানুহক ঘৃণা কৰিবহে শিকিছিল।
সকলোৰপৰা বাপেক-মাকৰ মৰমনো কি গম নোপোৱা এইজন মানুহে
পৃথিবীখনৰ সোৱাদ একোৱেই নাপালে। জীৱনৰ সচ'ল আবেগ-
অনুভূতি, মৰম-চেনেহৰ মূল্য তাৰ বাবে যেন একোৱেই নাছিল—
নিজৰ পৰিধিৰ ভিতৰতে সোমাই থাকি সি প্ৰকাৰান্তৰে তাকেই
ক'ৰ বিচাৰিছিল। অমঙ্গ পালিত শিশু এটাৰ জীৱন কেনেকুৱা হ'ব
গাৰে তাৰেই প্ৰতিভু স্বৰূপ পদবামে নিজেই যেন সংসাৰৰ প্ৰতি
এক প্ৰত্যাশন হিচাবে থিয় দিব বিচাৰিছিল আৰু জীৱনৰ বেধ
মুহূৰ্তলৈকে অনমনীয়ভাবে সি তাৰ বিদ্ৰোহ ঘোষণা কৰি গৈছিল।
সেই বিদ্ৰোহৰ উছান ভালদৰে পাইছিল বুঢ়াই। পদোককাকৰ জীৱনৰ
সৈতে বহু বছৰ জুৰি জড়িত হৈ থকাৰ পালত পদবামৰ অন্তৰত
শুকাই কৰকৰা লগা মৰম-চেনেহৰ মূল্যায়ন বুঢ়াই ঠিক ধৰণে

কবিতাই সমর্থ হৈছিল। পদবামৰ ক্ষেত্ৰত বুঢ়াৰ কৃতিত্ব সেইখিনিভৰি।

আনহাতে ল'ৰাটোৰ চিন্তাৰ বিপৰীতে বুঢ়াই সেই সময়ত সি মিজে জুটি কবিতা খোজা ক্ষেত্ৰক আগৰ বসিকতাখিনিকে মনৰ ভিত্ত-বত্ত পাঙালি আছিল। ল'ৰাটোৱে বিশেষ কাগজৰ নকৰি অন্যমনস্ক হৈ থকা দেখি সি মাত্ৰ লগালে, “ভাইটি!”

“হু,” ল'ৰাটোৱে যেন বহুত দুৰৱপৰাহে সহঁৰি দিলে।

“কি ভাবিছ?”

ল'ৰাটোৱে লগে লগে একো নক'লে। সি ভৱি দুখন কোচাই দুই আঠৰ ওপৰত হাত থৈ মূৰটো তাৰে ওপৰত বেকাকৈ ৰাখি এবাৰ দীঘলকৈ উশাহ ল'লে আৰু তাৰ পাছত উত্তৰ দিলে, “ভাবিছো পদোককাৰ কথা।”

“অ, পদবামৰ কথা!” বুঢ়াৰ ওঠেৰে এটি মলান হাঁহি বাগৰি গ'ল।

বুঢ়াৰ মানস পটত অতীতৰ স্মৃতিৰোৰ ভাঁহি উঠিল। কেনেকৈ সিহঁতে বাগানত এৰা এৰি নোহোৱাকৈ কাম কৰিছিল, তেতিয়াৰ জোপোহাৰে ভৰা এই ঠাই ডোখৰত হাবি কাটি ঘৰ সাজিছিল, এই বিস্তীৰ্ণ প্ৰান্তৰত জীৱন ৰচনা কৰিছিল—সেই সকলোবোৰ এটাৰ পিচত এটাকৈ তাৰ মনত পৰি গ'ল। লুইতক আকোৱালি লৈ এশ এটা স্মৃতিয়ে তাৰ মনত হেতা-ওপৰা লগালে। সি তাৰ মনৰ ভিত্ত-বত্তে নিজকে নিজ ক'লে, ‘বেচেৰাটো! আমাৰ জীৱন একেটা সুৰ-তেই বন্ধা আছিল। জীৱনৰ সুৰটোহে মাথো শেষলৈ বচাই ৰাখিব নোৱাৰিলি।’

সঁচা কথা, বসেশ্বৰতকৈ পদবাম জীৱন ৰচনাত তেনেই নিম্পুণ আছিল। পদবাম তেতিয়াৰ খবাই আছিল কিছু পৰিমাণে অসামা-জিক। তথাপিও বসেশ্বৰৰ লগত হাত মিলাবলৈ ইমান বহুবে সি কোনো কাৰ্পণ্য কৰা নাছিল।

বুঢ়াৰ মনত পৰিল সেই দিনটোলৈ, যিদিনা সি পদবামক উদ্দেশ্যবিহীনভাবে ঘূৰি ফুৰা অৱস্থাত লগ পাইছিল। প্ৰথম দিনা বিশেষ মনোযোগ দিয়া নাছিল যদিও দ্বিতীয় দিনাও একে অৱস্থাতে লগ পাই সিয়েই ধোনতে মাত্ৰ লগাইছিল। বসেশ্বৰে এনেদৰে প্ৰতি-বেদীৰ সজ্জানত আছিল বাবে ম্যানুছজৰ লগত সম্বন্ধ গঢ়ি তুলিব বিচাৰিছিল। সেয়েহে প্ৰাথমিক পৰিচয় পৰ'ৰ অন্তত যদিও ম্যানুছ-

জীৱনৰ কথা কোৱা ধৰণৰ ওপৰত বসেশ্বৰৰ খণ্ডেই উঠিছিল। তথা-
পিও মানুহজনে কামৰ সন্ধানত অঘৰী জীৱন যাপন কৰা বুলি
জানিব পাৰি প্ৰতিবেশী এজন বড়োৱাৰ আশাত সিয়েই মালিকক কৈ-মেজি
বাগানতে তাৰ দৰে সাধাৰণ কাম এটাৰ যোগাৰ কৰি দি তাৰ নকৈ
সজোৱা ঘৰটোলৈকে লৈ গৈছিল। কিয়নো তাৰে দুদিনমান আগতে বহুত
ভুছি যোৱাত বসেশ্বৰ অকলশৰীয়া হৈ পৰিছিল। পোনতে দুয়োজনেই
একেলগে আছিল যদিও কেইদিনমান পাছতেই পদবামেও নিজৰ ঘৰ
হাবি কাটি সাজি লৈছিল। তেনেদৰেই দিন যোৱাৰ লগে লগে
দুয়োজনৰে মাজত সৌহাৰ্দ্য গঢ়ি উঠিছিল—পৰস্পৰে পৰস্পৰক লৈ
আলাপ-আলোচনা চলাইছিল। পদবামৰ কথা-বতৰাৰ পৰা বসেশ্বৰে
অনুভৱ কৰিছিল তাৰ এই স্বভাৱৰ অন্তৰালত যেন এক বিৰাট
ইতিহাস লুকাই আছে। সি সেই সকলোবোৰ পাত্ৰাতকৈ খুটিয়াই
চাব বিচাৰিছিল যদিও এনেদৰেও কম কথা কোৱা পদবামে নিজৰ
জীৱনক লৈ সম্পূৰ্ণ নিমাতৈ থাকিব বিচাৰিছিল। আনহাতে বসে-
শ্বৰে তাৰ জীৱনৰ ঘাত-সংঘাতবোৰৰ বকলা মেজি পদবামক সহজ
কৰি তুলিব বিচাৰিছিল। বসেশ্বৰৰ এই অৱ্যক্ত নেৰা-নেপেৰা
চেষ্টাৰ বহু পাছতহে সি পদবামৰ জীৱন কাহিনী জানিব পাৰি-
ছিল। কেনেদৰে পদবামে সকলোবোৰ সকলোৰে ঘৃণাৰ পাত্ৰ হৈ
আহিব লগা হৈছিল, কেনেদৰে আনৰ ঘৰত সকলোবোৰ লগুৱা থাকি
জীৱন নিৰ্বাহ কৰিব লগা হৈছিল, কেনেদৰে বয়স হোৱাৰ লগে
লগে বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন মানুহৰ ঘৰত কাম কৰি পেট পুহিব
লগা হৈছিল, কেনেদৰে জীৱনৰ সকলো কামনা-বাসনাক ফুলকলিতে
বিসৰ্জন দিব লগা হৈছিল ইত্যাদি সকলোবোৰ কথাই পদবামে
তাক কৈছিল। আটাইখিনি বৰ্ণাওতে সিদিনা পদবামৰ চকুত পানী
দেখি বসেশ্বৰ সচাকৈয়ে অভিভূত হৈ পৰিছিল। দেখাত পৰ্বত
প্ৰমাণ কঠোৰ মানুহজনৰ ভিতৰখন পাতালী গংগাৰ ফফ গুধাৰাৰে
চৌত হৈ থকা জানিব পাৰি সি খুবোই আচৰিত হৈছিল। সেয়েহে
পদবামৰ প্ৰতি সহানুভূতিত তাৰ মন উপচি পৰিছিল। সি অনুভৱ
কৰিছিল পদবামৰ জীৱনৰ তুলনাত সি তাৰ জীৱনত পোৱা সং-
ঘাতবোৰ যেন একোৱেই নহয়, পদবামৰ তুলনাত সি যেন বহুত
পাইছে, বহুত ভোগ কৰিছে।

পদবামৰ প্ৰতি বসেশ্বৰ কৰিব লগীয়া ভেতিয়া বিশেষ একো-

সেই নাছিল যদিও সিদিনাৰপৰাই পদবামৰ কিছু পৰিবৰ্তন হোৱা সি লক্ষ্য কৰিছিল। তাৰ হৃদয়ত সুগীৰ্জিত হৈ থকা মৃণাল ধাৰাখনৰ বোজা তাৰ কাহিনীৰে বাক্য কৰি পদবামে কিছু পাতল যেন অনুভৱ কৰিছিল। তাৰ আগৰ গোঁড়াবামিও কিছু পৰিমাণে টাস পাইছিল আৰু তাৰ কাম-কাজতো উদ্দীপনা বৃদ্ধা বসেশ্বৰে আগ্ৰহেৰে লক্ষ্য কৰিছিল। পদবামৰ এই সামাজিক পৰিবৰ্তনত বসেশ্বৰ নিজেই আগ্ৰহ হৈছিল। সেই সময়তেই দুয়োজনে লগ লাগি নিজৰ জীৱনৰ বাবে, এখন নতুন সমাজ ৰচনাৰ বাবে কিমান যে কাম কৰিছিল! শাৰীৰিক শক্তিকে কোনোজনেই কম নছিল বাবে এটাৰ পিচত এটাকৈ কামবোৰ কৰি যোৱাত কোনোজনেই খিচহলি আছিল লগীয়া হোৱা নাছিল। বয়সেৰে যদিও বসেশ্বৰ দুবছৰ মানে ডাঙৰ আছিল তথাপিও সৰুৰেপৰা বিভিন্ন পেশাদাৰী কাম-কাজৰ মাজতে আবদ্ধ থাকিব লগীয়া হোৱা বাবে পদবাম সাধাৰণভাবে হলেও বসেশ্বৰতকৈ বেছি কৰ্মঠ আছিল। পদবামৰ দেহটো সৰুৰেপৰা তেনেভাবেই গঢ় লৈছিল। সেইয়েন মানুহজনে হঠাতে তাক এৰি কেনেকৈয়ে সিম্বলীয়া হ'ল ভাবিলে তাৰ আচৰিত লাগে। বয়সৰ ফালৰপৰা চালেতো সিহে আগ আছিল।

বসেশ্বৰে হঠাতে মনত পৰাৰ নিচিনাকৈ কৈ উঠিল, “বুজিছ ডাইটি, মইহে আগতে সিম্বলীয়া হ'ব লাগিছিল, মই তাতকৈ দুই-তিনি বছৰে ডাঙৰ। সিহে কিয় মোক এৰি গ'লগৈ !..” শেষ-বন্ধিনি বুঢ়াই নিজাক নিজে কোৱাদি ক'লে।

উত্তৰ হিচাপে ল'ৰাটোৱে একো নকলে। আচলতে তাৰ ক'ব লগীয়া একো নাছিলো; সি কিন্তু বুঢ়াৰ কথাৰ সুৰটো উল্লসিত কৰিব পাবিলে। সেই সুৰটোৱে তাক অভিভূত কৰিছিল। সি জানে, গাঁওখনৰ প্ৰায় আটাইবোৰে পদবাম অৰ্থাৎ পদোককাৰ প্ৰতি পোষণ কৰি থকা বেয়া ধাৰণাৰ বিপৰীতে বসেশ্বৰেই একমাত্র ব্যক্তি যিজনে নেকি তাৰ প্ৰতি সকলো সময়তে সহানুভূতিশীল আছিল। গাঁওবাসীয়ে তাক চেৰাই যাব খোজা অৱস্থাত যাত্ৰা বসেশ্বৰে তাক তুলি ধৰিব বিচাৰিছিল। ল'ৰাটোৱে নিজেও প্ৰথমতে সাধাৰণ গাঁওবাসীৰ ধাৰণাৰেই বশবৰ্তী আছিল। কাৰণ সাধাৰণ গাঁও-বাসীৰ দৰে সিও পদবামৰ জীৱনলৈ জুৰুকিয়াই চোৱা নাছিল। অবশ্যে আনবোৰৰ দৰে পদবামৰ জীৱনৰ ভিতৰলৈ সূমুৱাই যাব

খোজাটো সি কাহানিও অগ্ৰয়োজনীয় বুলি তেঁলি গঠিওৱা নাছিল, বৰং বসেন্ধৰৰ পৰা পদবাম সম্পৰ্কীয় বহু কথাই সি জানি লৈছিল। পদবামৰ জীৱনৰ ঘাত-প্ৰতিঘাতৰ লগত চিনাকি হ'বৰ বাবে সি চেপ্টাৰ দলি কৰা নাছিল। তথাপিও পদোককাৰ চাৰিত্ৰিক দিশটো সম্বন্ধে সি যেন কাহানিও মুক্ত হ'ব নোৱাৰে, তাৰ তেনেকুৱাই ধাৰণা হয়। অৱশ্যে বসেন্ধৰেওযে পদবামৰ সকলো কথাকেই দিবিবাদে মানি লৈছিল তেনেকুৱা নহয়। পদবামৰ কিছুমান আচৰণ, বিশেষকৈ তাৰ গোৱাৰামিক সি কেতিয়াও বৰদাস্ত কৰা নাছিল। কিন্তু তাৰ কৃতিত্ব এইখিনিতেই আছিল যে পদবামে নিচেই সৰুকালৰেপৰা পাই অহা সংঘাতবোৰৰ ভেটিত সেইবোৰৰ সুস্থিৰ মীমাংসাত উপনীত হোৱাৰ পদ্ধপাতী সি আছিল। পদবামৰ বিদ্ৰোহী মনটোৰ সৈতে সি সম্যকভাবে পৰিচিত আছিল বাবেই সি তাৰ চিন্তাধাৰাৰ ওচৰত কাহিনীও পৰাজিত হ'ব লগা হোৱা নাছিল।

‘দুয়োজন বুঢ়াৰ মাজত কিমান প্ৰভেদ !’ লৰাটোৱে ভাবে। দুয়োজনে নিজৰ বক্তৃক্ষয়ী শ্ৰম বিনিয়োগ কৰি হাবিভলীয়া এই ঠাইডোখৰত ঘৰ সাজিছে, জীৱিকা উলিয়াইছে—মুখ্যতঃ এখন নতুন সমাজ ৰচনা কৰিছে; অথচ তাৰে এজন যেন তেনেই নিজীৰ—আবেগ অনুভূতি যেন একোৱেই নাই। সেইজনৰ বাবে জীৱনৰ মাধুৰ্য্যতা একোৱেই নাই—জীৱনটো এটা দুঃসহ বোজা মাথোন, ওৰে বাটটো কোঁকাই-গেথাই কোনোমতে বৈ গৈছে; যন্ত এটাৰ দৰে কৰিব লাগে কৰিছে, খাব লাগে খাইছে—নাই কোনো উজ্জ্বলতা—অথাই সাগৰত পল পলি থকা এজন নাৱৰীয়া মাথোন। আনজন আকৌ কেনে সতেজ ! জীৱনক অকল তেওঁহে যেন পূৰ্ণভাবে উপভোগ কৰিছে। দিন-বাতিৰ হাড় ভগা শ্ৰমেও তেওঁৰ ককাল বেকা কৰিব পৰা নাই। তেওঁৰ প্ৰতিটো কামৰ পিচতেই মন-প্ৰাণ মুক্ত হৈ আছে—ক্লান্তি নাই, শ্ৰান্তি নাই—শান্ত সমাহিতভাবে জীৱন তথা সমাজৰ সামূহিক প্ৰগতি সাধনত নিমগ্ন।

এনেকুৱা বিজনি যেতিয়াই তাৰ মনলৈ আহে, সাধাৰণতে সম-সাময়িকভাবে সৰুতে ক'ববাত্ত দেখা খেল এটাৰ কথা তাৰ মনত পৰি যায়। এটা ডাঙৰ অন্তৰ্ভিত সাদৃশ্য সি সেই যুহুৰ্ত্তত অনুভৱ কৰে। সি দেখিছিল গোটা বাঁহ এডাল চাচি-চুককি নিমজ কৰি ভেলেৰে জোঁকৰ খিট্টি যেন খিচল কৰি থিয়কৈ পুতি ৰখা আৰু চেঙেলীয়া ল'ৰাবোৰে

সেইডাল দিচিলি পিচিলি বগাবলৈ চেষ্টা কৰা বিজ্ঞানিটোৰ কথা ভাবিলে সি সেই মুহূৰ্তত খেলটো চকুৰ আগতে দেখা যেন পায়। একেদৰেই খবালি শুকাই লেবেলা পৰি হোৱা লুইতখন দেখিলেও তাৰ জুজীয়া গাঠিপুঠিত থকা সংকুতৰ শ্লোক এটালৈ তাৰ মনাই মনত পৰে। তাৰ ভাল লগা এই শ্লোকটোৰ অৰ্থ এনেকুৱা— ‘উফ সূৰ্য্যবদাৰা উত্তপ্ত ধৰ্ম্মভকুলক সান্তনা দি, দহি হোৱা ফুলনি-বননিবোৰক পুনৰ্জীৱন দি, নানা নদী-নদ পুৰাই, হে মেঘ, তুমি যে আজি বিস্তৃত হৈ পৰিছা সেৱাই তোমাৰ উত্তম সৌন্দৰ্য। শ্লোকটোৰ সজীৱতাখিনি তাৰ ভাল লাগে বাবেই সি সেই সময়ত মনে মনে এবাৰ গাই লয়। সময়ত তাৰ ভাব হয় বসেশ্বৰ বুঢ়া আৰু খবালিৰ সেই লুইতখনৰ মাজত যেন পাৰ্থক্য ধুব কমেইহে আছে।

ল’ৰাটোৱে সপ্ৰশংস দৃষ্টিৰে বুঢ়ালৈ চালে। তাৰ মনলৈ বহুতো কথাই আহিছিল যদিও বুঢ়াই তেতিয়াও লুইতলৈ চাই নিজৰ ভাবনাতে বিভোৰ হৈ থকা দেখি একো নক’লে। ল’ৰাটোৱে জানে, সি নিজেই পদোককাকৰ কথা উলিয়াই দিয়াৰ পাছত বুঢ়াৰ এতিয়া তাৰ প্ৰিয় বন্ধু পদবামলৈকে মনত পৰিছে। সি বুঢ়াৰ চিন্তাত ব্যাঘাত নজন্মাই তাৰ ভাবনাৰ মাজতে তাক এৰি দিলে।

বসেশ্বৰৰ মনত আছে, তাৰে ঠিক দুবছৰ পাছতেই সি তাৰ জীৱন লগৰী পাইছিল নাটকীয়ভাবে। বয়সত সৰু হলেও পদবামেও পিচে এই বিষয়ত পিচ পৰি থকা নাছিল। সিও তাৰে কেই মাহ মান পিচতেই বসেশ্বৰৰ বিয়াৰ উকলি মাৰ নৌযাত্ৰতেই তাৰ গৃধিণী গোটাই লৈছিল। নক’লেও হয়, তাৰ এই পৰিবৰ্ত্তনৰ মূলতে আছিল বসেশ্বৰ। বসেশ্বৰেই সামাজিক জীৱনৰ প্ৰতি তাৰ আস্থা বঢ়োৱাৰ উপৰিও তাৰ সাংসাৰিক জীৱনৰ পাতনিৰে ধৰ-ৰামকো নিশ্চয় উদ্ধৃত্ত কৰিছিল। সেয়েহে বসেশ্বৰৰ দৰে একে নাটকীয়ভাবে সিও তাৰ জীৱন লগৰী গোটাইছিল। সেই সময়ত আৰু সেইখন জাবলিয়ে হৈ থকা নাছিল; ক’ৰবাত বিহাৰী বিজ্ঞানজাটো, ক’ৰবাত নেপালী দাৰোৱানটো, ক’ৰবাত উড়ীয়া চাহখন্দুৱাটো পুলি-পোখাৰে সৈতে বহি লৈ সমাজ জীৱনৰ সূচনা কৰিছিল। বসেশ্বৰ বা বহুমন্তৰ দৰে দুই-এঘৰ নিৰ্ভাঁজ অসমীয়াও জীৱিকাৰ সন্ধানত আহি ঘৰ পাতি নবহাকৈ থকা নাছিল যদিও

মানুহবিলাক জেনেই সেবেঙা-সেবেঙিক আছিল। আন কোনোবা থাকক নাথাকক, বসেশ্বৰ আৰু পদবামেই প্ৰধানতঃ সেই মানুহ-বোৰক লাগি ধৰি দিছিল বাবে সিহঁতেও পদবামৰ অন্তঃচাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যৰ সৈতে পৰিচিত নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। দুই-এজনে হয়তো পদবামৰ আকস্মিক পৰিবৰ্তন অঁৰ চকুৰে লক্ষ্যও কৰিছিল। তথাপিও এইজন গোঁৱাৰ চৰিত্ৰৰ ডেকা পদবামে কাকো একো নজানোৱাকৈয়ে সিদিনা এহাত দীঘল ওৰণিৰে মানুহজনীক আনি তাৰ ঘৰ সুমুৱাইছিলহি সিদিনাতো আটাইবোৰে দম্ভৰমত অৱাক। আনকি বসেশ্বৰেও পদবামৰ পৰা এট বিয়য়ে ঘূণাৰুৰেও একো জানিব পৰা নাছিল। বহুতে বহুত কথাই কৈছিল যদিও পিচতহে বসেশ্বৰে গম পাইছিল কেনেদৰে অতি আচৰিতভাবে আৰু অতি তাৎক্ষণিকভাবে মিছাতেই বদনামী হ'ব লগা হোৱা ফুল কুমলীয়া গাভৰু এজনীক বচাবৰ বাবে তাইৰ পাণি গ্ৰহণ কৰিব লগীয়া হৈছিল। সেয়েহে ঘটনাটো জনাৰ পিচত সিদিনা পদবামক তাৰ সাহসৰ বাবে মনে মনে সি সহস্ৰবাৰ তাৰিফ কৰিছিল।

সি যি নহওক, অতি আচৰিত তথা অগ্ৰত্যাশিতভাবে ঘটনাটো ঘটি গলেও পদবামৰ গোঁৱাৰ চৰিত্ৰৰ বাবেই সিহঁতে কৰিব লগা বা কৰিব পৰা একোৱেই নাছিল। অবশ্যে সিহঁতে, বিশেষকৈ বসেশ্বৰে বেয়াও পোৱা নাছিল। সিহঁতৰ মাজত তেতিয়া লৈ যিখিনি বুজা-বুজি গঢ়ি উঠিছিল তাৰেই সিহঁতে পদবামৰ পৰিবৰ্তন সদায়ে কামনা কৰিছিল। তাক সমাজমুখী কৰিবলৈ বসেশ্বৰেতো নিজেও আগতে চেষ্টা কৰিছিলেই। সেয়েহে কিবা এটা হওক বুলিয়েই পদবামৰ অনিচ্ছাপ্ৰসেঙে সিহঁতে ভোজ-ভাতৰ আয়োজন সাধাৰণভাবে হলেও কৰিছিল। পদবামৰ ইন্দ্ৰাৰ পিচৰ গতি-বিধিও সি আগ্ৰহেৰে লক্ষ্য কৰিছিল। কিন্তু সি কি ভাবিছিল বসেশ্বৰে হ'লে নাজানিলে—ঘৰৰ মানুহজনী গোটোৱাৰ পিচত নিজৰ খোলাৰ ভিতৰত গভীৰভাবে সোমাই যোৱাত বাহিৰে পদবামৰ আন একো পৰিবৰ্তন বসেশ্বৰহঁতৰ চকুত পৰা নাছিল।

কথাখিনি নিজৰ মনতে গাঙলি লৈ বুঢ়াই দীঘলকৈ এটি হমুনিয়াহ কাটিলে।

ল'ৰাটোৱে ঘূৰি বুঢ়ালৈ চালে। বুঢ়াই হঠাতে হমুনিয়াহ খেলোৱা দেখি সি মাত ল'গালে, “ককা।”

“হ...।” বুড়াই বহু দুইৰ পৰা সহ্যৰি দিয়াৰ নিচিনাকৈ ক’লে।

“পদোককাৰ কথা তোৰো মনত পৰিছে নহয়?” ল’ৰাটোৱে ওচৰতে ধৰি ধকা শুকান টিকিৰা ডাল এটুকুৰা ওচৰৰে থানীত পেলাই দি ক’লে। ডালটোৱে সৃষ্টি কৰা সৰু সৰু ঢৌ কেইটা-মান পাৰত ঠেকা খাইছিলহি।

বুড়াই ল’ৰাটোলৈ চাই এটি শ্লান হাঁহি হাঁহিলে। সি তাৰ পিচত ক’লে, “মনত নেপেলোৱাকৈ থাকিব পাৰিলেহে! তাতে আকৌ ইমান বছৰৰ সান্নিধ্য!”

বুঢ়া ক্ষন্তেক ব’ল। সি ঘূৰি লুইতলৈ চালে—যেন লুইতৰ বুকুতহে সি সিহঁতৰ কথাবোৰ বিচাৰি চাইছে। বুড়াই পুনৰ ক’লে, “বুজিহ, দুয়োটাই লগ লাগি কিমান কাম কৰিছিলো। তই শুনিলে এতিয়া হয়তো ভাবিবি মই মিছাতেই আশ্ৰয় লব লাগিল।”

“নাভাবোদে, “ল’ৰাটোৱে উত্তৰ দিলে। “মইতো এনেয়েও তহঁত দুয়োৰে কিছুমান কথা জানোৱেই। তই মাথো কৈ যাচোন।”

“অ, তই জানই যদি মইনো আকৌ কেলেই ক’ব লাগিছে?”

“হ’লেও সেয়া আনৰ মুখৰ পৰা শূনা কথাহে,” ল’ৰাটোৱে তপৰাই উত্তৰ দিলে। “তোৰ মুখৰ পৰা শুনিবলৈ পালেহে ভাল লাগিব।”

“কিয় ? মই কথা ক’লে মৌ সৰে নেকি ? “বুড়াই ঘৰুৱাই কোঁতুকেৰে সুধিলে।

“মৌ নহয়,” ল’ৰাটোৱে গহীনভাবে ক’লে, “অমৃত।”

“অ, হয় নেকি ? তেনেহলে ময়েই বুঢ়া হৈ যাবোনে, তেনেই অমৃত খাই অমৰ হব এতিয়া।”

“তই কৈ যা আকৌ।”

“শুন,” বুড়াই ক’বলৈ আৰম্ভ কৰি ক’লে। সি কান্ধৰ গামোচাখনেৰে মুখখন এনেয়ে এবাৰ মচি ল’লে। তাৰ লগে লগে সি সাময়িক কোঁতুহলখিনিও আঁতৰাই ধেলালে। সি ক’বলৈ ধৰিলে, “এই যে আমাৰ গাওঁৰ ৰাঙাটো, তহঁতে এতিয়া যাৰ ওখৰেৰে দলদপাই ফুৰ, অকল ধনবান আক মোৰ বাবেই হোৱা

বুলিব লাগে; অবশ্যে শেষবৰ্ণালে দেহীয়া বিজ্ঞানজ্ঞাই আহি তাৰ
 বিজ্ঞানখন অনা-নিয়া কৰাব সুবিধাৰ বাবে দুকোদালকৈ মাটি কাটিব
 লৈছিল। গাওঁৰ মাজভাগে নামঘৰটো দেখিছ, য'ত ল'ৰাবোৰে
 এতিয়া পুথিভ'ৰাল বনোৱাৰ যো-জা কৰিছে, সেইটোৰ বাবেও আমি
 দুয়োজনে যে কিমান খাটিব লগীয়া হৈছিল। বাস্তৱ কাষতে যে
 প্ৰকৃত আমগছ কেইজোপা আছে, সেই গছ কেইজোপাক সুধিৰি-
 চোন আমাৰ কথা—ইয়াৰ প্ৰতিটো মাটিৰ কণিকাকো সুধিব লাগিব,
 সিহঁতেও ক'ব; লুইতৰ চৌবোৰ যে, ইয়াতো আমাৰ জীৱনৰ সুৰ
 পাবি। মানুহবোৰৰ কথা কিন্তু নকওঁ—ইহঁতৰ স্থিৰতা নাই—
 সবোহে মৰণশীল। যি নহওক, বহুত থকা হলে আকাজকনৰ নাম
 বেছিকৈ পালিহেতেন; কিন্তু পদবাম অহাৰ দুদিনমান আগতেই
 সি গ'লগৈ। বেচেৰাই এতিয়ালৈ বা জীয়াই আছেইনে মৰিছেই,
 আৰু আছে যদি ক'ত বা কেনেদৰে আছে এতিয়ালৈ একো
 নাজানিলো। যাওক, তাৰ বাবে আৰু আক্ষেপ নকৰো।”

বুঢ়াই একে লেখাৰিয়ে কথাখিনি কৈ শেষ কৰিলে। পদবামৰ
 প্ৰতি পোষণ কৰা তাৰ মনোভাৱটো এইখিনিতেই স্পষ্ট হৈ ধৰা
 দিলে। সেইখিনি বুজি পোৱাত ল'ৰাটোৰ একো কণ্ট নহ'ল।
 ব্যক্তিগত হিচাপে পদোককাকক সি আগতে বেয়া চকুৰে নাচালেও
 ভাল চকুৰেও চোৱা নাছিল। আন সকলোৰে দৰে পদবামৰ
 আত্মকেন্দ্ৰিক স্বভাৱটোক সিও দুচকু পাৰি দেখিব পৰা নাছিল।
 অবশ্যে বসন্তৰ পৰা পদবামৰ মনোবৈজ্ঞানিক দিশটো এবাৰ জুৰি-
 য়াই চোৱাৰ পিচত তাৰ প্ৰতি তাৰ নিজৰ ধাৰণা সলনি কৰিবলৈ
 চেষ্টা কৰিছিল যদিও পদবামৰ গোঁৱণামিৰ বাবেই সেয়া সম্ভৱ
 হৈ উঠা নাছিল। আচলতে তাৰ বাবে পদবামৰ সান্নিধ্যলৈ অহাৰ
 কোনো সুযোগেই নাছিল। সেয়ে নীৰৱ দৰ্শক হৈ বোৱাত বাহিৰে
 তাৰ আন একো উপায় নাছিল।

সি যি কি নহওক, বুঢ়াৰ কথাখিনি শুনাব পাছত ল'ৰাটোৱে কিন্তু
 মনজুৰ যথেষ্ট কচৰং কৰিব লগা হ'ল। সন্দেহ নাই, বুঢ়াৰ
 কথাৰ ধৰণত সি লুবেই আচৰিত হৈছিল। জ্বাৰি কাটি মাটি
 উলিয়াই মাটি কামুৰি থকা মানুহ এজনৰ কথাৰ এনে অমিয়া
 সুৰে তাক আশ্চৰ্য কৰিছিল। কিন্তু একে সময়তে গাওঁখনৰ

প্ৰতিটো উপাদানকে সাঙুৰি কোৱা বুঢ়াৰ কথাই তাক বহুত কথা-
কেই ভাবিবলৈ বাধ্য কৰাইছিল। কোন প্ৰান্তৰৰ মানুহ কোন
ঘাটত আহি ডিঙা বান্ধিছেহি, অচিনা-অজানা নদীত কেনেদৰে জীৱন-
ডিঙা ৰাই গৈছে ভাবিলে তাৰ সঁচাকৈয়ে আচৰিত লাগে। ডিঙা
তুলুঙা হ'ব পাৰে; তথাপিও কোনোবাই গুৰি ধৰি, কোনোবাই
ব'ঠা মাৰি কেনেদৰে জ্বৰণো ভেদ তাৰ নাৰাখি ডিঙা অগ্নগামী
কৰিছে—সকলো যেন একেখন ডিঙাৰেই যাব্বী—সময়ত বামেৰেও
ডিঙা পাৰ কৰি নিবলৈ সাঙু।

পাৰ্ৱৰ্ত্তনৰ সামগ্ৰিক ছবি এখন মনৰ জিতবতে ভাবি লৈ তাৰ
ভাল লাগি গ'ল। জীবন সি প্ৰকৃততে তেনেকুৱাই পৰস্পৰ সহ-
যোগিতা আৰু আন্তৰিকতাৰে পূৰ্ণ হোৱাটো বিচাৰে—য'ত কৰ্মই
মাথো হ'ব মানুহৰ পৰিচয়; কামৰ জেটিতহে মানুহৰ প্ৰয়োজনী-
মতা জোখা হ'ব আৰু সৰ্বাধি নীতি হ'ব সকলোৰে বাবে সমান।
সকলোৰে জনা কথা, এয়া কল্পনা বিলাসিতা নহয়—ঐতিহাসিক
সত্য। মুখেৰে দৰিদ্ৰ জনগণৰ ওপৰত বৰ বৰ বক্তৃতাৰ ফুলজাৰি
উকৰাই পিচত নেজ কোচাই ভোট মুদ্রত অবতীৰ্ণ হৈ এম্, এগ্,
এ—মন্ত্ৰীৰ গাদীত বহি জনগণক বৈকুণ্ঠধামত তুলি থব খোজাৰ
দৰে চুড়ান্ত ভণ্ডামিৰ পক্ষপাতী সি কাহানিও নহয়; বৰং তাৰ
দ্বাৰাই যে ধ্বংসাত্মক হলেও স্থিতিবদ্ধকেই বাহাল ৰাখিব খোজা
হয় সি সেয়া ভালদৰেই বুজি পায়। কিন্তু ৰসেশ্বৰ নাইবা পদৰামৰ
দৰে এইচাম মানুহক তেনেদৰে চলনা কৰিব বিচাৰিলে সময়ে
নিশ্চয় কেতিয়াও ক্ষমা নকৰে।

সাধাৰণ চাহবনুৱাৰ জীৱন আঁকোৱালি লৈও সিহঁতে কেতিয়া
যে সময় উলিয়াই এই কামবোৰ কৰিছিল ভাবিলে আচৰিত লাগে।
দিনটোৰ প্ৰায় সবহ ভাগ সময় বাগানৰ কামত অতিবাহিত কৰাৰ
পিচত বাকী সময়খিনি আৰু আনকি নিশাৰ জ্বৰণিকণো সিমলীয়া
কৰি থৈ পুনৰ ভেজক পানী কৰা অবৈতনিক কামত নিজকে
নিয়োজিত কৰাৰ মানসিক প্ৰস্তুতিখিনিয়েই বা কেনেকৈ আহৰণ
কৰিছিল তাক অনুধাবন কৰাও যাৰে-তাৰে কাৰণে নিশ্চয় সম্ভৱ
নহয়। সন্দেহ নাই, দৈহিক সক্ষমতা অন্যতম প্ৰধান ছোতা আছিল,
কিন্তু ভেতিয়াও প্ৰয় থাকিয়েই যাব্ব—সেই দৈহিক সক্ষমতা থকা

স্বপ্নেও সিহঁতে জীৱনত কি লাগে? অকল বসেশ্বৰ বা পদবামৰেই
 নহয়, পাৰ্ৱৰ্থনৰ সিহঁতৰ শ্ৰেণীৰ মানুহবোৰৰ যদি সমীক্ষা উলিওৱা
 যায় তেতিয়াহলে ফলাফল এটাই মাথো পোৱা যাব আৰু সেয়া
 হ'ল সিহঁত প্ৰত্যেকেই ক্ষয়িক্ষয় কৰ্মদক্ষতাৰে এটি যন্ত্ৰবিশেষ মাথোন—স্বপ্ন
 সমাজখনত সিহঁত অশ্ৰুতঃ তেনেভাবেই ব্যৱহৃত হৈ আহিছে। উদা-
 হৰণ স্বৰূপে, বসেশ্বৰ চাহ বনুৱা আছিল, জীৱনৰ শেষ সীমান্তত
 সি আজিও চাহ বনুৱা হৈয়েই আছে। তাৰ ডাঙৰ পুতেকটোৱে
 বিজ্ঞা চলাব লৈছে, সৰু পুতেকটোৱে কোনোমতে টকাৰ অস্তাবৰ
 বাবে কলা বিভাগত বি, এ-টো পাছ কৰাব পিচত আৰু উধাব
 নোৱাৰিলে বাবে গাৰ্ভৰেই কুলখনত শিক্ষক হৈ সোমাইছে। আচ-
 লতে দুয়োজন ভাই-ককাইৰে বুদ্ধি ভালেই আছিল যদিও সৰুভায়েকক
 পঢ়াবৰ বাবেই ডাঙৰ ভায়েকে নিজৰ পঢ়া ইচ্ছাফা দিব লগা হৈছিল।
 পদবামৰো অৱস্থা প্ৰায় একেই আছিল। মাথোন থকাৰ ভিতৰত
 বসেশ্বৰতকৈ সি মাটি অলপ গোটাইছিল। তাৰ ল'ৰা এজনে বাগা-
 নতেই চকিদাৰী কৰে, ছোৱালীজনী কোনোবা মুছলমান ডেকা
 এজনৰ লগত পলাই যোৱাৰ আজি তিনি বছৰেই হ'ল; ক'ত গৈছে,
 কি কৰিছে, নাইবা জীয়াই আছে নে মৰিছেই বেচেৰা পদবামে
 একো গম পোৱা নাছিল। দেহীয়া নামৰ বিহাৰী বিজ্ঞাতালটো
 —বেচেৰাই সিহঁতৰ নিজৰ দেশত এসাজ খাই দুসাজ শুকাই
 থাকোতে তাৰেই আত্মীয় কোনোবা এজনে কৈছিল অসমলৈ আহি-
 বলৈ [আচলতে সিহঁতৰ 'দেচ'ত সেইটো প্ৰবাদৰ
 নিচিনাই হেনো!] —অসমত হেনো কণ্ট নকৰাকৈয়েই
 খাই-বৈ থাকিব পাৰি; নিজ দেশত সুবিধা নহলেই
 চাপ্ৰজি মেজিছেই হ'ল—সি তাৰ ল'ৰা-ভিৰোতা, আত্মীয়-কুটুম্ব লৈ
 বসতি আৱন্ত কৰাৰ পাছত আজিও বিজ্ঞাতাল হৈয়েই আছে।
 পৰিৱৰ্তনৰ ভিতৰত অকালতে দাঙি-চুলি পৰিছে, অনবৰত যোকোৰ-
 যোকোৰকৈ কাহি থকা হৈছে যদিও প্ৰথম অৱস্থাত বিজ্ঞাতালৰ
 সংখ্যা আঙুলিৰ সূৰত লেখিব পৰা অৱস্থাত তাৰ অৱস্থা বেহ
 স্বপ্নেই আছিল। তাৰ ল'ৰা দুটায়ে এতিয়া চহৰৰ ম্যাবোৱাৰীৰ
 বিজ্ঞা ভাৰাভীয়াতকৈ চলায়। আন চাহ বনুৱাবোৰৰ ভিতৰত
 লচমন আৰু লচমীয়ে সিহঁতৰ বন্ধিৰ পৰা আঁতৰি আহি পাৰ্ৱৰ্থন
 আৰু সিহঁতৰ বন্ধিৰ মাজ ভাগতে ঘৰ সাজি বসতি কৰিবলৈ

জোড়ার খাতিৰ আজি এবাহ পেনপেনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰে নিজৰ ঘৰটোকে হাঁহৰ পৰালৰ দৰে কৰি পেলাইছে । ঠিক হাঁহৰ পৰা-লৰ দৰেই বেচেৰাৰ ঘৰৰ পৰা ল'ৰা-ছোৱালী আকৰ খেক্-খেক্, থেক্-থেক্ কেতিয়াও নুগুছে—যেনেকৈ নুগুছে লচমনৰ চেৰাৰ-জাতিত যোৱাটো । গেলা খাই লচমনে যি হাৰত সিহঁতৰ দোৱা-নেৰে বজাৰ বচন মাতে, সেই একেই হাৰত সিহঁতৰ অবস্থাও দিনে দিনে পৰি আহিছে । আকৌ চাপৰকৈ ধেনুভিৰীয়া অকণমান ল'জাটোত তিনিজনীকৈ তিৰোতা আৰু এবাহ ল'ৰা-ছোৱালীৰে মাগেৰ মিক্ৰা নামৰ বাংলাদেশীজনে যে কেনেদৰে সোমাই থাকে ল'ৰাটোৱে কল্পনাই কৰিব নোৱাৰে । মাগেৰ মিক্ৰা ঘৰত থকা সময়ত কোনোবা 'হ্যালাৰ বেটা' অথবা কোনোবা 'হ্যালাৰ বেটী'ক 'কোউল কৰমু' বোলাৰ নিচিনা টেটু ফলা দপদপনিৰে গাওঁখন বৌজাল-বৌজাল হৈ থকাটো সিহঁতৰ বাবে আজি-কালি তেনেই নগণ্য কথা । এতিয়া তালৈকে কোনোৱেই কাগমাৰ নকৰে ।

জড়িপাত গাজা খাই গাজাৰ ধোঁৱাৰ মাজতে কুণ্ডলী পকাই থাকিব খোজা প্ৰমোদ শৰ্মাৰ ঠাইত প্ৰমোদ ছিলিম নাম পোৱা মানুহ-জনক আকৌ ল'ৰাটোৱে দেখিবলৈ নোৱাৰে । সি ক'ব পৰা ছোৱাৰে পৰা শ্বিৰালিৰ চুকত তিনিমুৰীয়া হৈ ছিলিম টানি থকা অবস্থাত দেখা মানুহজনক সি তাৰ জীবনত আৰু বোধ হয় বেলেগে অবস্থাত দেখিবলৈ নাপাবও । প্ৰমোদ ছিলিমৰ আদি-পুৰুষেও ক'ব কাগটো চিনি পাইছিলনে নাই সন্দেহ ; সি কিন্তু ভাচপাতৰ টেকা-কুৰী কেইখন ভালদৰেই চিনি পায় । সেই মানুহ-জনে যে কেনেকৈ আজিলৈকে অকল ল'ৰা-তিৰোতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ৰাতি আছে ভাবি সি উৱাদিহ নাপায় । মানুহজনৰ স্বভাৱৰ বিলম্বীতে ল'ৰা-তিৰোতাইহে অ'ত-ত'ত কাম কৰি তাৰ সংসাৰখন বৰ্ভাই ৰাখিছে । তাৰ লগে লগে ল'ৰা-কেইটাবোৰ জীবন ধ্বংস হৈ গৈছে-প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততেই । মুঠৰ ওপৰত সিহঁতৰ নিজৰ জীবনলৈ কাৰো একোৱেই নাই । নতুনকৈ বসতি কৰিবলৈ মোৱা চহৰীয়া চাকৰিহীন সকলৰ কথা অবশ্যে সুকীয়া—জীবনত তেওঁলোকে বহুত পাইছে, বহুত ভোগ কৰিছে, আৰু বহুতো ধোৱাৰ আশাও তেওঁলোকৰ আছে ; কিন্তু শতাব্দী জুৰি বৰুনাৰ গাঁৱ হৈ থকা এই ভ্ৰমজীৱি কেইজন—সিহঁতৰ জন্মও তেনেকৈয়েই হয়, মৃত্যুও

ভেনেকৈয়েই হয় । কিবা যেন বংশানুক্ৰমিক ধৰম্পৰাৰ ভিতৰত সিহঁত সোমাই পৰিছে—প্ৰত্যেকেই যেন স্বতীয় ক্ৰমৰ একো একোটা বিন্দুহে ।

ল'ৰাটোৱে লাহেকৈ মুখ ঘূৰাই বুঢ়ালৈ চালে । বুঢ়াৰ সমগ্ৰ জীৱনৰ সাক্ষ্য ল'ৰাটোৰ মুখতেই প্ৰতিফলিত হৈছিল । আচলতে বুঢ়াৰ দৰে সেই চাম মানুহক সি অন্তৰেৰে উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে বাবে সি প্ৰায়েই সিহঁতৰ সুখ-দুখৰ সমভাগী হ'ব লগীয়াত পৰে । সেয়েই সিহঁতৰ জীৱনৰ আঁক গভীৰলৈ তাক সুমুৱাই লৈ যায়—সি সেই মানুহবোৰক জানিব পাৰে । সেয়েহে তাৰ চিন্তা-ধাৰা কাগসমনীয়া আন ল'ৰাবোৰতকৈ বহুদূৰে বেছি পূৰ্বত, তাৰ বিচাৰ-বুদ্ধিয়ে সময়ত বহুত শৈগত ব্যক্তিক লাক্ষ্যত খেলোৱাওঁটোও একো আচৰিত নহয়, যেনেদৰে আচৰিত নহয় বুঢ়াই তাৰ সন্মুখত ভেৰা-চেৰা খোৱাটো ।

অতি আগ্ৰহেৰে বেদনাক্লিষ্ট চাবনিৰে ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ ফালে চাইছিল যদিও তাৰ মুখত সি বিচৰা বস্তুটো নাপাই সি যেন হতাশ হ'ল । বুঢ়াৰ মুখমণ্ডলতো সি ক্লান্তি তথা বেদনাৰ ব্যঞ্জনাৱশি আশা কৰিছিল যদিও সি তাৰ লেশমাত্ৰ প্ৰতিফলনো নাপালে । সেইবাবেই সি আচৰিত হয়—মানুহ কেনেকৈ ইমান হোজা হ'ব পাৰে ভাবি । নিজে কি পাইছে, কি পোৱা নাই তাক ভাবি নোচোৱাকৈ কোনে বাক ইমান নিলিপ্তভাবে কাম কৰি যাব পাৰে ? বৈষয়িক চিন্তাবোৰক দূৰলৈ ঠেলি দি কোনে বাক আজি-কালি নিস্বার্থভাবে সমাজৰ হকে কাম কৰিব ? এতিয়াৰ মন্ত্ৰী-প্ৰমু, এল, এবাবেই দেখা দল বাগৰা, ঘোঁচ খোৱা আদিক সাঙুৰি লৈ নিজাববীয়াকৈ পাঁচ-বছৰীয়া পৰিকল্পনা বনাই লয় । ডাক্তৰ, ইঞ্জিনীয়াৰ, অফিচাৰ-অভাৱচিন্ধাৰ, কণ্ট্ৰেক্টৰ-কণ্টাক্টৰ আদিৰ সংজ্ঞাৰ ক্ষেত্ৰততো আজি-কালি বিপ্লবেই আহি গৈছে । ডাক্তৰ হোৱাতো আজি-কালি এটা চৰ্কেৰে মাথোন—ইঞ্জিনীয়াৰজন অক্ষিত বহি সাত্ৰহাত জেগত সুমুৱাই সোঁহাতেৰে খচৰাটুকৈ চহীটো কৰিবলৈকেই মাথোন, আকৌ অফিচাৰ-অভাৱচিন্ধাৰ নাইবা কণ্ট্ৰেক্টৰ-কণ্টাক্টৰ মানেই যে টকা সেরা সৰ্বজনবিদিত কথা । ‘মানুহবোৰ যে কেনেকুৱা হৈ গ'ল’, সি ভাবিলে । লগে লগে তাৰ মনত পৰি গ'ল এটা জিহাৱিকলৈ—কোনোবা এখন আলোচনীত যেতিয়াকৈ

কলকাত্ত হাম্পাভাঙ্গৰ ডাক্তৰণী এজনীক উপলক্ষ্য কৰি কোনোবা
এজনে লিখিছিল। সুন্দৰকৈ ব্যঙ্গাত্মকভাবে সকলোখিনিকেই উসড়াই
দিয়া লিমাৰিকটো আছিল এনেকুৱা—

‘মেডিকল কলেজৰ ডাক্তৰণী তাই কিনো চাবা প’জ,

জিন্নাৰ পাখী শাৰী আৰু গিছে লো-কাট বলাউজ,

ডিউটিৰ সময়ত প্ৰেমত মজে

বোগীয়ে মাতিলে দেওধনী নাচে :

ডাক্তৰ হোৱাটো চখহে মাথো, বজৰুৱা এটি চইচ ॥’

লিমাৰিকটো মনতে ভাবি প্ৰথমতে সি হাঁহি উঠে যদিও পিচ
মুহূৰ্ত্ততে ডাক্তৰণীজনীক উপলক্ষ্য কৰি প্ৰচলিত সমাজ ব্যবস্থাব
প্ৰতি পোষণ কৰা ভীৰ ব্যক্তিখিনি অনুধাবন কৰিব পাৰি সি লজ্জা
ৰোধ কৰে। এই সকলোবোৰ যে প্ৰচলিত সমাজ ব্যবস্থাবে আনটো
খিতি সি বুজি পায়। ইয়াত সকলো পথৰে উপপথ আছে, আৰু
সময় বুজি সেয়েহে উপপথেই প্ৰধান আৰু উত্তম পথ হৈ পৰাতো
একো নতুন কথা নহয়। একেদৰেই কোৰ্ট-কাছাৰীৰ কাম ইয়াত
বাওহাতেৰে হয়—টকা থাকিলে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উচ্চতম ডিগ্ৰী ডক্টৰেট
পৰ্যন্তও হেনো কিনি লব পাৰি। ল’ৰাটোৰ বয়স ছুৱ এটা
নহলেও এইবোৰ অনুভব কৰাব জোখাবে সি আৰু অনভিজ হৈ
থকা নাই। সি জানে, কণ্টৰ বা ড্ৰাইডাৰ, কাছাৰীৰ মহৰী
বা কেবানী, নাইবা পুলিচ, মিলিটাৰী সকলোৰে সৰু-ডাঙৰ একোখন
শৰ আছে—সিহঁতৰো জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ আছে। সেয়েহে
যেতিয়া সিহঁতে দিনৰ দিনটো গৈবাৰি খাটি মৰিও দৰমহাৰ টকা
কেইটোৰে পৰিয়ালক ডৰণ-পোষণ দিব নোৱাৰে তেতিয়াই দুইক
ভিনি কৰা গুথ হাতত লবলৈ বাধ্য হয়। আন ওখ ওখ পদবী-
ধাৰী সকলৰ দৰে কিন্তু সেয়া বেংক বেলেঞ্চৰ বাবে নহয়,
অভাবেই স্বস্তাৰ নষ্ট কৰাৰ দৰে খেটৰ দায়ত পৰি নিজৰ
খিবেকক ভাঙণা দি নিস্তান্তই নহয় বাবে কৰা কামহে। নহলে
বন্ধু বা কলমেৰে জ্ঞানৰ জীৱন ধ্বংস কৰি কোনে বাক নিজৰ
জীৱন প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ শৰ ? মানুহবোৰ আজি আকতো অস্ব-
স্থভীৰি হৈ থকা নাই। তথালিও এই সকলোবোৰ মানুহ যেন
এফালে, আৰু জ্ঞানফালে বসেথৰ। সিহঁতৰ জীৱন যেন তুষ্টি
কলকাত্ত সজাই ধোৱা প্লাষ্টিকৰ ফুলহে। আনফালে বসেথৰ ওফাই

যোহা বহুজ ফুল এখাহ মাখোন—নিজে সৌখজ বিলাই থিত
হৈ পৰিছে ।

বুঢ়াক জুখি চাবলৈকে বুলি সি হঠাতে সুখিলে, “তহঁতে ধিত
জীৱনত কি পালি, ককা ?”

“হ! কি কলি ?” ল’ৰাটোৰ কথাখিনি শুনি বুঢ়া যেন উচপ
খাইয়ে উঠিল ।

বুঢ়াই উচপ খাই উঠা দেখি তাৰ মানসিক জন্তৰ্জ্বৰখিনি
অনুধাবন কৰিব পাৰি সি মনৰ ভিতৰতে এবাৰ হাঁহিলে । বুঢ়াৰ
লগত সেই সম্পৰ্কত যোকাবিলা এটা কৰি লবলৈ সি প্ৰকৃততে
দুঃসংকল্প হৈ গৈছিল । সি জানে, প্ৰশ্নটো বুঢ়াৰ বাবে অতি অগ্ৰত্যা-
নিত যদিও অনাহুত নিশ্চয় নহয় । সেয়েহে সি এইবাৰ বুঢ়াৰ
চকুলৈ চাই ক’লে, “ককা, তইতো গাওঁখনৰ বাবে জাজীৱন কাম
কৰি গৈছ, গাওঁখনক জীৱন দিছ ; কিন্তু তোৰ নিজৰ বেজিকা একা ?
তইনো জীৱনত কি পালি ?”

ল’ৰাটোৱে কৈ থকাৰ সময়ত বুঢ়াই বিস্ময় বিস্ফোৰিত নেৱে
তাৰ মুখৰ ফালে চাই আছিল । সেয়েহে সি লগে লগে একো
নকলেও অৰ্থাৎ ক’ব নোৱাৰিলেও পিচ মুহূৰ্ত্ততে খৰখৰকৈ ক’লে
“কিয়—ভোক, তহতক ।” সি কিবা ভাবি ক্ষত্ৰক ব’ল । তাৰ
পাছত পুনৰ ক’লে, গাওঁখনৰ বাবে, যোৰ জীৱনৰ বাবে তহঁত
প্ৰত্যেকেই একোটা কিমান ডাঙৰ সম্পদ ! বুজিছ, এই সম্পদ
অমূল্য—” কোনো মূল্য দিয়েই ইয়াক কিনিব নোৱাৰিবি ।”
শেষৰখিনি সি অলপ হাঁহি ক’লে । তাৰ কথাখিনিত সি সমস্ত
অবস্থা ঢালি দিছিল ।

ল’ৰাটোৰ অন্তৰ স্নেহেৰে পূৰ্ণ হৈ পৰিছিল । কাৰো প্ৰতি
কোনো ধৰণৰ অনীহা প্ৰকাশ নকৰাকৈ বুঢ়াই কোৱা কথাখিনিত
তাৰ দুখো লাগিছিল । সি স্নেহ মিহলি সুৰেৰে ক’লে, “জীৱনত
তই এইবোৰক লৈয়ে বাচি থাকিব পাৰিবি নহয় ?”

“পাৰিমতোন—তহঁতেই মোৰে জীৱন !”

“জীৱনত ভোক আৰু আন একোৱেই নামানে ?” সি প্ৰশ্ন
লগে লগেই জোৰ দিয়েই কথাখিনি ক’লে ।

ল’ৰাটোৰ কথাৰ সুৰত আচৰিত হৈ বুঢ়াই তাৰ মূৰলৈ
চকিল । ল’ৰাটোৰ চকুত মিহিত থকা ভীৰ চাৰনিক সি এইবাৰ

সহজভাৱে লব নোৱাৰিলে। সি ভলমুৱা হ'ল আৰু কেইটামান মুহূৰ্ত নীৰবে বৈ কিবা ভাবি ললে। তাৰ পিচত সি লাহে লাহে জ্বৰ দাঙি সন্মুখৰ লুইতলৈ চাই ক'লে, “এই ঘাতি বছৰীয়া জীৱন-টাত আজিলৈকে বহুত দেখিলো, বুজিছ? বহুত পালো। গতিকে জীৱনৰ শেষ সীমাত আজি আকৌ নতুনকৈ কি ঘিচাৰিম অ' ? পলমকৈ হলেও ইয়াত এই সুন্দৰ সমাজখন পাইছো, তোৰ দৰে, তহঁতৰ দৰে স্বৰিহ্ন মনৰ মানুহবোৰ পাইছো—এতিয়া তয়ে ক'চোন ইয়াত বাদে আজিৰ স্মৃতি মোৰ এই ভাটি বয়সত আকনো কি লাগিছে। তাতে আকৌ মই থাকিয়েই বা আৰু কিমান দিন ? পদৰামতো গ'লেই। গতিকে বাকী থকা দিন কেইটাও যেনি-তেনি ধাৰ হৈ গ'লেই হয় আৰু ! মাথো এটাই আশা শেষ মুহূৰ্তলৈকে থাকিব—তহঁত আটাইবোৰই যেন কুশলে থাকিব পাৰ, গাওঁখনত যেন কোনো অশুভ হোৱাই ঠাই নাপায়। আকৌ তোৰ মই আগতেও কৈছো—তোৰ ওপৰত মোৰ পুৰা মাত্ৰাই আছা আছে।” বুঢ়াই একে লেখাৰিয়ে একেটা সুৰতে কথাখিনি কৈ শেষ কৰিলে। তাৰ কথাৰ আবেগ নিহিত থাকিলেও প্ৰথমৰ স্বাভাৱিক সুৰটো নাছিল। সি কিহু পৰিমাণে দুৰ্বল হৈ পৰা পৰিলক্ষিত হৈছিল। সন্দেহ নাই, ল'ৰাটোৰ পোনপটীয়া কথাৰে তাক ভৰাই তুলিছিল।

ল'ৰাটোৱে ডিঙিলৈকে আহিব ধৰা কথাখিনি প্ৰকাশ নকৰি মুখ ঘূৰাই লুইতলৈ চালে। দৰাচলতে তাৰ অন্তৰ স্নেহেৰে পৰিপূৰ্ণ হৈ পৰিছিল। বুঢ়াৰ নিলিপ্ততাই তাৰ এই বিপৰ্যস্ত চিন্তাধাৰাত আৰু ইন্ধনহে যোগাইছিল। সি নিজকে অতি কণ্টোৰেহে চিন্তালি লৈছিল। কিয়নো সি জানিছিল, তাৰ ডিঙি ভেদি ওলাই আহিব খোজা সমালোচনামূলক কট্টুজিখিনি বুঢ়ায়ে চিন্তালি মোৱাত কণ্ট লাৰ। সেয়েহে বিশ্বাস এই ভাবনাখিনিক হেচুকি ৰাখি ক্ষত্ৰকৰ আবেগ-জড়তাখিনিক মসিমূৰ কৰিবলৈকে বুলি সি প্ৰশান্ত লুইতলৈ চাইছিল। কিহু দূৰলৈ গ'ল-ওপৰকৈ নাচি থকা স্বৰ্ণীৰ জৰীডাল তেতিয়া পানীৰ মাজত কোনোবাখিনিৰ দৃষ্টিৰ আঁৰ হৈ আছিল। সেয়েহে জৰীডালৰ পোনে পোনে দৃষ্টি বুলাই নি সি লুইতৰ সীমাহীন তৰলান্ধিত জলপৃষ্ঠলৈকে চাই ব'ল !

গাওঁখনৰ প্ৰতি থকা বুঢ়াৰ স্বৰ্ণৰ কথা ল'ৰাটোৱে হে নাজানে ভেনেকুৱা নহয়—সি জানে আৰু উপজাতি কৰিবলৈ চেষ্টা

কৰে। বুঢ়া নিজেই যিহেতু গাওঁখনৰ ইতিহাসৰ লগত ওতপ্ৰোত-ভাবে জড়িত, আৰু যিহেতু তাক বাদ দি গাওঁখনৰ ইতিহাসেই অসম্ভব, সেইবাবেই গাওঁখনৰ প্ৰতি থকা তাৰ স্বাভাৱিক মোহ, আকৰ্ষণ অতি সহজেই অনুমান কৰি লব পৰা যায়। কিন্তু তাৰ প্ৰত্যুত্তৰত গাওঁখনৰ পৰা প্ৰাৰম্ভগীয়া একোকেই যে সি আজিলৈকে পোৱা নাই ল'ৰাটোৱে সেই কথা জানে। সি এইখিনিও বুজে যে বুঢ়াই কোৱা কথাখিনি সি নিজকে নিজে দিয়া সাক্ষ্য-বাণীৰ বাহিৰে আন একো নহয়। প্ৰকাৰান্তৰে সি নিজে নিজৰ নিঃস্বৰ অবস্থা-টোকে উদঙাই দিছে।

ল'ৰাটোৱে ভবাৰ দৰে একে ধৰণৰ বিপ্ৰতীপ চিন্তাবোধ বুঢ়াৰ মনতোষে আজি-কালি উদয় নহয় সেইটো নহয়। বাস্তব অতিজ্ঞতাই তাক বহুতো কথা শিকালে, বুজন হ'বৰে পৰা সি বহুত দেখিলেও। সি যেতিয়া বৰপেটাত আছিল তেতিয়াও দেখিছিল ইয়াত আহিও বহুতেই দেখিলে। নীৰৱ, দুৰ্বল মুহূৰ্তবোৰত সেই সকলোবোৰ চিন্তাই জাঙুৰ খাই উঠে। তাৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠে বিভিন্ন জনৰ বিভিন্ন ৰূপ। সি নিজ চকুৰে দেখিছে লাওলোৱা 'মতীয়া' নামৰ লেঙপেঙীয়া মাৰোৱাৰীটোৱে অলপ কেইবছৰমানৰ ভিতৰতে বৈ পৰা বৰপেটটোৱে 'মতিলাল বাবু' হৈ পৰা। বসেস্থৰ অহাৰ পাঁচ-ছয় বছৰমান পিচত গাওঁখনলৈ আহোতে মতীয়াই লোটা এটা আৰু কমল এখনকে সমল হিচাপে লৈ আনিছিল। এতিয়া মতিলাল বাবু হোৱাৰ পছত লাওৰ কথাটো বাদেই চহৰতো এটি দুমহলীয়া ঘৰ সজালে, অৱশ্যে জনা কথা, সি এতিয়াও কোনো ঘৰৰ ভিতৰ ফালে থৈলাৰ খন্দা আঁৰে। এসময়ত পাঁচ খইচাৰ কাৰণে কাও-কাওকৈ মৰা মতীয়াই এতিয়া 'হনুমানজী'ৰ মন্দিৰৰ বাবে পাঁচ হাজাৰ টকা দান কৰে, কোনোবা মহিলা-সমিতিত পাঁচশ টকা বৰঙণি দিয়ে, বিভিন্ন অনুষ্ঠানৰ পুৰ্ট-বোহকতা কৰে। আটাইতকৈ ডাঙৰ কথা এয়ে যে সাতশ পঞ্চাশখন চাহ বাগিছাৰ ভিতৰত আন কেইখনৰ কিবা প্ৰগতি-অধোগতি হওঁকৈই বা নহওঁকৈই, মতিলাল বাবুৰ বাগান কেইখনে, কিন্তু 'টী ৰোড'ৰ পৰা সদায়েই আগতেই সমীহ জাদায় কৰে। ...তুফানক দেখিছে— যিয়ে নেকি নিজৰ দেশত দেখি অহা পদাৰ্থ বঙা পানীৰ অসহনীয় দূশ্যৰ স্মৃতি জুইতৰ বগা পানীৰ কোমল ধৰণেৰে মনৰ স্বাভাৱপৰা

যদি মেলাই পুণ্য ন হইলোমহে বিজয় জীৱনৰ ভাগ্য-বৰিব উদয় দেখিবলৈ পোহৰ আশাত কঠোৰ জীৱন সংশ্রামকো হাঁহিমুখে প্রহল কৰিবলৈ প্রবৃত্ত হৈছে। সি আগতকৈ এতিয়া পৰিণাটী, চাফ-চিকুণ হৈছে—মুখলৈ সজীবতা আহিছে—ভেটি-মাটি টুকুৰাও আহল-বহল, গছ-গছনিৰে পূৰ্ণ হৈ উঠিছে। ...বাহাদুৰক দেখিছে—সুন্দৰকৈ ঘৰ-বাৰী সাজি জীৱনৰ খাতনি মেলাবেগৰা নেবানেগৰা স্রমেৰে বৰ্তমানৰ জৰজৰা পোহালৈকে। পৰিবৰ্তনৰ ভিতৰত তাৰ গোহালিটো আগতকৈ ডাঙৰ হৈছে, আগৰ এজনী গাই গৰুৰ পৰিবৰ্তে এতিয়া চাৰিজনী হৈছে, পাখীৰ বহুসংখ্যকো পৰিসৰ আগতকৈ বহুত বাঢ়িছে। তাৰ বড়গৰা কেচুৱাজনী এতিয়া দহজনক খৰ জগাৰ গৰা গাভৰুত পৰিণত হৈছে। ওচৰৰে চহৰখনৰ গগৈ মজীৰ কথাও সি জানে, যিয়ে নেকি এম, এল, এ, নিৰ্বাচনৰ সময়ত সিহঁতক বহুমূলীয়া আশ্বাস দিছিল—জমুক কৰিব, তমুক কৰিব, ওলোমা দলং দিব, কৰ্মৰ বিনিময়ত খাদ্য আঁচনি প্রয়োগ কৰিব, আৰু যে কত কিমান সোণ-খুটোৱা আশ্বাস! মজী হোৱাৰ পিচত গগৈদেৱে অমুকো নকৰিলে, তমুকো নকৰিলে, ওলোমা দলঙৰ কথাও শূণ্যতে ওলমি থাকিল, নিজৰ টিনপাতৰ ঘৰৰ ঠাইত কিন্তু দুমহলীয়া ঘৰ উঠিল, ঘৰৰ আগত সুদৃশ্য টেক্সি এখনে শোভা কৰিলে, মানুহজনৰ অবস্ৰবো যথেষ্ট সলনি হ'ল। নতুনকৈ বসতি কৰিবলৈ লোৱা চহৰীয়া চাকৰিলাল কেইজনকো সি লক্ষ্য কৰিছে, তেওঁলোকৰ নতুনকৈ সজা ঘৰকেইটাৰ টিনপাতৰ চকুত টাঁত মাৰি খৰা চিকমিকনিও সি দেখিছে। বসন্তৰ কিন্তু একোৰে বাবে লালগিৰিত নহয়, ধন-সম্পদৰ প্রতি মোহ তাৰ কোনো দিনেই নাছিল, আজিও নাই। মাথো বাচি থকা দিনকেইটা পেটত গাতি দি কটাব নালাগিলেই তাৰ বাবে যথেষ্ট। ভাত বাহিৰে তাক আৰু একো নালাগে। আগতে পৰিলালৰ কথা চিন্তা কৰিব লাগিছিল, আজি-কালি জ'ৰা ডাঙৰ হৈছে—তাৰ ভাগৰ চিন্তাখিনিও সিহঁতে এতিয়া কৰে। প্রতিকে সি এতিয়া বহি থাকিলেও চলে যদিও সি বহি থাকিবও নোৱাৰে, কিন্তু তাৰ দেহটো মাথো কাম কৰিবৰ বাবেই। সৰুবেগৰা ভেনেকুৱা চঙত অভ্যস্ত হৈ গৈছে। এতিয়া বহি থাকিব খুজিলে হাত-ভৰি কুটকুটাই থাকে।

এইখন প্ৰতিবীত যে পাপ-পুণ্য বোলা কোনো বস্তুকেই নাই বুজাই সেয়া আজি-কালি বাক্যকেন্দ্ৰ অনুভব কৰে। যিকোনো

পুণ্য-পুণ্যৰ কোমলো বৰখান নাবাখি দুই হাত ধৰি অগ্নিসৰ হৈছে সেই সকলোই আজিৰ সমাজত আগছান পোৱা সি লক্ষ্য কৰিছে, সি অৱশ্যে অগ্নি চিহ্নী বাহু নাইবা বেজপাড়ীত বিনা টিকটে লক্ষ্য কৰা যাত্ৰীৰ লেখীয়াই সেইসকল মানুহৰ ঘন সদায়েই খংকায়। মূৰ দাঙি স্পষ্টভাৱে কথা কোৱাৰ নিচিনা মনোবল তেওঁলোকৰ নাই। এইটো সম্প্ৰদায়ত যে কৰো বুলিলে বসেহৰেও বহুত কিবা কিবিয়েই কৰিব পাবিলে হয়। পদবামৰ দৰে সিও মাটি অলপ বঢ়াব পাবিলে হয়— অলপ চেপ্টা কৰা হলে মতীয়াৰ দৰে ঘৰৰ সমুখতে ভেল-নিমখৰ দোকান এখন সিও দিব পাবিলে হয়— হয়তো বাগানৰ চিমেন্ট চুৰ কৰি বিচত মেনেজাৰৰ হাতে-ভৰিয়ে ধৰি কাও-বাও লগাই ধনবাজৰ দৰে চহকীও হ'ব পাবিলে হয়, কিন্তু বসেহৰৰ বাবে এই সকলোবোৰ তেনেই অৰ্থহীন। নিজৰ একান্ত প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত সি গুৰুত্ব দিয়ে যদিও আন মানুহৰ দৰে টকা-পইচাক বিশেষভাবে মূল্য দিবলৈ সি কাহানিও শিকা নাছিল, বৰং বিষয়-সম্পত্তিক আগছান দি মানবীয় সম্বাটোক বজিদান দিওতাসকলক সি মনে-প্ৰাণে ঘৃণাহে কৰে। তেনে-কুৱা মানুহবোৰে প্ৰকৃততে খাবৰ বাবেহে জীয়াই থাকে নে জীয়াই থাকিবৰ বাবেহে খায় সি ভাবি নাখায়। যদি সেইচাম মানুহে জীয়াই থাকিবৰ বাবেই খায় তেনেহলে গোটেই জীৱন জুৰি টকা, টকাকৈ গেৰিয়াই কিয়নো হাবাথুৰি খায় বুঢ়াই কল্পনাই কৰিব নোৱাৰে। তেনেকৈ গেৰিয়াই যি এই দুদিনীয়া সংসাৰত সেইচাম মানুহে আন একোৰে কথাই যে চিন্তা কৰিব নোৱাৰে সেয়া সি ভালদৰেই জানে, আৰু যদি নোৱাৰেই তেন্তে সেইসকলৰ এইখন সমাজত বাচি থকাৰ কিবা প্ৰয়োজন আছে বুলি সি নাতাবে।

বুঢ়াৰ হঠাতে মনত অছিল তাৰ জীৱনৰ আগবৰ্ত্তসত, সি যেতিয়া বৰপেটাত আছিল তেতিয়াই গুমা টোকাৰী খীত বোৰৰ কথা। আচলতে টকা-পইচাৰ প্ৰতি সি যথেষ্ট উদাস বাবে সেই-বোৰৰ কথা ভাবিলে সেই খীতবোৰলৈ তাৰ আগতেই মনত কৰে। বৰপেটাত থাকোঁতে তেনেকুৱা গীত সিহঁতে যে কিমান শুনিছিল! সেই স্মৰণত সিহঁতৰ ভাৱে পতা মাট-ভাওনা ঘোৰতো যে কিমান সুৰদী গীত-যাত আছিল! তেতিয়া সি ভাওনাও বহুত চাইছিল বলিষ্ঠ তাক কিন্তু বিশেষকৈ ভাল লাগিছিল অলপ ল'ৰা এজন

গোৱা টোকাৰী গীতবোৰ শুনিছে । ল'ৰাজনে প্ৰায়ে সিহঁতৰ পাৰ্শ্বলৈ আহি গীত গাইছিল । গীতবোৰ আছিল তাৰ বয়সতকৈ বহুতলৈ কঠোৰ । অলপ যদিও অতীৰ সুন্দৰ চকু দুটাৰে ধুনীয়াকৈ ল'ৰাজনে হাতৰ টোকাৰীটো বজাই বজাই দৰদী সুৰত গাইছিল—

‘ধন ধন কবি মই ধন সঞ্চিনো

বহুদিন খাব পাম বুজি,

ধন বৈলা গৰি দেহা গৈলা চলি

যেন কচুৰ পাতৰ পানী অ ।’

সেই অলপ ল'ৰাটোৰ গীত বসেস্থৰে প্ৰায়ে শুনিছিল । নকলেও হয়, সেই ল'ৰাটোৰ প্ৰতিও গভীৰ আকৰ্ষণ তাৰ মনত তেতিয়াৰে তেঁকা বসেস্থৰে অনুভব কৰিছিল । সেয়েহে তাৰ গীত শূনাৰ ছলতে তাক সহায় কৰা আৰু তাৰদ্বাৰাই তাৰ লগত পৰিচিত হোৱাটো বসেস্থৰৰ অন্যন্তম উদ্দেশ্য আছিল । ‘অবশেষত তেনেদৰেই এদিন তাৰ লগত বসেস্থৰৰ অন্তৰংগতা গঢ়ি উঠিছিল যদিও তাৰে কেইদিনমান পিচৰপৰা সি আৰু তাক লগ নোপোৱা হৈছিল । সেই সুমধুৰ কঠৰ অধিকাৰী অলপ ল'ৰাজনেহে এতিয়া ক’ত আছে, কি কৰিছে সি একো নাজানে । আজি ইমান বছৰৰ বাবধানৰ পাছত সি বা কেনেকুৱা হৈছে, আগৰ নিচিনাকৈ গীত গায় নে নাগায়, নে লগোণে থাকিব লগা হোৱাৰ বাবে তাৰ গীতবোৰো শূকাই নোহোৱা হৈ গৈছে ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰণৰ ভাববোৰ তাৰ মনলৈ আহিল । তাৰ মুখখনহে ইমান মৰম লগা আছিল, সি মনতে ভাবিলে, অলপ হ’লেও তাৰ চকু দুটা সঁচাকৈয়ে ধুনীয়া আছিল । বুঢ়াৰ মনত আছে, তাৰ চকুদুটা সম্পৰ্কে সি এবাৰ কৰ্ত্ততে সি এটি শ্লান হাঁহিৰে উত্তৰ দিছিল, ‘কোনো কামবেই নহয় এই চকুদুটা—মোক মাথো উপলুতা কৰিবলৈকে কপালত ওলমি আছে ।’

“ও...স্ !” বুঢ়াই দীঘলকৈ এটি হমুনিয়াহ কাঢ়িলে । আচলতে অলপ ল'ৰাটোৰ কথা মনত পৰাত তাৰ কেনেবা কেনেবা লাগিছিল । সেই মুহূৰ্ত্তত অলপ ল'ৰাটোৰ প্ৰতি উখলি উঠা ভাবা-বেগখিনি সি ক’ব নোৱাৰাকৈয়ে হমুনিয়াহটোৰ মাজেৰে ফুটি ওলাল ।

“ককা,” বুঢ়াই বহুতো সময় নীৰবতাৰ পাছত হমুনিয়াহ পেলোৱা দেখি ল'ৰাটোৰে মাত লগালে ।

“হ !” বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ফালে মূৰি চালে । ল'ৰাটোৰ আভত

সি সচকিত নোহোৱাকৈ থকা নাছিল; কিন্তুো অন্ধ ল'ৰাটোৰ কথা মনত পৰা সময়খিনিত সি তাৰ ডাইটিৰ উপস্থিতিৰ কথা অনুভব কৰিব পৰা নাছিল। বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ মুখৰ ফালে একে লেথাৰিয়ে কিছু সময় চাই ব'ল। দুয়োজন ল'ৰাৰে মাজৰ অস্থিহাস্য সাদৃশ্যখিনি আগৰ দৰে সেই মূহুৰ্ত্তো সি উপলব্ধি কৰিছিল— বিশেষকৈ দুয়োজনৰে ভৰা মুখেৰে সেই বৈ পৰা চকুদুটা আচৰিত ধৰণে একে; মাথো পাৰ্থক্য এয়ে যে এজনে দেখা পায় আৰু আনজনে নেপায়।

“দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ পেলালি যে!” তাৰ মুখলৈ চাই থকা বুঢ়াৰ চকুত চকু থৈ সি ক'লে।

“নাই অ’,” বুঢ়াই মুখ ঘূৰাই মিচিকিয়াই হাঁহি ক'লে, “বুঢ়া মানুহৰ কথানো আৰু কি কৰি; পিৰাজিৰ চুকত বহি হুমুনিয়াহ কাঢ়োতেই যায় আৰু।” সি অন্ধ ল'ৰাজনৰ কথা নুনিয়াই সন্মুখৰ দিগন্তৰ ফালে চাই ক'লে।

বুঢ়াই উদাসীন হৈ পৰা দেখি সি ক'লে, “হলেও তহঁতৰ হুমুনিয়াহৰ কিন্তু মূল্য আছে।”

“কেনেকৈ?”

“কাৰণ তহঁতৰ হুমুনিয়াহৰোৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা আহে,” ল'ৰাটোৱে অলপ সময় বৈ ক'লে। তাৰ পিচত সি বুঢ়ালৈ চাই ওঠত হাঁহি বুলাই পুনৰ ক'লে, “যেনে ধৰচোন, তই এইমাত্ৰ হয়তো কিবা ভাবি আছিলি—ভাল হওক, বেয়া হওক অতীতৰ বহুতো স্মৃতিয়ে এইকল সময়তে তোৰ মনলৈ হয়তো আহিছিল—বিগত দিনবোৰ ঘূৰাই পাব নোৱাৰা বাবে তোৰ বেয়াও লাগিছিল আৰু সেইবাবেই তই দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ কাঢ়িছিলি। এই চিন্তা-ভাবনাবোৰ, যাৰ বাবে তই হুমুনিয়াহ পেলালি, আহিছে তোৰ অভিজ্ঞতাৰ পৰা।”

ল'ৰাটোৱে কথা কৈ থকা সময়খিনিত বুঢ়াই বিভীষিকাৰ বাবে তাৰ মুখলৈকে চাই আছিল। আনে হাঁহি উকুৱাই দিব খোজা বিষয়বস্তু এটাকে ল'ৰাটোৱে তাৰ সন্মুখত গুৰুত্ব সহকাৰে দাঙি ধৰাত সি আচৰিত নোহোৱাকৈ থকা নাছিল। সি নিজেও কোনো গুৰুত্ব নিদিয়াকৈ তেনেকৈ কৈছিল যদিও ল'ৰাটোৰ প্ৰত্যুত্তৰ শুনি সি লাজ পোৱা যেনেই হৈছিল। সি সেয়েহে তলমূৱা হৈ ক'লে, “ঠিকৈই কৈছ তই। বুঢ়া কালচোৱা ধৰ আধদীয়া সময় অ’।

বাতাবো বুলিলেও চিন্তাবোৰে এটাৰ পিচত এটাকে আহি জুৰুবি দি ধৰেহি। সিমানেই দিন গৈছে চিন্তাও সিমানেই বাঢ়িছে থৈছে।”

কথাখিনি কৈ বুঢ়া অলপ সময়ৰ বাবে ব'ল। তাৰ পিচত সি হঠাতে মূৰ দাঙি ল'ৰাটোলে চাই ক'লে, “এইমাত্ৰ তই যে ছমুনিয়াহ পেলোৱা বুলি কৈছিলি তেতিয়া আচলতে মোৰ ডেকা-বন্ধসতে মাথো কেইদিনমানতে গঢ়ি উঠা বন্ধু এজনলৈ মনত ৰখিছিল।”

“কোননো সেইজন?” ল'ৰাটোৱে ব্যগ্ৰভাৱে সুধিলে।

“তই জানই,” বুঢ়াই উত্তৰ দিলে। “সেই যে অন্ধ গীত গাই ফুৰা ল'ৰাজনৰ কথা তোক মই আগতে কৈছিলো, তোৰ নিশ্চয় মনত আছে।”

“অতো আকৌ, নাথাকিব কিয়!” ল'ৰাটোৱে তপবাই উত্তৰ দিলে। “সেই ল'ৰাজন দেখাত মোৰ লগত একেই আছিল, নহয় জানো?”

“কৈহুহেনে!” বুঢ়াই উৎসাহিত বোধ কৰি ক'লে। “তহ'ত দুয়োটাৰে বিশেষকৈ চকু দুটাত যে কি আচৰিত সাদৃশ্য আছে! নেদেখিলে বিশ্বাস কৰাই টান, বুজিহ?”

ল'ৰাটোৱে লগে লগে একো নক'লে। সি ক্ষণেক সময় মৌন হৈ ব'ল। মনৰ ভিতৰতে অন্ধ গায়ক ল'ৰাজনৰ ছবি এখন আধা-মাধাকৈ কল্পনা কৰি লৈ সি আবেগ জড়িতভাবে ক'লে, “তোৰ মুখত সেই গায়কজনৰ কথা শুনি শুনি মোৰ এতিয়া শেওঁক চাবলৈ বিচাৰি ইচ্ছা হৈছে, জান?” ল'ৰাটোৱে তেনেদৰে ক'লে যদিও অন্ধ গীত গোৱা ল'ৰাজনক লগ পোৱা যে তাৰ বাবে তেনেই অসম্ভৱ সেয়া সি নিজেও জানিছিল। সেয়েহে তাৰ অন্তৰত প্ৰবলৰ পৰা প্ৰবলতৰ হৈ উঠা ইচ্ছা শক্তিক কথাবে প্ৰকাশ কৰিলেই সি ক্ষান্ত থাকিব লগা হৈছিল।

“তোক দেখুৱাব পৰা হলে যেনো নিশ্চয় সুখী হ'লোহেঁতেন, পিচে সেয়া আক বোধহয় কাহানিও সত্য নহব,” বুঢ়াই শেষৰখিনি লুইতলৈ চাই লাহে লাহে ক'লে। অৰ্থাৎভাৱে বৈ থকা লুইতৰ বিশাল অলম্বাশিলে সেই একেই পজিবে বৈ আছিল। সি বিনিকি দিখিকি ধূসৰ আনটো প্ৰান্তৰলৈ চাব খুজি ব্যৰ্থ হ'ল। লুইতৰ বুকুৰে সি এইবাৰ দৃষ্টি চপাই আশিৰ্য। পানীৰ মাৰুতে তথ

বৰশী দুটাৰ জ্বৰী দুডালে একা-বেকা জাঁচ দুডালৰ দৰে নাচি থকা সি দেখিলে । লগে লগে ইমান সময়ে পাহৰি থকা তাৰ বৰশী দুটালৈ মনত পৰি গ'ল । সি ওচৰৰ জ্বৰীডালেৰে দৃষ্টি বুলাই আনি চকটোৰ ওপৰত ৰাখিলে । তাৰ দৃষ্টিয়ে ঠিক লাগী বৰশীটোকে সামৰি লৈছিল । আজি কিমান বছৰ ধৰি যে সি তাৰ এই বৰশীটো লুইতত পেলাই আহিছে—এই বৰশীটোৰে যে সি কিমান মাহৰ কলিজা ফুটালে—ভয়ত ওফন্দি থকা কিমানজনী প্ৰকাণ্ড বৌ-বৰালীক যে সি এইটো বৰশীৰে ওফৰাই পেলালে, সেয়া ভাবিলে তাৰ এতিয়াও বজিৎ বজিৎ যেন লাগে । তাৰ মনত আছে এই বৰশীটোৰে তাক কোনোদিনেই ঠগোৱা নাই । বুঢ়াৰ হঠাতে বৰশীটোৰ প্ৰতি মোহ লাগি গ'ল । সি চকটোৰ ওপৰেৰে তাৰ সোঁহাতখন বুলালে । তাৰ বৰশী বোৱা দিন ধৰি এই বৰশীটোৰে তাৰ লগ এৰা নাই ; কিমান বছৰ যে হৈ গ'ল ! আগৰ উজ্জলতাখিনি নোহোৱা হলেও চকটো আগতকৈ যথেষ্ট সহজ হৈছে—বহুতখিনি ফ্ৰয়ো গৈছে—চকটোৰ চাৰিওফালে মেৰিয়াই ৰখা বৰশীৰ জ্বৰীডালৰ সঁচ দকৈ বহি গৈছে ; তথাপিও বৰশীটো তাৰ অতি মৰমৰ । প্ৰতিদিনেই বৰশী বাবলৈ আহি সি তাৰ এইজনী বৰশীকহে পেলায় ; এলাগীক দূৰতে তাৰ জোলাওখনৰ ভিতৰতে ৰাখি থৈ দিয়ে । সি অবশ্যে কেতিয়াবা ভাবে, তাৰ যেন সেই বৰশীটোৰ প্ৰতি তেনেকুৱা মনোভাব ঠিক ছোৱা নাই । সেয়া যেন নিতান্তই তাৰ জছমিকা মাখোন ; কিন্তু এলাগী বৰশীটোৰে মাহুৰ বাবে সি এদিন প্ৰতীক্ষা কৰিব লগা হলেও তাৰ তেনেকুৱা চিন্তা লগে লগে ক'ৰবালৈ উৰি যায় । দিনটোৰ বাৰ্থতা একমাত্ৰ এলাগী বৰশীটোৰ বাবেহে যেন—তেনেকুৱা মনোভাৱে মূৰ্ত হৈ উঠে । আনহাতে লাগী বৰশীটোৰে দিনৰ পিচত দিন অপেক্ষা কৰি থাকিলেও বৰশীটোক সি দোষ নিদিয়ৈ । তেতিয়া দোষ লাগিব মাহুৰ গাত—মাহুবোৰ কণা, ভোদা, অপদাৰ্থ ইত্যাদি কিমান যে লাগি সি তেতিয়া বৰষে । কেতিয়াবা আকৌ ভাবে, মাহুবোৰ আগতকৈ চতুৰ হ'ল । তাক বুঢ়া পাই ধেমালি কৰিবলৈ বিচাবে । সি প্ৰতীক্ষা কৰি থকা এই বৌজনীও যেন তেনেকুৱাই এজনী মহা ধুৰ্ত, ছেগ বুজি তাক চলিব আহিছে ; পিচে বুঢ়া নিজেও জানো কম । মাহুজনী যদি ডালে ডালে, তেন্তে সি ধাতে ধাতে ।

‘হেৰ আকৰী, অমুকা বুঢ়াৰ লগত খেলি কি পাৰ পাৰি জ’?’ বুঢ়াই মনৰ ভিতৰতে মাছজনীক উদ্দেশ্য কলে। সি তাৰ পিচত গৰ্বপূৰ্ণ হাঁহি এটি মাৰিলে—যেন মাছজনী তাৰ বাবে একোতেই নহয়, ইচ্ছা কৰিলেই সি পানীৰ মাজৰপৰা ধৰি আনিব পাৰে। সি এইবাব ল’ৰাটোলৈ চাই কলে, “বুজিছ ভাইটি, এই মাছজনীয়ে মোৰ লগত এতিয়াও খেয়ালি কৰিয়ে আছে; গিচে মোৰ লগত খেয়ালি কৰি সাৰি যাব পাৰিব? হহ! বুঢ়াৰ লগত খেয়ালি—অমুকাই আজিলৈকে কিমানজনী বো বৰালিৰ কলিজা ফুটালো, আৰু এইজনী! হেই কালৰী! শুনি ল, এইবাব বুঢ়াৰ হাতত ধৰিছ। তোৰ দিন চমু চাপি আহিছে, জানি থ। বুঢ়া বাপেৰক চিনি পোৱা নাছিলি নহয়? পাৰি, পাৰি—যেতিয়াই তোৰ কলিজা ফুটাই চেৰ্চেৰকৈ টানি লৈ আহিম তেতিয়াই চিনি পাৰি।” শেষৰখিনি সি তাৰ কল্পনাৰ বোজনীক উদ্দেশ্য কৰিয়েই পানীৰ মাজলৈ চাই কৈছিল।

বুঢ়াৰ কথা শুনি ল’ৰাটোৰ হাঁহি উঠিল। বিশেষকৈ কল্পনাৰ মাছজনীক লৈ কৰা তাৰ তৰ্জন-গৰ্জন শুনি তাৰ হাঁহি দমাই ৰাখিব নোৱাৰা অবস্থা হৈছিল। তথাপিও সি কণ্ঠেৰে হাঁহি দমাই ৰাখি গহীন হোৱাৰ ভাও ধৰি ক’লে, “ককা, তই আৰু এইজনী মাছ কাহানিও নাপাব।”

“কিয় জ’? কিয় নাগাম? বুঢ়াই যথকৈ সুধিলে।

“তোৰ ধমকি শুনিয়ে মাছজনীয়ে সোৱা হাৰ্টফেইল্ কৰিলে,” সি একে গহীনভাবে ক’ব খুজিছিল যদিও শেষৰফালে হাঁহি উঠি গ’ল। বুঢ়ায়ে কথাটো বুজিব পাৰি হাঁহি দিলে। ল’ৰাটোৰ কথাত সি অলপ লাজ পোৱা যেনো হৈছিল।

“হাৰ্টফেইল্ কৰিলেও এই বুঢ়াৰ হাতৰপৰা সাৰিব নোৱাৰে, বুজিছ?” বুঢ়াই নিজৰ বুকুত থপৰিয়াই হাঁহি হাঁহি ক’লে। “পানীৰ ভলত আনকি জলকঁৱৰীৰ দেশলৈ গৈও বিচাৰি আনিম, বুজা নাই?”

“বাৰৰে! লাগিলে আন যিহকে কব কৰ, জলকঁৱৰীৰ দেশলৈ কিন্তু মৰিলেও নাযাবি।” ভাওৰ কিবা এটাহে যেন হ’ব ধৰিছিল ল’ৰাটোৱে ঠিক তেনেকুৱা ধৰণে ক’লে।

“কিয় ?”

“জলকুঁৱৰীয়ে তোৰ নিচিনা মানুহ এজনক পালে যাদু-মন্ত্ৰ কৰি বাজি থাকিব ।”

“অ’, ভালেই হ’বদে,” বুঢ়াই যেন ভালহে খালে, তাৰ কথা শুনে সুৰ । “পাবিলে তাতেই মোৰ বয়সৰে এজনী গোটাই লৈ ফলি মাৰি খাই থাকিম ।” কথাখিনি কৈ আঙায়েই বুঢ়াই হাঁহি দিলে ।

ল’ৰাটোৱেও বুঢ়াৰ বসিকতাখিনিত নহ’হাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে । পিচ মুহূৰ্ত্ততে সি ক’লে, “তেতিয়াহলে তই নাথাকিলে আমাক মাছ কোনে খুৱাব ?”

বুঢ়াৰ বৰশীত ডাঙৰ মাছ লাগিলেই সি সাধাৰণতে প্ৰতিবেশীৰ মাজত বিলাই দিয়ে । ল’ৰাটোৱে তাৰ কথাৰেহে তাকেই ইজিত কৰিছে বুঢ়াই বুজি পালে যদিও উত্তৰ দিবলৈ গৈ সি চিন্তাত পৰিল । সি তাৰ মগজু লৰাব লগীয়া হ’ল ।

“হ! অ’ মাছ !” বুঢ়াই অলপ ডাবি ক’লে । তাৰ পিচত হঠাতে যেন সমাধান পাই গ’ল ঠিক তেনেধৰণে ক’লে, “জলকুঁৱৰীৰ দেশত মোৰোতে লিগিৰী থাকিব নহয় ? সিহঁতক তেতিয়া মই আদেশ দিম—প্ৰতিদিনে তহঁতক বিৰাট বিৰাট বৌ একোজনী দি দাৰ । তহঁতে ভাগ কৰি খাবি আৰু !” বুঢ়াই ধোনচাটেই সমাধান দি দিলে ।

বুঢ়াৰ ভিতৰত থকা হোজা, সহজ-সৰল মানুহজনৰ প্ৰতি প্ৰত্যাশ্বান জনাবলৈ সি যেন এটি ডাঙৰ সুযোগ পালে । ল’ৰাটোৱে এই সুযোগটো এনেদৰে এৰি দিব নুখুজিলে । সি চকু-ওঁঠত বহুসাপূৰ্ণ হাঁহি বিৰিঙাই ক’লে, “শ্বিচে আমিহেই বোলে আকৌ তোৰ জীৱন । জলকুঁৱৰীৰ দেশতো আমি নাথাকো আৰু আমি নাথাকিলে তই জানো বাচি থাকিব থাকিব ?”

বুঢ়াই ল’ৰাটোৰ মুখলৈ চালে । তাৰ মুখত সেই বহুসাপূৰ্ণ হাঁহিটো তেতিয়াও লাগি আছিল । বুঢ়া ভেনেই কাবু হৈ গ’ল—তাৰ মুখৰ হাঁহি লোপ পালে ; সি গভীৰ হৈ পৰিল । ল’ৰাটোৱে কিন্তু বুঢ়াৰ গভীৰ মুখখনলৈ চাই এইবাৰ আগৰ দৰে দুখ অনুভৱ নকৰিলে, বৰং বুঢ়াৰ এই কাপটো দেখি সি কিবা এক অজান গুলকহে অনুভৱ কৰিলে । বুঢ়াৰ ধোন্ডাখুজীয়া

স্বভাবটোলে সি গোপনভাবে দৰাচলতে এক প্ৰত্যাহ্বান জনালে ।

“তহঁতক এৰি মই সবগতো শাস্তিৰে থাকিব নোৱাৰিম, ভাইটি,” বুঢ়াই লুইতলৈ চাই বিমৰ্ষভাবে ক’লে । সি তাৰ দৃষ্টি দিগন্তত ৰাখিয়েই পুনৰ ক’বলৈ ধৰিলে, “আমি মাটিৰ মানুহ, সবগ আমাৰ বাবে নহয় ; ধূপ-ধূনাৰ গোন্ধ আমাৰ দেহে সহ্য কৰিব নোৱাৰে । সেইবোৰ আমাৰ দেহত লাগিলে গ’চা কৰীৰ দৰেহে গোন্ধাব । সেইবোৰৰ গোন্ধ লবলৈ এচাম বেলেগ আছে ।” সি ক্ষতক ব’ল । তাৰ পিচত পুনৰ দীঘলকৈ উশাহ লৈ দিগন্তত দৃষ্টি ৰাখিয়েই সি ক’বলৈ ধৰিলে, “বুজিহ, আই কেনেকুৱা নাথালো যদিও মাটি আৰু মানুহ কিন্তু পাইছো ; সকলোকে জুজিবলৈ, চিনিবলৈ চেষ্টাও কৰিছো—সকলোৰে চিৰন্তন আকৰ্ষণো সদায়েই অনুভব কৰিব পাৰিছো । এই কেইটাই পৃথিবীৰ একান্ত সত্য—তাক “চন্দ্ৰ-সূৰ্যৰ দৰে । গতিকে জীৱনত ইহঁতক সাবটি নললে আকনো কাক লবি ?...পদবামে মানুহক সাবটি লব নোৱাৰিলে ; অবশ্যে মানুহেও তাক বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰিলে । হয়তো তাৰ কঙ্ক চেহেৰাটোৱেও তাক নিজকে মানুহৰ পৰা আঁতৰাই ৰখাত ইচ্ছন যোগাইছিল । বেচেৰা তেনেকৈয়েই গ’ল । বহুমতটোৱে আকৌ মাটিক শ্ৰদ্ধা কৰিব নাজানিলে ; সিয়ো তেনেকৈয়েই গ’ল । এতিয়া বাকী আছে মই । মই মৰিলেও তহঁত থাকিব নহয়—এই মাটি-মানুহৰ দায়িত্বও তেতিয়া তহঁতেই লব লাগিব ।”

কথা ইমানলৈ শিগাৰ পাবে বুলি ল’ৰাটোৱে ভাবিবই পৰা নাছিল । বুঢ়াৰ তানগৰ্ড কথাখিনি সি অতি মনোযোগেৰে শুনিলে । জ্ঞ-জ্ঞা, ক-ধৰ সৈতে জ্ঞতি সাধাৰণভাবে পৰিচিত মানুহ এজনোও যে ইমান সুৰদিভাবে কথা ক’ব পাৰে সি অনুমানই কৰিব পৰা নাছিল । বুঢ়াৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাত তাৰ শিৰ নত হ’ল । সি অনুভব কৰিলে, তাৰ সন্মুখত ৰহি থকা মানুহজন যেন সি সদায়েই দেখি থকা তাৰ বসন্তৰ ককাক নহয় ; বসন্তৰ দৈহিক আত্মৰূপটোৰ স্তিত্বৰ পৰা যেন কোনোবা দাৰ্শনিক দৃষ্টিত এজনহে জীৱনৰ ব্যাখ্যা দিছে । সি লাহে লাহে মূৰ দাঙি বুঢ়ালৈ সপ্ৰশংস দৃষ্টিৰে চালে । সন্মুখৰ ফালে অপলক নেৱে চাই থকা বুঢ়াৰ গভীৰ মূৰখনত তেতিয়া কোনো ধৰণেই অজিৰাজি প্ৰতিফলিত হোৱা নাছিল ।

মা-মাটি-মানুহক লৈ বহুতো কথা ল'ৰাটোৱে আগতেও শুনিছে, বহুতো লিখনি সি পঢ়িছে; কিন্তু বুঢ়াৰ কথাখিনি আন যি কোনো উপন্যাস বা নাটকতকৈ অধিক সঁচা। এই কথাখিনিম্নে ল'ৰাটোৰ অন্তৰত যেনেকুৱা সাঁচ বহুৱালে তেনেকুৱা ভাবে আন কোনো কিতাপেই তাৰ অন্তৰত সাঁচ বহুৱাব পৰা নাছিল। কিতাপৰ অভিজ্ঞতাকৈও বুঢ়াৰ অভিজ্ঞতাখিনি বেছি বাস্তৱ—কল্পনাৰ বহণ তাত নাই। বুঢ়াৰ কথাৰ এই নিৰ্ভাজ বাস্তৱতাখিনিম্নে তাক আকৰ্ষণ কৰে—সেয়াই তাৰ অন্তৰত দকৈ সাঁচ বহুৱায় শিক শিলত কটা ৰেখাৰ দৰে, যাক মনৰ মাজৰপৰা মচি পেলোৱা তাৰ বাবে অসম্ভৱ। আন কিছুমান তথাকথিত বাস্তৱবাদীৰ দৰে তেনেকুৱা কথাবোৰ এখন কাণেৰে সুমুৱাই সিখন কাণেৰে উলিয়াই দিব সি নোৱাৰে আৰু সেয়েহে সি সেইবিলাক উপশমৰ বাবে চিন্তা কৰিব পাৰে।

বুঢ়াই সেই সময়ত নিজা চিন্তাসূত্ৰক লৈয়েই আবদ্ধ আছিল। ক'ৰ মানুহ কেনেদৰে বাগৰি বাগৰি আহি ক'ত পৰি আছেহি! তাৰ নিজকে আচহুৱা যেন লাগে। সেয়েহে এনেকুৱা নিজীৱ মুহূৰ্তবোৰত সি কেতিয়াবা নিজৰ ছাঁটোকে প্ৰশ্ন কৰে, 'এই! কোন তই? বৰপেটাৰ সেই ভিতৰুৱা গাওঁখনৰ বাস্তৱত টিকা চোঁচৰাই ফুৰা তই বসেশ্বৰ নহয় জানো? চাচোন, এতিয়া কেনে নিষ্ঠৰুৱা, কেনে অস্তিত্বহীন হৈ পৰিছ! তোৰ এতিয়া কোনো পৰিচয় নাই, এই বিশাল দেশখনত তই তেনেই এটি নগণ্য ধূলিকণা মাথোন। তই জীয়াই আছে নে মৰিছই কোনেও নাজানে—থবৰো নাৰাখে, নাইবা থবৰ বাখিবলৈ কাৰো সময়ো নাই। তোৰ চাৰিওফালৰ পৃথিৱীখন কেনেকুৱা ব্যস্ত দেখা নাই?' ছাঁটোৱেনো আৰু কি ক'ব! সেই সকলোবোৰেই বুঢ়াৰ উদ্ধাস্ত মনৰ খেয়াল, আৰু বুঢ়াই নিজেই এটা সময়ত সমিধান বিচাৰি লয়।

আচলতে তেনেকুৱা ব্যস্ততা বুঢ়াৰ নিজৰো ভয় লাগে। তেনেকুৱা ব্যস্ততা দেখিলে সি নিজৰ অস্তিত্ব সম্বন্ধে সন্দেহান হৈ পৰে। তাৰ ভাব হয়, তাৰ চাৰিওফালৰ চলমান পৃথিৱীখনত সিয়েই যেন একমাত্ৰ ব্যক্তি, যিস্তে নেকি স্থবিৰ হৈ আছে। সেই মুহূৰ্তত নিৰাশাৰে তাৰ অন্তৰ ভৰি যায়। প্ৰচণ্ড হীনমন্যতাই তাক হেচুকি ধৰে। কিন্তু তেনেকুৱা ভাববোৰ নাইবা সেই হীনমন্যতাও ক্ষণেতঃ

কীয়া । তাৰ বন্ধনহীন মনটোক শিকলি পিন্ধোৱা ইমান সহজ নহয় । বিশেষকৈ ল'ৰাটো লগত থাকিলে নাইবা প্ৰতিবেশীৰ সহ-চৰ্চা পালে তাৰ সেই দূৰন্ত মনটো লগে লগে ঘূৰি আহে । তেতিয়া নিজক লৈ, তাৰ সমাজখনৰ সঠিক মূল্যায়ণ সি কৰিব পাৰে ।

বুঢ়াই ভাবিলে, গাওঁখনৰ পৰিসৰ বাঢ়িল । সি বৰশী বোৱা ঠাইখিনিতে থকা সৰু চতিয়না ডালো এতিয়া মস্ত একোপা গছত পৰিপত হ'ল । বুঢ়াৰ মনত আছে, সি আহি এই পতিত জ্বাৰনি ভোখৰত বসতি আৰম্ভ কৰাৰ পিচৰেপৰা আৰু ঘূৰি চাব লগা হোৱা নাছিল—সঙ্গীৰ বাবেও হেম্বেলিয়াই ফুৰিব লগীয়া হোৱা নাছিল । তাৰ পাহতে কিমান মানুহ আহিল, কিমান গ'ল ; গাওঁখন কিন্তু দিনে দিনে বাঢ়িহে থাকিল । ‘মাক্ৰ অলপ কেইবছৰ মানৰ ভিতৰতে কেনেকুৱা পৰিবৰ্তন হৈ গ'ল !’ বুঢ়াই ভাবিলে । মাটিয়ে মানুহক ব্যক্তি ৰাখিলে—এখন গাওঁ হ'ল । কেই বছৰ মান পিছত আকৌ চহৰ হ'ব—জীৱন উন্নত হ'ব—মাটি আৰু মানুহৰ সম্বন্ধ বাঢ়িব—মানুহৰ দায়িত্বও যথেষ্ট বাঢ়িব । বুঢ়াৰতো নিজৰ জন্ম প্ৰায় গ'লেই, আৰু সেই বাবেই তাৰ আক্ষেপ থাকি যায়, সি যেন তাৰ জন্মত একো কৰিব নোৱাৰিলে ! এতিয়া সি পিচৰ পূৰুষলৈ আগ্ৰহেৰে চাই আছে । পিচৰ পূৰুষচামে বা এতিয়া কি কৰে ?

বুঢ়াই নিজে ক'ব নোৱাৰাকৈ ল'ৰাটোৰ ফালে চালে । ল'ৰাটোৱে শান্ত, সমাহিতভাবে লুইতৰ চৌবোৰ গণি আছিল । ল'ৰাটোৰ ওপৰত বুঢ়াৰ সম্পূৰ্ণ আস্থা আছে । ইমান দিনৰ ঘনিষ্ঠ-তাৰ পিচত ল'ৰাটোক সি ভালদৰেই বুজি পাইছে । বুঢ়াই জানে কিবা এটা কাম কৰো বুলিলে সি কৰিহে এৰে ; স্বয়ং বিধাতায়ো তাক ৰাখিব নোৱাৰে । ‘তাৰ ইচ্ছাশক্তি প্ৰবল—কৰো বুলিলে সি বহুত কিবা-কিবিয়েই কৰিব পাৰিব’—বুঢ়াই নিজকে নিজে ক'লে । বুঢ়াই তেনেকৈ ভবাৰ কাৰণ হ'ল এয়ে যে সি ল'ৰাটোৰ গতি-বিধিক শ্ৰদ্ধা কৰে ; কিয়নো তাৰ চাল-চলন বয়সৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত ।

“ভাইটি, তই এইবাৰ কলেজতে সোমালি, নহয় জানো ?” বুঢ়াই ল'ৰাটোক আচৰিত কৰি হঠাতে সুধি পেলালে ।

“অ খিচে কিয় সুধিলি ?” ল'ৰাটোৱে জড়তাৰে সৈতে

ক'লে । সন্দেহ নাই, বুঢ়াই হঠাতে কৰা অশ্বাসজিক প্ৰশ্নত সি যথেষ্ট অগ্ৰসূত হৈছিল ।

“তহঁতৰ দলটোৰ আটাই কেইজনেতো এইবাৰ কলেজ পালি ?”
বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ প্ৰশ্নক আওকাণ কৰি পুনৰ সুধিলে ।

“নহয়, বাণা ব'ল ।”

“বাণা মানে সেই নতুনকৈ অহা মানুহঘৰৰ ল'ৰাটোযে ?”

“অ, তই ঠিকেই কৈছ ।”

“সি আকৌ ব'লহেনে ! মই এতিয়ালৈ গমেই পোহা নাছিলো ; অবশ্যে তাকো বহুদিন ধৰি দেখাই নাই নহয় !”

“সি এতিয়া ইয়াতে নাই নহয়—সিহঁতৰ আচল ঘৰলৈ গৈছে ।”

“অ, হয়নেকি ?” বুঢ়াই সিমান গুৰুত্ব নিদি ক'লে । সি এইবাৰ সন্মুখৰ ফালে দূৰলৈ চাই দীঘলকৈ এবাৰ উশাহ লৈ পুনৰ ক'লে, “যি নহওক, তহঁতে কলেজ পালি যেতিয়া এতিয়া আৰু ডাঙৰ হলি—বহুত কথাই এতিয়া বুজা হৈছ । শিক্ষাও বহুতহে পালি দেচোন । আচল কথাটো হ'ল, এতিয়া তহঁতৰ দান্নিত্বও বাঢ়িল ।...আমাৰ পুৰুষ গ'ল, বুজিছ ? আমি অশিক্ষিত মানুহ—পোহৰ কেনেকুৱা নেদেখিলো । সেয়েহে কৰিব লগীয়া বহুত কিবা-কিবিয়ৈ আছিল যদিও বিশেষ একো কৰিব নোৱাৰিলো । ভুলে-ভালে দুই এটা কিবা কিবি কৰিছিলো—সেয়া একা উল্লেখনীয় নহয় । এতিয়া তহঁতে শিক্ষা পাইছ, পোহৰ দেখিছ । গতিকে সকলোবোৰ শুধৰাই লৈ আমাক আগবঢ়াই তহঁতেই নিব লাগিব ।”

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাখিনি কাণ পাতি শুনিলে । বুঢ়াৰ কথাৰ মাজত সোমাই থকা ইঙ্গিতটো অনুধাবন কৰোতে তাৰ বিশেষ অসুবিধা নহ'ল । উত্তৰ পুৰুষ হিচাবে পূৰ্বপুৰুষৰ প্ৰতি সিহঁতৰ কৰণীয় যে যথেষ্ট আছে সেয়া ল'ৰাটোৱে বুজি পায় । সি জানে কিবা কৰিব লাগিলে সিহঁতে এতিয়া পূৰ্ব পুৰুষ হিচাপেহে কৰিব লাগিব আৰু তাৰ ফল হয়তো ভোগ কৰিব সিহঁতৰ উত্তৰ পুৰুষে । ইতিহাস তেনেদৰেই ৰচিত হয় । এটাৰ পিচত এটাকৈ প্ৰতিটো পুৰুষেই ইতিহাস বহন কৰে—ঠিক যেনেকৈ বুঢ়াক লৈ সেই চ'মটোৰ পিচত সিহঁত ওলাই আহিছে । আকৌ সিহঁতে যেতিয়া বুঢ়াৰ অৱস্থা পাব তেতিয়া সিহঁতৰ পাচত বৰ্তমান সিহঁতৰ দৰে আন এটা পুৰুষ ওলাই আহিব । সেই পুৰুষটো নিশ্চয় শিক্ষা-

দীক্ষা সকলো ক্ষেত্ৰতে আগবঢ়া হ'ব। বৃত্তাহতে শিক্ষা পোৱা নাছিল, নাইবা সেই সময়ত মানুহবোৰে শিক্ষাৰ মোল বুজা নাছিল। 'খেতিয়কৰ ল'ৰা—পঢ়ি শুনিবো কি ফলাবি? কেঁকোৰা মুষ্টিয়েই গতি'—তেনেকুৱা ধাৰণাকেই সৰোগত কৰি মানুহবোৰ বাচি আছিল। এতিয়া দিন ক্ৰমান্বয়ে সলনি হৈ আহিছে। কোনোবা ঘোঁকোটা গাওঁৰ অঘোণা-আঘোণীয়েও সিহঁতৰ সতি-সন্ততিক স্কুললৈ পঠাব বিচাৰে। সিহঁতৰ অন্তৰৰ ওপুত আশা—সিহঁতৰ ল'ৰা পঢ়ি-শুনি ডাঙৰ হ'ব, চৰকাৰী চাকৰি কৰিব, সিহঁতৰ আত্মাৰ প'জালৈ পোহৰ আনিব। সিহঁতৰ আশা কিমানদূৰ ফলবতী হয় ল'ৰাটোৱে নাজানে; কিয়নো গাত পথাৰৰ বোকা লৈ নাইবা পেটত গাতি দি নাইবা মেচিনৰ চিলিঙাৰেৰে ওলোৱা ধোৱাৰ দৰে কেবাচিনৰ চাকিগছৰ ধোৱাৰে চকু কণা কৰি কোনোনা কিমান উধাৰ? সেয়েহে শিক্ষালৈ মানুহৰ আকৰ্ষণ বাঢ়িলেও মানুহে শিক্ষা পোৱা নাই, অথবা শিক্ষা পালেও মানুহ প্ৰবুদ্ধ হোৱা নাই।

বুঢ়ৰ কথাৰ অন্তৰ্নিহিত ইঙ্গিতটো অনুধাবন কৰিব পাৰি ল'ৰাটোৰ ভাল লাগিল যদিও বৃত্তাই নিজকে অশিক্ষিত, পোহৰ নেদেখা বুলি কোৱা বাবেহে তাৰ খোঁকোজ্ঞা লাগিল। সি জানে, লিখা পঢ়াৰ দিশত বৃত্তা বিশেষ একো আগবঢ়া নহয়; বৃত্তাই জনাৰ ভিতৰত মাথো আখৰ চিনে—গীতা পঢ়ে, কীৰ্তন পঢ়ে। সন্দেহ নাই, সি পঢ়াশালিৰ মাৰ্কা মৰা শিক্ষা লাভ কৰা নাই; কিন্তু সেই বুলিয়েই যদি তাক অশিক্ষিত, পোহৰ নেদেখা আখ্যা দিব পৰা যায় তেনেহলেনো আজিৰ যুগত শিক্ষিত কোন? আজিৰ শিক্ষা লাভ কৰি কোনো এজন ব্যক্তি আভিধানিক অৰ্থত শিক্ষিত হ'ব পাৰে; কিন্তু তেওঁ জানো পোহৰ দেখিছে? আৰু যদি 'শিক্ষিত' হৈ পোহৰ নেদেখে তেনেহলেনো পোহৰ দেখিছে কোনে? সাধাৰণ ঘটিবাম-বাতিবামৰ প্ৰশ্নই ইয়াত নাহে। কেমিষ্ট্ৰীত প্ৰথম শ্ৰেণীৰ প্ৰথম হৈ এছ, ডি, অ', নাইবা ডি, চি, হোৱাজনে তেনেহলে পোহৰ দেখিছে নেকি? ফিজিক্সত উক্টেৰেট লৈ বেংকৰ মেনেজাৰ হোৱাজনে একা? যদি বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ডিগ্ৰী কেইটামানৰ মাধ্যমেৰে শিক্ষাৰ মানদণ্ড জোখা হয় তেন্তে তেওঁলোক যে শিক্ষিত তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু তেওঁলোকৰ শিক্ষাৰ প্ৰয়োজন যদি বিচাৰ কৰিব বিচৰা হয় তেনেহলে নিশ্চয় হতাশ হ'ব লাগিব। গৰু থকা

স্বত্বও যদি তাৰে হাল নাবায় তেন্তে তাকনো মিছা-মিছি টকা খৰচ কৰি দানা-পানী খুৱাই পুহি ৰখাৰ প্ৰয়োজনটো কি ? এনেবোৰ কাৰণতে আজিৰ যুগত শিক্ষাৰ মূল্যায়ন সম্পৰ্কে চিন্তাৰ যথেষ্ট অবকাশ থাকি যায় ।

“বুজিছ ডাইটি,” বুঢ়াই পুনৰ তাৰ কথাৰ আঁত ধৰি কলে, “আমি অশিক্ষিত হ’লেও শিক্ষাৰ মোল বুজো ।” বুঢ়াই তাৰ চিন্তাৰ সোঁতো হেৰুওৱা নাছিল । লিখা-পঢ়াৰ কথা ওলোৱা সম-য়তে তাৰ বহুতো কথাই মনত পৰিছিল । কেনেকৈ সিহঁতৰ গাওঁ-খনতো লিখা-পঢ়াৰ বা বলিছিল, সকলৈ পঢ়াশালিখন স্থাপিত হৈছিল তাৰ সকলোবোৰ এটাৰ পিচত এটাকৈ মনত পৰি গ’ল । তাৰ মনত পৰিল, তাৰ এই মৰমৰ গাওঁখনলৈ অহা প্ৰথমজন শিক্ষিত মানুহ আছিল ডাইটিৰ দেউতাক । চহৰৰ কলেজখনত অধ্যাপনা কৰা এই মানুহজন সিহঁতৰ মাজৰে এজন হিচাপে থাকিবলৈ অহা বুলি জানি সিদিনায়ে সিহঁতৰ কিমান স্ক্ৰুতি লাগিছিল !

বুঢ়াই পুনৰ ক’লে “তহঁতৰ দেউতাৰেও সিদিনা প্ৰথম ইয়ালৈ আহে সিদিনায়ে আমাৰ কিমান আনন্দ লাগিছিল ! মোৰ মনত আছে সিদিনা হাঁহিব নজনা পদৰামেও এবাৰ দাঁত নিকটাইছিল । আচলতে কি জ্ঞান, পদৰামেও শিক্ষিত মানুহক শ্ৰদ্ধা কৰিছিল । সি কিজানি ভাবিছিল, তুলসীৰ লগত কলপতুৱাৰ মূৰ্ত্তি হোৱাৰ দৰে সিহঁতৰ জীৱনতো এচেৰেঙা পোহৰ পৰেইবা !” কথাখিনি কৈ বুঢ়াই মিচিকিয়াই হাঁহিলে ।

“পিচে পৰিলজানো ?” ল’ৰাটোৱেও বসিকতাখিনি উপলব্ধি কৰিব পাৰি মাজতে ক’লে ।

“এহ ! ৰণত পৰি ভেঁকুৰা এন্দুৰ যেন অৱস্থা, আৰু সেই পোহৰ আমাৰ গাত পৰিলেনো কি হ’ব ? আমি জানো তাক গ্ৰহণ কৰিব পাৰিছো ? তথাপিও ভাব হয় তহঁতৰ দেউতাৰে সৰ্বপ্ৰথমে মোৰ ঘৰত সোমোৱা বাবে আমাৰ পৰিয়ালটোৰ গাত অলপ বেছিকৈ পৰিছিল নেকি ! যি নহওক, সেই প্ৰথম দিনাখনেই দেউতাৰৰ বিষয়ে আমি জানি গৈছিলো, দেউতাৰে অবশ্যে নিজেই কৈছিল । পিচত দেউতাৰে আমাৰ এই গাওঁলীয়া জীৱনটোক আদৰি লবলৈ অহা বুলি জানিব পাৰি আমিয়েই, বিশেষকৈ পদৰাম আৰু মই দেউতাৰক ঘৰ মাটি ঠান-ঠিত লগাই দিছিলো । সিদিনাৰে পৰা

তহঁতৰ দেউতাৰ আমাৰ মৰম আৰু সন্মানৰ ‘পণ্ডিত’। তহঁতৰ দেউতাকক আমি এতিয়াও ‘পণ্ডিত’ বুলিয়েই মাতে, তই জানই দোখোন। তোৰ আগত কৈছো, দেউতাবেও কিন্তু আমাৰ সৈতে একো ভেদ ভাব নাৰাখে দেই। সক মানুহ হলেও বয়সত ডাঙৰ বাবে দেউতাবে আমাকো সদাই সন্মান দেখুৱাই আহিছে। তহঁতৰ দেউতাবে কোনোদিন আমাক বেয়া বাস্তহাৰ কৰা বুলি আমি ক’ব নোৱাৰো। তহঁতৰ মাৰও কিন্তু ঠিক মিলিছে দেই—সাক্ষাৎ গোসানী-জনী—দেখিলেই ভাল লাগি যায়; কথাবোৰো যে ইমান সুৱদিকৈ কয়, নহয় জানো? শুনিলে শুনি থাকিবৰে মন যায়। আমাৰ গাওঁৰ মাজতে যে নামঘৰটো আছে সেইটো তহঁতৰ মাৰৰ বাবে বনোৱা সম্ভৱ হৈছে—তহঁতৰ মাৰে আমাক সেইটো বনোৱাৰ দিহা দিছিলে। বুজিছ, গাওঁৰ নামঘৰটোৰ বয়সেই মোটামুটিভাবে তহঁতৰ ইয়ালৈ অহা বয়স।’

বুঢ়াই একে লেথাৰিয়ে কথাখিনি কৈ শেষ কৰিলে। একেবাৰে শেষৰ কথাখিনি সি ল’ৰাটোলৈ চাই কৈছিল। তাৰ চাৰনিত মৰমৰ লগতে বহুত কিবা-কিবি পোৱাৰ সম্ভাৱিতা নিহিত আছিল। আনহাতে ল’ৰাটোৰ চকুদুটা কৃতজ্ঞতাৰে উপচি পৰিছিল। মাক-দেউতাকৰ প্ৰতি থকা তাৰ আকৰ্ষণ বুঢ়াৰ প্ৰশংসা উন্মুখতাত স্বচ্ছ হৈ ধৰা দিছিল। সেই সময়ত মাক দেউতাকক লৈ ল’ৰাটোৱে গোবৰ অনুভৱ নকৰাকৈ থকা নাছিল।

বুঢ়া আৰু ল’ৰাটোৱে পৰস্পৰৰ ফালে চাই মিচিকিয়াই হাঁহিলে। দুয়োৰে মনত সেই হাঁহিয়ে যথার্থ প্ৰতিফলনো ঘটাইছিল।

“কিমান বয়স হ’লনো?” ল’ৰাটোৱে হাঁহিব মাজেৰে সুধিলে।

“অ’ তই হবলা নাজান?” বুঢ়াই ওলোটাকৈ প্ৰশ্ন কৰিলে যদিও লগে লগেই ক’লে, “ঠিক কুৰি বছৰ মানেই হ’ব, মুঠৰ ওপৰত তই তেতিয়া জন্মাই নাই। তোৰ ওপৰৰ ভাই-ভনী কেইটিও তেনেই সক আছিল।”

“অ’ হয় নেকি? তেনেহলে তই দেখোন আমাৰ ঘৰৰ বিষয়ে বহুত কথাই জান!”

“অকল তহঁতৰ ঘৰেইহেনে? ইয়ালৈ অহা প্ৰতিঘৰ মানুহৰ বিষয়েই জানো। কোনে ক’ত কি কৰে, কি খায় সকলোবিলাকেই মোৰ নখদৰ্পনত, বুজিছ? কোনজনৈ নিজে নাখায়ো ধন সাঁচে,

কোনজনে চকুৰ তলত জুই দি উভলা গৰম পানীলৈ চাই থাকে, দঙ চাহাবে অফিচৰ কামত বাহিৰলৈ গ'লে তেওঁৰ ঘৈণীয়েকে ক'ত লকলকাই ফুৰে, কাৰ ঘৈণীয়েকে শিলৰ টুকুৰী মূৰত লৈ মাজ-ৰাস্তাত কাম কৰে ইত্যাদি সব জানো। যদিও য'তে-ত'তে নাক সুমুওৱাটো মোৰ স্বভাব নহয় তথাপিও ঘটনাবোৰ দেখো মোৰ চকুৰ আগতহে ঘটে। সিদিনা চহৰলৈ যাওঁতে আকৌ কি দেখিলো জান ?”

“উহ ! কি দেখিছিলিনো ?”

“সেই যে জালান মা:বাৱাৰীটো, ছহৰৰ চাৰিআলিটোতে যে ঘৰটো, তাৰ দুখন নে তিনিখন চাহবাগান আছে নহয়, তাৰ জীয়েকৰ বিয়া।”

“অ’, সেই বিয়াখনৰ বিষয়ে ময়ো অৱশ্যে আগতে অলপ কিবা-কিবি শুনিছিলো.....”

“পিচে দেখা নাই, নহয় জানো ? মই পিচে নিজ চকুৰেই দেখিলো দেই।”

“একেবাৰে ৰজাৰ জীয়েকৰ বিয়াৰ দৰে হৈছিলে নহয় ?”

“ৰজাৰ জীয়েকৰ বিয়া কেনেকুৱা দেখা নাই দেচোন, কিন্তু সেইখন বিয়াতকৈ আৰু ওপৰত নিশ্চয় হ'ব নোৱাৰে। একেটি মাথো সন্তান বাবে পৰাখিনি ঢালিছিলি আৰু ! সেইখন বিয়াত মানুহে খাই যোৱাৰ পিচত দামী দামী মিঠাইবোৰ এনেদৰে পেলাব লগীয়া হৈছিল নহয়, সেইবোৰ খাই চুৱা-পাতনিত কুকুৰ-বোৰৰ লগতে নানা জাতৰ ডিঙ্কাৰীবোৰৰো মুখ আমুৱাই গৈছিল। মানুহো যে হৈছিল আৰু ! গোটেই ডিব্ৰুগড় চহৰখন যেন উত্তীষে আহিছিল। বিয়ালৈ বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা অহা মানুহবোৰৰ গাড়ীবোৰ সন্মুখৰ উদ্যানখনতে ৰাখিবলৈ দিছিল—আমাৰ দৰে মানুহবোৰে সেইবোৰ চান্ধেই আমোদ পাইছিলো, বুজিছ ? আকৌ দৰা অহা গাড়ীখন যে কেনেকৈ সজাইছিলে নহয়, আমিতো প্ৰথমতে সেইখন ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ যুগৰ আকাশেদি উৰি যোৱা বথ বুলিহে ভাবিছিলো। তাৰোপৰি চাৰিওফালে জলোৱা বিজুলী বাতিবোৰ যে—সেইবোৰেৰে ঠাইটুকুৰা দেখিবলৈ একেবাৰে সপোনপূৰীৰ দৰে হৈছিল।”

“অ’,” ল'ৰাটোৱে সেইবোৰ কথাৰে সিমান গুৰুত্ব নিদিয়াই

ক'লে, “সেইখন বিয়াতে বোলে দৰা আহোতে নাচনী এজনীকো নচুৱাইছিল ?”

“অ’, তই গম পাইছই দেখিছো ।” বুঢ়াই গহীন হৈ ক’লে । “সেয়া পিচে মোৰ ভাল নালাগিল । তাই নাচনীজনীয়ে বেণু পাৰ্টিটোৰ মাজত সিহঁতৰ বাজনাৰ তালে তালে নাচিছিল । তাইৰ সাজ-পাৰো যে কেনেকুৱা জক-মকোৱা আছিল । ৰাতি লাইটৰ পোহৰত সেইবোৰ আকাশৰ তৰাবোৰৰ দৰে তিববিবাই আছিল । সেইবোৰ চাই মানুহবোৰে আৰু কি ভাবিছিল নাজানো ; মোৰ কিন্তু সঁচাকৈয়ে বেয়া লাগিছিল ।”

বুঢ়াই আৰু কিবা ক’ব খুজিছিল যদিও ল’ৰাটোৱে মাজতে মাত লগালে, “সেই ছোৱালীজনীলৈ দুখ লাগে নহয় ককা ?” আচলতে ছোৱালীজনীৰ জীৱনটোৰ কথা ভাবি তাৰ দুখ লাগিছিল । সিহঁতৰ জীৱন যে কিমান জটিল, সি ভাবে, ঠিক পানীৰ মাজত গলি ডিঙিলৈকে সোমাই থকা টেণ্টালাচ নামৰ সাধুকথাৰ দেবদূত জনৰ নিচিনাই । বেচেৰা পিপাসাত ; কিন্তু পানী খাব নোৱাৰে । খাব খুজিলেই সকলোখিনি পানী শুকাই যায় ।

উত্তৰ হিচাপে বুঢ়াই একো নিদিলে । ছোৱালীজনীৰ জীৱনৰ কথা সিও উপলব্ধি নকৰাকৈ থকা নাছিল । আচলতে সেইদিনা ছোৱালীজনী নাচি থকা সময়খিনিত তাৰ অতি দুখ লাগিছিল । সি লগে লগেই সেইখিনি ঠাই এৰি আহি ঘৰ পাইছিলহি । সিদিনাৰ গোটেই নিশাটো তাক এক মৌন বেদনাই খুলি খুলি খাইছিল ।

বুঢ়া নিমতে বোৱা দেখি ল’ৰাটোৱে পুনৰ ক’লে, “চাচোন তাইৰ জীৱন ! তাইৰ সময়সৰে এজনীৰ বিয়াত তাই নাচিছে ; লোকৰ মনোৰঞ্জন কৰিছে ; কিন্তু তাইৰ নিজৰ এই জনমততো আৰু বিয়া হোৱাৰ আশা নাই । তাই নিজেও জানে তাইৰ দৰে ৰাস্তাত নাচি ফুৰা ছোৱালী এজনীৰ বিয়া কোনোদিনেই নহয় বুলি । ৰাস্তাত নাচিবলৈ যোৱা মানেই যে জীৱন ধ্বংস হোৱা, তাই ভালদৰেই জানে । তথাপিও তাই নাচিব লগা হৈছে । বাচি থাকিবৰ বাবে নানাচিলেও তাইৰ উপায় নাই ।...তাইৰ জীৱনটো ঠিক খেতিয়কসকলৰ দৰেই, নহয় ককা ? খেতিয়কসকলেও নিজে উৎপাদন কৰে ; অথচ সিহঁতেই খাব নাখাই মৰে । ভাবি

চাচোন, সিহঁতৰ জীৱনবোৰ কেনেকুৱা দুখ লগা ।”

ল’ৰাটোৰ ফালে চাই বুঢ়াই এটি স্তম্ভান হাঁহি মাৰিলে । কথাখিনি ল’ৰাটোৱেও উপলব্ধি কৰিব পৰা দেখি সি সন্তুষ্ট হৈছিল । সি ক’লে, “সেইবোৰ মানুহৰ জীৱন তেনেকুৱাই, বুজিছ ? সেয়া তই-মই মাথোন ভাবিবহে পাৰো ; পাৰ হলে নাপাও । এটা কথা ঠিক, মানুহবোৰ আজি-কালি কৃত্ৰিম হৈ গ’ল । আগৰ সজীবতা আজিৰ মানুহৰ গাত আৰু নাই । আমাৰ গাওঁৰ মানুহবিলাকক এবাৰ চাচোন, বহুতো কথাই গম পাবি । প্ৰতিজন মানুহেই মাথো নিজে লৈয়ে বাস্তৱ ; কিন্তু সিহঁতৰ কামবিলাক লক্ষ্য কৰিবিচোন—দেখিবি, সিহঁতৰ বাস্তৱতা তেনেই কৃত্ৰিম ! আচলতে পৰম্পৰে পৰম্পৰৰ পৰা আঁতৰি থাকিবলৈকেই বাস্তৱতাৰ ডাও ধৰে । তোৰ দেউতাৰৰ পাচত ইয়ালৈ অহা মানুহবোৰ যে—সিহঁত আৰু বেছি গভীৰ- সিহঁতৰ বাস্তৱতাও বেছি ; সিহঁতে প্ৰকৃততে সদায় নিজৰ খোলাটোৰ ভিতৰতে সোমাই থাকিব বিচাৰে । সিহঁতৰ চাৰিওফালে যে মানুহ আছে তালৈ কানসাৰেই নাই । টকা-পইচাৰে নিজৰ সৈতে একে পৰ্যায়ৰ মানুহ কেইজন মানত বাহিৰে অথবা নিজৰ অফিচৰ ওপৰৰালাত বাহিৰে আনক মানুহ বুলি গণ্য কৰিবই নোখোজে ; চকু যুদি চেৰাই যাব খোজে । সিহঁতে ছাগ’ নিচেই লাও লোৱা অৱস্থাৰ পৰা তাহি দুপইচাৰ মুখ দেখিছে ; নহলে তেনেকুৱা নহয়, বুজিছ ? শিক্ষাৰ ফালৰ পৰা সিহঁতে বহুত কিবা-কিবিগ্নেই পাছ কৰিছে দেখোন । পিচে সিহঁতৰ দৰে মানুহ শিক্ষিত হলে কি হ’ব অ—শিক্ষাৰ মৰ্যাদা ৰাখিব নাজানে । সিহঁত শিক্ষিতৰ নামত কলংক ।” বুঢ়াই শেষৰখিনি ঘোৰ বিৰক্তিতে সৈতে ক’লে ।

বুঢ়াৰ কথাখিনিয়ে ল’ৰাটোৰ গা বিক্সিছিল । বিশেষকৈ বুঢ়াৰ শেষৰ কথাখিনি যেন তাৰ বাবে যথেষ্ট কঠোৰ আছিল । কাৰণ কথাষাৰৰ সত্যতা সি আগতেই উপলব্ধি কৰিছিল । সি জানে, যি শিক্ষাই মানুহক মানুহৰ মূল্যায়ণ কৰিব নিশিকাই সেই শিক্ষাৰ কোনো মূল্য নাই । কিন্তু আজিৰ সমাজত দেখোন তেনেকুৱা শিক্ষাৰে শিক্ষিত মানুহৰ সংখ্যাই সৰহ । ‘তেনেহলে শিক্ষিতৰ সংজ্ঞাও সজনি কৰিবৰ হ’ল নেকি ?’ সি নিজেক নিজে প্ৰশ্ন কৰিলে ; কিন্তু তেনেকুৱা কৰিলেতো আৰু সমস্যাৰ সমাধান

নহয়—বৰং বাঢ়িবহে । কিয়নো তাৰ জ্ঞানে যিমান দূৰ চুকি
পায়, সেয়া জীপ ধৰা আৰ্থ-সামাজিক বাৰম্বাৰে ফল । সেইবাবে
এই বাৰম্বাৰ হোৱাটো স্বতঃসিদ্ধ—কোনো নুই কৰিব নোৱাৰে ।
সেয়েহে পৰিবৰ্তন লাগে—আমূল পৰিবৰ্তন । নহলে শিক্ষাই আৰু
মানুহ নগড়ে ! শিক্ষা মাথোন হৈ পৰিব বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ডিগ্ৰীধাৰী
নিবনুৱা সৃষ্টিকাৰী যন্ত্ৰ বিশেষ—সমাজৰ শিক্ষাৰ এই তিত্ত প্ৰভা-
বত বাহিৰে শিক্ষা বুলিলে আন একোৱেই মানুহৰ মনলৈ নাহিব ।
আনুসঙ্গিকভাবে যি সময়ত মানুহে চন্দ্ৰ-পৃষ্ঠত টিঘিল-ঘিলাব ধৰিছে,
সেই সময়তে চন্দ্ৰৰ তুলসী জোপালৈ চাই হাতমোৰ কৰি থাকিব
লাগিব ; যি সময়ত প্ৰহান্তৰত খোপনি পোতাৰ চেপ্টা চলিছে সেই
সময়তে বৃহস্পতি-শনিক লৈ ভাগ্য বিচাৰ কৰিয়েই থাকিব লাগিব—
আৰ্যভট্ট, ভাষ্কৰ প্ৰহসনতহে পৰিণত হ'ব ।

ল'ৰাটোৰ মনত পৰিল তাৰ সৰুকালৰ সন্ধিয়া কিছুমানৰ
কথা । সিহঁতৰ আইতাক জীয়াই থকা সময়ত প্ৰায়ে সিহঁতক
সন্ধিয়া চন্দ্ৰটো ওলালেই নমস্কাৰ কৰিবলৈ কৈছিল । সেয়েহে
গৰম কালি মাকৰ লগত চোতালতে বহি সাধুকথা শুনোতেও
সিহঁতৰ প্ৰথম কাম আছিল চন্দ্ৰদেৱতাক নমস্কাৰ কৰা । আকৌ
কাঁচি জোন ওলাবৰ দিনাখন আৰু কথাই নাই—সিহঁতে কাঁচি
জোনটো বিচাৰি বিচাৰি প্ৰণাম কৰিব লাগিছিল । আইতাকেই
সিহঁতক কৈছিল চন্দ্ৰত থকা তুলসী জোপাৰ কথা—সিহঁতেও
তেতিয়া ভাবিছিল সেইজোপা প্ৰকাণ্ড তুলসী বুলি । আইতাকে আকৌ
কৈছিল চন্দ্ৰটো লাগি থকা আকাশখন হেনো আগতে পৃথিবীৰ
একেবাৰে ওচৰতে আছিল । এবাৰ এজনী কুঁজী বুঢ়ীয়ে
চোতাল সাৰি থাকোতে আকাশখনে বুঢ়ীৰ কুঁজটোত বাৰে বাৰে
ভাকুত কুতোৱাত বুঢ়ীয়েও খঙতে দিলে বাঢ়নীৰে কোব মাৰি ।
সেইবাবে লাজে-অপমানে আকাশখনে গৈ যি ওপৰত উঠিল আৰু
নামি নাছিল । ...সিমানেই শেষ নহয়—আইতাক থকা কেইদিন
সিহঁতে কিমান তৰহৰ কাহিনীয়েই যে শুননিছিল । বেয়া কথা
নক'বলৈ, বেয়া কথা নুশুনিবলৈ, বেয়া কাম নকৰিবলৈ—নহ'লে
পাপ হ'ব, পাপ হ'লে যমদূতে কেনেকুৱা ভয়ানক শাস্তি দিব
আইতাকে সিহঁতক শুনাইছিল । কাৰো লগত কাজিয়া-পেচাল
নকৰিবলৈ—সকলোৰে লগত মিলি-জুলি থাকিবলৈ, ক্ষমাৰে মানুহক

জন্ম কৰিবলৈ ইত্যাদি কিমান ধৰণৰ উপদেশেই যে সিহঁতক নিদিছিল ! সিহঁতৰ আইতাক তেনেদৰেই পাৰ হৈ গ'ল, পিচে উপদেশবিলাকহে অচল টকা হৈ ব'ল। নহ'বই বা কিয় ? সিহঁতৰ আইতাকহঁতৰ গোটেইটো জীৱন একধাণে পতিৰ চৰণ চিন্তা কৰোঁতে আৰু পাকঘৰত হেঁতা ঘূৰাওঁতে গ'ল। তেওঁলোকে আনকি জীৱনত সূৰ্যৰ পোহৰকণো ভালদৰে দেখা নাপালে। গতিকে তেওঁলোকে জীৱনত লৈ কৰা মন্তব্যসমূহ বাৰ্থ হোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক।

“ভাবিছিলো স্বৰাজৰ পিচত মানুহবোৰৰ পৰিবৰ্তন হ'ব,” বৃড়াই এবাৰ দীঘলকৈ উশাহ লৈ পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে। সি তাৰ নিজৰ চিন্তাসূত্ৰৰ ভিতৰতে আছিল। মানুহবোৰৰ কৃত্ৰিমতাই দৰাচলতে তাক আহাত দিছিল। সি কৈ গ'ল, “পিচে মানুহে ভবা ধৰণে খুব কমেইহে হয় অ'। কথাতো কম নহয় বোলে মানুহে পাণ্ডে আৰু ঈশ্বৰে ডাণ্ডে। মানুহবোৰে নিজৰ নিজৰ খোলাৰ ভিতৰত সোমাব ধৰাত বাহিৰে বেলেগ পৰিবৰ্তন আৰু একোৱেই নহ'ল। আগতেই কলো নহয়, মানুহবোৰে আজি-কালি মাথো নিজক লৈয়েই ব্যস্ত থাকে—চুবুৰীয়াৰ কথা এবাৰ ভাবি চাবলৈও কাৰো আহৰি নাই। আগতে কেনেকুৱা আছিল জ্ঞান ? কাৰো-বাৰ ঘৰত যদি সাধাৰণ গোলমাল এটিও লাগিছে, ওচৰ-চুবুৰীয়া দৌৰি আহে, মিত-মাত কৰি দিবলৈ, নাইবা সহায় কৰিবলৈ—যেন সমস্যাটো সকলোৰে নিজৰহে। কিন্তু আজি-কালি মানুহ এজন মৰি যাওক—মশানলৈ লগত যোৱা এজনতো নোলাবই, জানকি চোতালত থিয় হৈ মাতষাৰ দিয়া মানুহো খুব কমেইহে ওলায়।”

কথাখিনি কৈ বৃড়াই এটি হমুনিয়াহ কঢ়িলে আৰু পুনৰ ক'লে, “এই সকলোবোৰ মাথো মোৰ জীৱিত অবস্থাবে অভিজ্ঞতা, বুজিছ ? ইয়াত কল্পনা বিন্দুমাত্ৰও নাই।”

কথাখিনি শেষ কৰাৰ লগে লগে বৃড়া অস্বাভাৱিকভাবে গভীৰ হৈ পৰিল। মানুহবিলাকৰ পৰস্পৰৰ প্ৰতি ভালপোৱা হীনতাই যে তাক মৰ্মাহত কৰিছিল তাৰ আচৰণৰ মাজেৰে সেয়া সম্যকভাবে প্ৰতিফলিত হ'ল। সি তেনেই আবেগ প্ৰবণ হৈ পৰিছিল। এনে-কুৱা মুহূৰ্ত্তত সি বতন গুণ্ডাৰ দৰে হ'ব বিচাৰে। ঠিক বতন

গুপ্তাব দৰেই যেন হাতৰ উদাত চুৰিখনেৰে কেনেকৈ সমাজত থাকিব লাগে সকলোকে শিকাই দিব আৰু নিজে একান্তই অসামাজিকভাবে অকলশৰীয়া হৈ এচুকত পৰি ব'ব। অবশ্যে প্ৰথমতে সিও বতন গুপ্তাক ভাল চকুৰে চোৱা নাছিল; কিন্তু বুঢ়াৰ দৰে আৰু দুখীয়া বহুতজনৰ মুখৰ পৰা তাৰ গুণগান শুনি আৰু তাৰ বিষয়ে সি নিজাকৈ এবাৰ জানি লোৱাৰ পিছত তালৈ বুঢ়াৰ ঘূণাৰ পৰিৱৰ্ত্তে মৰমহে উপজিছিল। বুঢ়াই জানিব পাৰিছিল কোনোবাই কেৰাহীৰ তলত জুই দি গৰমপানী উতলাই চাই থাকিলে কেনেদৰে বতনে প্ৰথমে ধমকি শোধাই পিচত নিজে টকা দহটা দি আহিছিল, কেনেদৰে গাওঁৰ কেইজনমান দুখীয়া ল'ৰাক কিতাপ-কলম কিনি দিয়াৰ উপৰিও ফুলৰ মাছুল পৰ্যন্ত দিছিল, কেনেদৰে সিহঁতৰ গাওঁৰে নেপালী ছেৱালীজনীক পতিতা হোৱাৰ পৰা বৰ্দ্ধা কৰিছিল। তথাৰূপিত অসৎ পথেৰে অৰ্জা হলেও তাৰ সহায় কোনেও নোলোৱাকৈও থাকিব নোৱাৰিছিল। যদিও গাওঁখনত বতনৰ নিজাকৈ ঘৰ-বাৰী একোৱেই নাছিল, তথাপিও গাওঁখনৰ বহুতৰ বাবে সি দেবতা সদৃশ আছিল। বুঢ়াৰ মনত আছে এবাৰ বতনে নিজৰ কাহিনী বুঢ়াৰ খেচ্ খেচনিত ব'ব নোৱাৰি কণ্ঠতে বেচেৰাই কথা প্ৰসঙ্গত চলচলীয়া চকুৰে কৈছিল, 'বুজিছ ককা, টকাৰ কাৰণে পঢ়া বাদ দিব লগা হোৱাতো মোৰ আক্ষেপ নাই, খেতি-মাটি মহাজনে বৃদ্ধি কৰি সবকোৱাটোও মই সহ্য কৰিব পাৰিলোহেতেন; কিন্তু মৰণাপন্ন আইৰ মুখত যিদিনা মই এটোপা দৰবো দিব নোৱাৰিলো, আইৰ ঔষধৰ বাবে টকা বিচাৰি গৈ একমাত্ৰ বাইদেউ জনীয়েও লান্ধিতা হৈ যিদিনা ডিঙিত চিপজৰী লগাব লগীয়া হ'ল, সিদিনা মোৰ মূৰ গৰম হৈ গৈছিল ককা, মোৰ ভৰিৰ তলৰ পৰা পৃথিবীখনেই আঁতৰি যোৱা যেন লাগিছিল। সিদিনাই ওলমি থকা বাইদেউৰ ভৰি চুই শপত খাইছিলো জীবনত এইচাম মানুহক কেতিয়াও শান্তিৰে থাকিব নিদিও বুলি। সিদিনা যদি মোৰ হাতত আজিৰ এই চুৰিখন থাকিলহেতেন তেতিয়াহলে কথা হয়তো বেলেগেই হ'লহেতেন।'

সিদিনা বতন গুপ্তাৰ চকুত পানী দেখি বুঢ়া তেনেই আচৰিত হৈছিল। সি তাক একোকে ক'ব পৰা নাছিল। বতনৰ দেখাত পাথৰ সদৃশ কঠিন অন্তৰখনৰ আঁৰত থকা কোমল মান-

বীৰ কপটোৰ অৱস্থিতি বুঢ়াই স্পষ্টভাবে ধৰিব পাৰিছিল ।

বুঢ়া নিমাত হৈ পৰা দেখি ল'ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ চালে । আচলতে মানুহবিলাক ব্যবসায়িক হৈ পৰা কথাটো সিয়ো নভবা নহয় । তেনেকুৱা কথাবোৰৰ আঁতৰ যে প্ৰধান আখিক সমস্যাটোৱে ফিন্সা কৰি আছে বুঢ়াই সেয়া অনুভৱ কৰিব পাৰিছে নে নাই তাৰ কথাৰপৰা বুজা নগ'ল । ল'ৰাটোৱে ভাবিলে, বুঢ়াৰ নিচিনা মানুহ এজনে অন্তত: সেইখিনি উপলব্ধি নকৰাটোৱে স্বাভাৱিক । সি নিজে কিন্তু আজি-কালি অনুভৱ কৰে । মাৰ্ক্স, এংগেল্‌চ্, লেনিনৰ লিখনি সমূহ পঢ়াৰ পিচত বাস্তৱ অৱস্থা অধ্যয়ন কৰিবলৈ তাৰ উৰ্বৰ মস্তিষ্ক আৰু বেছি উৰ্বৰ হৈ উঠিছে । প্ৰতিটো ঘটনা-পৰি-ঘটনাক সুক্ষ্মভাবে পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাৰ বিজ্ঞানসন্মত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিবলৈ বয়সতকৈ সি আজি বহুগুণে বেছি প্ৰবীণ । স্বাধীনতাৰ আগৰ কালছোৱাৰ বিষয়ে সি যিমানখিনি জ্ঞানিব পাৰিছে তাৰ লগত বৰ্তমানক ৰিজাই চাই মানুহৰ জীবনৰ মানদণ্ডৰ বিষয়ে সম্যক ধাৰণা এটা তাৰ হৈছে । ৰসেশ্বৰহঁতৰ নিচিনা মানুহবোৰৰ যে কোনো ধৰণৰ উন্নতিয়েই হোৱা নাই সি সেইটোও ভালকৈ জানে । স্বাধীনতাৰ তেগুনি বহুৰ পাছতো দেশৰ শতকৰা আশী ভাগ মানুহ দৰিদ্ৰ সীমাৰেখাৰ তলত থকা, নাইবা নিৰক্ষৰ হৈ থকাটোৱে দুয়োটা যুগৰ মূল্যায়ন একে ধৰনেই কৰিবলৈ শিকোৱাটো সি বুজি পায় । প্ৰায় তিনিশ বছৰীয়া দাসত্বই এইবোৰ মানুহৰ আখিক দিশটোৰ লগতে মানসিক দিশটোও একেবাৰে মৰ্মিমূৰ কৰি গ'ল । তাৰ লগতে স্বদেশী দাসত্বই এইচাম মানুহৰ বোজা আৰু বঢ়াইছে, কমোৱা নাই । এইসব মানুহ এতিয়াও পোন হৈও কঁজা, চকু থাকিলেও অন্ধ, মুখ থাকিলেও বোবা ।

ল'ৰাটোৱে ক'লে, “তই ঠিকেই কৈছ ককা । মানুহবোৰ তেনেই ব্যবসায়িক হৈ গ'ল । আচলতে কি জ্ঞান—স্বাধীনতাৰ পিচত মানুহবোৰে বহুত কিবা-কিবিয়ৈ পাব বুলি ভাবিছিল; কিন্তু তেজু ঢালি, প্ৰাণ দি অৰ্জা স্বাধীনতাৰ ইমান বছৰৰ পাছতো প্ৰকৃতার্থত তেওঁলোকে যেতিয়া একোৱেই নাপালে, তেওঁলোক স্বাভা-বিকতেই ক্ষুব্ধ হ'ল । সন্মান পাবলৈ এখন ভাৱফলি নাইবা পেন্সনৰ টকা কেইটামানৰ বাবে তেওঁলোকে নিশ্চয় মৃত্যুপণ কৰি সংগ্ৰামত অৱতীৰ্ণ হোৱা নাছিল । আমাৰ মানুহবোৰৰ স্বাভাৱ-চৰিত্ৰ গঢ়ি

উঠাত ইয়াো জানো অংশ লোৱা নাই, ককা ?”

বুঢ়াই ল’ৰাটোৰে ফালে চালে । তাৰ বয়সৰ বিপৰীতে কোৱা কথাখিনিত সি আচৰিত নোহোৱাকৈ থকা নাছিল । তাৰোপৰি কথাখিনিৰ সত্যতা অনুভব কৰি সি আৰু বেছি আচৰিত হৈছিল । তাৰ মনত পৰিল আন্দোলনৰ সেই দিন কেইটালৈ । ডাক আহিলেই সিহঁতে কেনেদৰে ওলাই গৈ ৰাস্তাত থিয় হৈছিল, ওচৰতে ক’ৰবাত মিটিং পাতিলে কেনেদৰে সমস্বৰে ওলাই গৈছিল, কেনেদৰে ভল্‌গাটোৱা হৈ ডাৰৰ বাতৰি ডাৰে সৰবৰাহ কৰিছিল, তাৰ সকলোৰো মনত পৰি গ’ল । বুঢ়াৰ মনত আছে, সিহঁতৰ মাজৰে বহুতে আকৌ দলঙত জুই দিয়া, বেলৰ চিৰি উঠোৱা কামো কৰিছিল । পিচত চিপাহীয়ে খেদিলে সিহঁতে ক’ত ক’ত যে পলাই ফুৰিব লগীয়া হৈছিল ! কেতিয়াবা ঠাইতে দাড়ি-গোফ লগাই, লুজি পিচ্ছি মুছলমান জনৰ বেশ লৈ, কেতিয়াবা আকৌ এহাত ওৰণিৰে তিৰোতাজনী হৈ, নাইবা কেতিয়াবা একবস্ত্ৰ হৈ ব্ৰাহ্মণজনৰ ভেশ-চন কৰি সিহঁতে পলাই থাকিব লগীয়া হৈছিল । সিহঁতে জানি-ছিল, মৃত্যু সিহঁতৰ পদে পদে ; তথাপিও বৃটিছক খেদিবলৈ বিভিন্ন কামবোৰ কৰি গৈছিল একমাত্ৰ ৰঙীণ ভবিষ্যতৰ কল্পনা কৰিয়েই । সিহঁতে আশা কৰিছিল, সিহঁতে নাপালেও সিহঁতৰ সতি-সন্ততিয়ে অস্তিত্বঃ ইয়াৰ ফল ভোগ কৰক ; কিন্তু বৃটিছ যোৱাৰ ইমান বছৰ পাছতো ইয়াৰ লেশমানো আভাস নাপাই আনৰ কথাতো বাদেই, বুঢ়া নিজেও হতাশ হৈছে ।

বুঢ়াই এটি প্লান হাঁহি মাৰিলে আৰু ল’ৰাটোৰ প্ৰশ্নটো সি তেনেকৈয়েই এবাই যাব খুজিলে ।

বুঢ়াৰ নিলিপ্ততাক ল’ৰাটোৱে সহজভাবে লব নোৱাৰিলে । প্ৰশ্নটো সেইখিনিতে সামৰিবলৈও ইচ্ছা তাৰ সমূলি নাছিল । সি পুনৰ ক’লে, “ককা, তয়োতো স্বাধীনতাৰ বাবে নিশ্চয় অন্ততঃ এবাৰ হলেও ৰাজপথত থিয় দিছিলি । ভাৰত স্বাধীন হলে বহুত কিবা-কিবিয়াই হ’ব বুলি আশা কৰা বুলি তই দেখোন নিজেই কৈছ । তই আমাতকৈ বহুত দেখিছ । আজি তেওঁলৈ বহুৰে তোৰ বহুত অভিজ্ঞতাও হ’ল । আন্দোলনৰ মাজত হলেও স্বাধীনতাৰ আগৰ কিছু কালো তই উপভোগ কৰিছ । স্বাধীনতাৰ আগৰ আৰু পিচৰ এই দুইছোৱা কালকে বিভ্ৰাই চাবলৈ ঠাই নাইবা অবকাশ ভোৰ দুইটাই

আছে । এতিয়া ভয়ে ক'চোন স্বাধীনতাৰ পিচত তয়েইবা কি পালি ।”

ল'ৰাটোৱে কোৱা প্ৰতিটো শব্দই বৃদ্ধাৰ গা বিক্ৰিছিল । সি ভলম্বৰ হৈ থাকিয়েই ল'ৰাটোৰ কথাখিনি শুনিলে । সি নিজে ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে তাৰ দুটি গাৰ ফটা চোলাটোৰ ওপৰেৰে পাব হৈ গ'ল । চোলাটো কেতিয়াবাই বনোৱা আছিল । আগতে বাহিৰলৈ ক'বালৈ গলেহে সি এই চোলাটো পিন্ধিছিল । পিচত ঘূৰি আহিয়েই পুনৰ আগৰ ভাঁজে ভাঁজে জাপি এবাতি গাৰ ওলত বাখিহে টিনৰ বাকচটোত সুমুৱাই থৈছিল । এতিয়া সৰু পুতেকে চাকৰি পোৱাৰ পিচত বৃদ্ধাৰ অনিচ্ছাস্বত্বেও নতুন কামিজ এটা দিয়াৰ পাছত সি এই পুৰণি কামিজটো ঘৰতে পিন্ধিব লৈছিল । চোলাটোলৈ চোৱাৰ লগে লগে তাৰ সকলোবোৰ মনত পৰি গ'ল ।

বৃদ্ধাই লাহে লাহে ল'ৰাটোলৈ চালে । ল'ৰাটোৱেও তাৰ ফালে চাই থকা দেখি সি অপ্ৰতিভ হৈ গ'ল । নিজৰ দুৰ্বলতাখিনি চাকৰিলৈ বুলি ল'ৰালৰিকৈ সি লুইতলৈ চালে । তাৰ পিচত দুৰ্বলতাৰে সি কৈ উঠিল, “নাই অ,” সেইবোৰ কথা মনলৈয়ে নাহে দেখোন ।”

বৃদ্ধাই আৰু কিবা ক'ব খুজিছিল যদিও ল'ৰাটোৱে মুখ ঘূৰাই দিয়া দেখি ক'বলৈ সাহস নকৰিলে । আচলতে বৃদ্ধাৰ কথাত ল'ৰাটো একেবাৰে সন্তুষ্ট হোৱা নাছিল । বৃদ্ধাৰ দুৰ্বলতাখিনিৰ উমান সি ঠিকেই পাইছিল । তাৰোপৰি প্ৰবাহমান চিন্তাৰ সোঁত সি ইতিমধ্যে ভালদৰে অনুধাবন কৰিছিল । সেয়েহে সি এইবাৰ দীপ্ত স্বৰে ক'লে, “তই যি নক'লেও এটা কথা ঠিক, ককা, কিছুমান বিশেষ মহত্বত এনেবোৰ চিন্তাই তোক নিশ্চয় হেচুকি ধৰে । যিমান চেষ্টা নকৰিলেও সেইবোৰক তই ঠেলি পঠিয়াব নোৱাৰ, তই সেইবোৰ ভাবিবলৈ বাধ্য ।”

ল'ৰাটোৰ কথাত বৃদ্ধা সচকিত হৈ উঠিল । নিজে ফাঁকি দি ধৰা পৰি যোৱা বাবে তাৰ লাজো লাগিছিল । সেয়েহে ল'ৰাটোৱে কথাখিনি শেষ কৰাৰ লগে লগে সি তাৰ মুখলৈ আশ্চৰ্য-ভৰা চাবনিৰে চাইছিল যদিও পিচ মহত্বতে মুখ ঘূৰাই সি লুইতলৈ চাইছিল । লুইতৰ অৱধাৰিত সোঁতৰ দৰেই তাৰ মনতো এটাৰ পিচত আন এটাকৈ নানা ধৰণৰ ভাববোৰৰ অবিচ্ছিন্ন সোঁত তেতিয়াও বৈ আছিল ।

স'চা কথা কবলৈ হলে আজিকালি নিৰ্জন স্বৰ্গভাৱত

সমগোষ্ঠীয় চিন্তাবোধে বুঢ়াক প্ৰায়ে জুমুৰি দি ধৰে । তাৰ জীৱনৰ বিগত দিনবোৰ আজি এই বিষলি বেলাত বহি বিশ্লেষণ কৰিব খুজিলেই আনুষ্ঠানিক ভাবে চিন্তাবোধ আহি যায়—সি নভবাকৈ থাকিব নোৱাৰে । স্বৰাজ্যৰ আন্দোলনত সিহঁতৰ ঘৰৰ আটাইকেইজনই কম-বেছি পৰিমাণে লাগিছিল ; আনকি সিহঁতৰ পিতাকে নিজে সিহঁতক আগবঢ়াই দিছিল । আন দহজনৰ দৰে চিপাহীৰ হাণ্টাৰৰ কোব সিও খাব লগা হৈছিল যদিও জেলত সোমাবলগীয়া হোৱা নাছিল । সিহঁতৰ পিতাকেহে এবাৰ জেলত সোমাব লগীয়া হৈছিল । সিহঁতৰ পিতাকক যেতিয়া চিপাহীয়ে বান্ধি নিয়ে তেতিয়া আনে কিবা ভাবক-নাভাবক, সি কিন্তু গৰ্ব অনুভৱ কৰিছিল কিয়নো সিহঁতৰ পিতাকেই সিহঁতক কৈছিল দেশৰ কাৰণে মৃত্যু বৰণ কৰোতে হেনো আনন্দ আছে । সঁচাকৈয়ে তেতিয়া সি খুবেই আশা কৰিছিল । স্বৰাজ্যৰ পিচৰ মুকলিমুৰীয়া স্বচ্ছল জীৱনৰ সপোনে ডেকা বসেশ্বৰক আন্দোলনত দৃঢ় উদ্যমেৰে লাগিবলৈ অনুপ্ৰেৰণা যোগাইছিল । সেই সময়ত লাক্ষী টুপী আৰু খদ্দৰৰ কাপোৰ পিন্ধা কোনোবা গাৰ্ভলৈ আহিলেই বসেশ্বৰহঁতে আগুৰি ধৰিছিল—আন্দোলনৰ বিষয়ে শুনিলে, জানিলে । গোটেই ভাৰতবৰ্ষতে বিপ্লৱৰ জুই কেনেদৰে বিয়পি পৰিছিল সিহঁতে তেনেকুৱা মানুহবিলাকৰ পৰাই তেতিয়া জানি লৈছিল । সেই মানুহবিলাক যে কেনেকুৱা দূৰত্ব আছিল ।

ডয় কেনেকুৱা বস্তু তেওঁলোকে নাজানিছিলেই । দিনে-ৰাতিয়ে হাবিয়ে-জংগলে ঘূৰি ফুৰি দেশৰ বিভিন্ন ঠাইত আন্দোলনৰ জুই জ্বলাই দিছিল । পিচলৈ অবশ্যে বসেশ্বৰহঁতেও তেনেদৰে ঘূৰিব লগা হৈছিল । তেনেদৰে ঘূৰি ফুৰিবলৈ সিও ভালেই পাইছিল ! সিহঁতৰ লগৰ এজনেহে পিচে প্ৰায়ে গোলমাল লগাব ধৰিছিল । সেইজন আছিল এজন বামুনৰ ল'ৰা । ল'ৰাটো আন সকলো দিশৰ পৰা ঠিকেই আছিল যদিও ভূতৰ প্ৰতি ভয়তো অলপ বেছি আছিল । ল'ৰাটো আকৌ উৎসাহিত আছিল—সকলোবোৰ কামতেই অংশ লব বিচাৰিছিল । বসেশ্বৰহঁতেও খুব প্ৰয়োজন হলেহে ডাক লগত নিছিল যদিও তাক লগত নিলেই প্ৰায়ে অখন্তৰ ঘটনাছিল । ৰাতিৰ আন্ধাৰত গাৰ কাপোৰখন কামৰে জোপোহাত লাগি ধৰিলেও সি ভয়তে 'ভূত, ভূত' বুলি বসেশ্বৰৰ খাত সাবট মাৰি ধৰিছিল । আকৌ

মাজৰাতি হাবিৰ মাজেৰে গৈ থাকোতেই কোনোবাই যদি ধেমালিতে তাৰ ডিঙিত হাত ফুৰাই দিছিল তেতিয়াতো কথা বিষয়েই আছিল।

বসেশ্বৰৰ মনত আছে বিশেষ কাৰণবশতঃ সিহঁত আটাইকেইজনেই এদিন এখন শ্মশানৰ মাজেৰে যাব লগা হৈছিল। সকলোৰে ভয়—তাত হেনো নিশা জুই ওলায়, তথাপিও বসেশ্বৰৰ সাহসতে সিহঁত ওলাল। কিছুদূৰ যোৱাৰ পিছতে হঠাত সিহঁতে শ্মশানৰ কামৰে গৈছেপনি এটুকুৰাত ধুনীয়াকৈ জ্বলি থকা জুই একুৰা দেখিলে। বসেশ্বৰৰ ভয় লাগিব ধৰিছিল যদিও সি ভয় ডাৰটোক হেচুকি বাখিব পাৰিছিল কিয়নো সি জানিছিল, এইবিলাকক ভয় কবিব নালাগে নাইবা ভয়তে দৌৰিবও নালাগে। লগৰ কেইজনে ইতিমধ্যে ‘বাম, বাম, হৰি হৰি’ সূৰ্য্যৰিৰ আৰম্ভ কৰিছিল। বামুনৰ ল’ৰাজনৰ আকৌ অবস্থা কাহিলেই আছিল। প্ৰথমতে সি লগপড়ালত ধৰি বিবৰিবকৈ কিবা মাতি আছিল যদিও একোৱে কাম নকৰা দেখি কোনোৱে তকিব নোৱাৰাকৈ এটা সম-য়ত উলটি ভিৰভিৰাই দৌৰ দিছিল। লগে লগে জুই কুৰাও তাৰ পাছে পাছে গৈছিল। বসেশ্বৰহঁত তেতিয়া কিং কৰ্তব্য বিমূঢ়; বামুনৰ ল’ৰাৰ অৱস্থাতো তেনেই ঘাইল। বেচেৰাই দৌৰি দৌৰি এবাৰ খাচকৈ পৰি গৈছিল। অবশ্যে জুইকুৰাও তেতিয়া নুমাইছিল। তাৰ পাছতেই বসেশ্বৰহঁতে তাক ডাংকোলাকৈ আনি পানী ঢালি ঢালিহে সংজা ঘূৰাই আনিছিল। বসেশ্বৰৰ ভালদৰেই মনত আছে, সিহঁতে তথাপিও সিদিনাই সিহঁতৰ কাম সম্পাদন কৰিছিল। সাময়িক দুৰ্ঘটনাস্থো সিহঁতক সিহঁতৰ কাৰ্য সম্পাদনৰ পৰা নিবাৰিত কৰিব পৰা নাছিল। সিহঁতৰ গাৰ্ভগৈ আহি থকা সেই নেতাসকলৰ দৰে সিহঁতো ক্ৰমান্বয়ে দূৰণ্ড সাহসী হৈ উঠিছিল। বুঢ়াৰ মনত পৰে, সেই তাহানিতেই তেনেকুৱা নেতা এজনে তেজোদীপ্ত ভগীৰে এদিন কৈছিল, ‘আমি মৃত্যুক জয় কৰিছো—দেশৰ কাৰণে আমি আমাৰ শিৰ কাহানিবাই আগবঢ়াই থৈছো। গতিকে ভয় আমাৰ বাবে অমূলক। ...আমি সংগ্ৰাম কৰিছো বৃটিছ সাম্ৰাজ্যবাদৰ (?) বিৰুদ্ধে। আমি আমাৰ দেশ সেইসকলৰ কবলৰ পৰা মুক্ত কৰিবই লাগিব। আমাৰ দেশৰ শাসনভাৰ দেশীয় জনগণৰ হাতলৈ আনিবই লাগিব। আমাৰ দেশৰ জনগণৰ ওপৰত জাৰি দিয়া

শোষণৰ ওৰ পেলাবই লাগিব।’ বসেশ্বৰে প্ৰথমতে এনেকুৱা কথা-বোৰৰ অৰ্থ মাথা-মুণ্ড একো বুজি পোৱা নাছিল যদিও পিচলৈ সেইবোৰ শব্দৰ সৈতে ভালদৰেই পৰিচিত হৈছিল।

সেয়া প্ৰধানকৈ বসেশ্বৰৰ পিতাকৰ মৃত্যুৰ আগৰ কথা। পিতাকৰ মৃত্যুৰ পাছতো সি আন্দোলনত যোগ নিদিয়াকৈ থকা নাছিল। সেই সময়ত তুমুল মানসিক অন্তৰ্দ্বন্দ্বৰ মাজতো সি মাজে সময়ে আন্দোলনত যোগ দিছিল। আন্দোলনৰ মাজেৰে হয়তো সি জীবনৰ যাতনা পাহৰিব বিচাৰিছিল। স্বৰাজ্যৰ তিনি নে চাৰি বছৰ পিচত ডিব্ৰুজানৰ এই বিশেষ ঠাই টুকুৰালৈ আহিও চাহ বনুৱা হৈও নতুন গাওঁ ৰচনাত নিয়োগ কৰা শ্ৰমৰ আঁৰত নিশ্চয় এই যাতনা-খিনিও আছিল। প্ৰকৃতপক্ষে স্বৰাজ্যৰ পিচৰ সেই চাৰি বছৰ প্ৰতিজন ভাৰতীয়ৰ বাবে চাৰিদিন যেন লাগিলেও বসেশ্বৰৰ বাবে ই সুকীয়া আছিল, কিয়নো নিতান্তই পাৰিবাৰিক সংঘাতে তাক নিষ্ঠুৰতা কৰি তুলিছিল। অবশ্যে পাৰিবাৰিক সংঘাতৰ কথা বুঢ়াৰ মনলৈ এতিয়া জাক তেনেকৈ নাহে—এতিয়া প্ৰায়ে আহি থকা আন এক ধৰণৰ বিভ্ৰান্তাভাৱে সকলোখিনি সাঙুৰি লৈছে—যেন সেই সকলোবোৰ এটি মিঠা অথচ দুষ্টবাদু সপোন আছিল—যাৰ আমেজ এতিয়া আক নাই।

ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ মনোকষ্টখিনি অনুভৱ কৰিলে। বুঢ়া ভেনেই মৌন হৈ পৰা দেখি সি মাত লগালে, “ককা!” সি যথা-সম্ভৱ তাৰ স্বাভাৱিক কোমলতাৰে বুঢ়াক মাতিছিল।

“হ...!” বুঢ়াই যেন টোঁধনিৰ পৰাহে সাৰ পালে।

“কি ভাবিছ?”

“হ... নাই, একো ভবা নাই,”

ল’ৰাটোৰ দুয়ো ওঠেৰে দৃষ্টালিপূৰ্ণ হাঁহি এটি বাগৰি গ’ল। সি ক’লে, “তই কি ভাবিছ মই কিন্তু জানো।”

“হ! জান?” বুঢ়াই চকিত দৃষ্টিৰে ল’ৰাটোলৈ চালে। ল’ৰাটোৰ চকুত তাৰ নিজৰ দুৰ্বলতাখিনি পুনৰ ধৰা ধৰা বুলি সি ভাবিছিল।

“অ, জানোতোন,” ল’ৰাটোৱে উপৰাই ক’লে। “কৈ দিম নেকি এতিয়াই?”

বুঢ়াই মুখ সুৰাই লুইতলৈ চালে। লগে লগে সি এবাৰ

দীঘলকৈ উশাহ লৈ ক'লে, “নালাগেদে, জান যদি তোৰ লগতেই থাকক।” বুঢ়াই প্রকৃততে ক্লান্তি বোধ কৰিছিল।

ল'ৰাটোৱেও বুঢ়াক আক একো শুনাৰ নুখজিলে, কিয়নো বুঢ়াৰ মানসিক অন্তৰ্দ্বন্দ্ব সি ভালদৰেই অনুধাবন কৰিব পাৰিছিল। স্বাধীন দেশৰ নাগৰিক বুলি গৌৰৱ কৰি থাকিও বুঢ়াৰ দৰে মানুহবোৰে যে পদে পদে উজুটি খাব লগা হৈছে সেয়া বুঢ়াই উপলব্ধি কৰিব পৰা বুলি সি আগতেই গম পাইছিল। বুঢ়াৰ ভাব ভংগীত এতিয়া তাৰেই প্ৰতিফলন দেখি তাৰ ভালো লাগিছিল। সি জানে, এই মানুহবোৰে স্বাধীন দেশখনক সদায়ে সন্মান কৰে। কিন্তু সেইবুলিয়েতো সিহঁতে পেটত গাঠি দি থাকিব নোৱাৰে। সিহঁতৰ গাঠৰে বংমন হতেও সিহঁতৰ স্বাধীন দেশখনক ভাল পায়; কিন্তু সিহঁতৰো একোটা পেট আছে—জীয়াই থাকিবলৈ সিহঁতকো আহাৰ লাগে। সেয়েহে বহি থাকো বুলিলেও সিহঁতে বহি থাকিব নোৱাৰে, স্ফুৰ্তি কৰো বুলিলেও সিহঁতে কৰিব নোৱাৰে। সি নিজ চকুৰেই দেখিছে ঘোৰাবাৰ পোন্ধৰ আগচৰ দিনাখন আজলী পুৱাতেই ফিকা চাহ এটোক খাই বংমনে হাতত দাখন লৈ চহৰলৈ ওলোৱা। কামৰ ভিতৰত সিদিনা তাৰ আছিল চহৰত গগৈ মজ্জীয়ে যিখন পথাৰত জাতীয় পতাকা তোলা আৰু সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ খেল উদ্বোধন কৰা কথা, তাতে খেল চলোৱাৰ সুবিধাৰ বাবে কিছুমান কাম কৰি দিয়া। তাৰে আগদিনাই অৱশ্যে সেই বৃহৎ পথাৰখনৰ এমূৰে আন কিছুমান বনুৱাৰ লগত সিও বক্তৃতা মঞ্চখন সজাৰ উপৰিও পতাকা তোলা ঠাইডোখৰ সজাইছিল। বংমনৰ ঘৰত কিন্তু তাৰে তিনি-চাৰি দিন মান আগৰেপৰা গাঠৰে পঢ়াশালিখনত পঢ়া তাৰ ল'ৰা-ছোৱালীহালে ইউনিফৰ্মৰ বাবে তাক খেচখেচাই আছিল, কিয়নো স্বাধীনতা দিবসত গাৱলীয়া স্কুলখনৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰেও চহৰত গগৈ মজ্জীৰ অনুষ্ঠানত যোগ দিয়া কথা। ইউনিফৰ্ম নহলে শিক্ষকে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীবোৰক সেইমূৱা হ'বলৈকে মানা কৰিছে। কিন্তু ইউনিফৰ্ম পিন্ধাবলৈ বংমনকতো টকা লাগিব। তাতে আকৌ বস্ত্ৰ-বাহানিৰ আজি-কালি যিহে দাম! লাগ বুলিলেই সি টকা প্ৰকাশটা পায়নো ক'ত? কিন্তু তাৰ সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীহালেতো আৰু সেয়া নুবুজে। স্কুলত শিক্ষকে কোৱাৰ পিচৰধৰাই সিহঁতে ঘৰত খেচখেচাবলৈ জ্বাৰন্ত কৰি দিছিল।

প্ৰথমতে বংমনৰ ধৈৰ্যৰ বান্ধু ঠিকেই আছিল ; কিন্তু স্বাধীনতা দিব-
সৰ আগদিনাহে সেই বান্ধু ছিগি গৈছিল । সেইদিনা আচলতে
দিনটো প্ৰায় অনাহাৰত বাতি বহুত দেৰিলৈকে কাম কৰিব লগা
হোৱাত তাৰ মগজু গৰম হৈয়ে আছিল । তাতে আকৌ পইচাও
সি সম্পূৰ্ণকৈ পোৱা নাছিল । সেই মুহূৰ্ততে ল'ৰা-ছোৱালীহালে
খেচখেচাবলৈ অহাত সি দুয়োটাকৈ কাণফলা চৰ দুটামান শোধাই
দিছিল । সেই চৰ খায়েই ল'ৰা-ছোৱালীহাল নিস্তন্ধ হৈ গৈছিল ।
দুয়োটাই একো নোখোৱাকৈয়ে বিচনাৰ ওপৰত ফেঁকুৰি ফেঁকুৰি
এসময়ত টোপনি গৈছিল । সেইদিনা বংমনেও যে আৰামকৈ খাব-
স্বপ্ন পাৰিছিল তেনে নহয় । সিয়ো একো খোৱা নাছিল আৰু
ল'ৰা-ছোৱালী দুটাৰ টোপনি অহা অনুমান কৰি সিহঁত দুটাৰ
কামতে গুই পৰিছিল । বেচেৰাই গোটেই বাতিটো কিবা এক মন্ত্ৰ-
ণাত চট্ফটাই কটাইছিল । সিহঁত এটায়ো একো নোখোৱা বাবে
ঘৰৰ ভিৰাতো জুনীয়েনো আৰু কোন সতে খাব ? তায়ো ল'ৰা-
ছোৱালী দুটাক সাবটি ধৰি গুই পৰিছিল যদিও চকুত টোপনি
নাছিল ।

পিচদিনা অৰ্থাৎ পোন্ধৰ আগষ্টৰ দিনা বংমনে খুব পুৱাতেই
ওলাই যোৱাৰ পাছতেই ল'ৰা-ছোৱালীহালে সাৰ পাই বিচনাৰ
ওপৰতেই দুয়োৰে দুয়োৰে মুখলৈ বহুত সময় অৰাক হৈ একেথৰে
চাই আছিল । পিচত বিচনাৰপৰা পদূলি মুখত থিয় হৈ লগৰ ল'ৰা-
ছোৱালীবোৰে বগা চোলা, নীলা পেণ্ট পিন্ধি নাচি-বাগি ফুললৈ যোৱা
সিহঁত দুয়োটাই চাই আছিল । কিছু সময় পাছত হঠাতে ল'ৰা-
টোৰ জানো কি মন গৈছিল—ঘৰৰ ভিত্তৰপৰা বঙা কাপোৰ
এটুকুৰা বিচাৰি আনি মাৰি এডালৰ এমূৰে বান্ধি সিহঁতৰ পতাকা
বনাই দুয়োৰে 'ইনকিলাব জিন্দাবাদ' ধ্বনিৰে চোতালৰ চাৰিওফালে
ঘূৰিব ধৰিছিল । ল'ৰা-ছোৱালীহালে তেনেদৰে স্বাধীনতা দিবসৰ
খেলে খেলি থকা দৃশ্যটো ল'ৰাটোৱে সিদিনা বহু সময় ধৰি সিহঁ-
তৰ ঘৰৰ সন্মুখৰপৰা চাই আছিল । মনলৈ তাৰ বহুতো কথাই
আহিছিল ।

ল'ৰাটোৱে ভাবিলে, বংমনৰ ল'ৰা-ছোৱালী দুটিও এদিন নিশ্চয়
ডাঙৰ হ'ব । টকাৰ অভাবত পিতাকৰ সোঁহাত হ'ব নালাগিলে
লিখা-পঢ়াও নিশ্চয় কিছু শিকিব । দুয়োটাৰে পঢ়া-শুনাত একাগ্ৰতা

থকা কথাটো সি প্ৰথমতেই গম লাইছিল। সেয়েহে তাৰ বিশ্বাস আছে, উপযুক্ত সুযোগ-সুবিধা পালে দুয়োটাই আনৰ চকু থিয় হ'ব পৰাকৈ বহুত কিবা-কিবিয়েই কৰিব পাৰিব, কিন্তু তেতিয়ালৈ সিহঁতৰ ধ্যান-ধাৰণা বা কেনেকুৱা হৈ থাকে।

‘সেইটো নিশ্চয় এতিয়াই ক’ব পৰা নাযায়,’ ল’ৰাটোৱে নিজকে নিজে ক’লে। এইটো ঠিক, সিহঁতে পূৰ্বপুৰুষৰপৰা উৎস-যুক্ত পথ চিনি লব লাগিব। মাথো নিৰ্বাচনৰ জৰিয়তে গাদীৰ ধান্দাত থকা খোলাধাৰীসকলৰ দৰে হলেতো আৰু নচলিব। সেই-চামৰ দিন গ’ল—বুঢ়াহতেই সিহঁতৰ শেষ সীমা। বুঢ়াহঁতৰ অজ্ঞতাৰ বাবেই সিহঁতৰে জীৱনক লৈ সিহঁতে ইমানদিনে হেতালি খেলি আছিল। আশ্বাসৰ জুইকুৰা পূৰ্বাৰ্থতে পূৰ্বাৰ্থতে বুঢ়াৰ নিচিনা মানুহবোৰ লাহে লাহে তিতিমূৰীয়া হৈছে গ’ল। সি বুঢ়ালৈ চালে। বুঢ়াই সেই সময়ত একাগ্ৰতাৰে লুইতলৈ চাই আছিল। নিজৰ চাৰিবেৰৰ ভিতৰতে সি কিবা-কিবি ভাবি আছিল। বুঢ়াৰ সেই একাগ্ৰতা ভাঙি দিবলৈ তাৰ ভাল নালগিল। ক্ষণেক আগতে ধোৱা বুঢ়াৰ মনোকণ্টখনিৰ প্ৰতিও সি সজাগ আছিল। সিও বুঢ়াৰ দৃষ্টি অনুসৰণ কৰি নদীৰ পানীলৈ চালে—চিৰাচৰিত ভাবে অনবিচ্ছিন্ন সোঁতেৰে লুইত বৈ আছিল। সেই সোঁতৰ যেন আদি নাই, অন্ত নাই—এতীব্ৰ স্বচ্ছল।

ল’ৰাটোৰ ফালে বুঢ়াই হঠাতে মূৰ দাঙি চালে। তাৰ মনত ল’ৰাটোৰ নিষ্ঠুৰ অথচ সত্য কথাখিনিয়ে ক্ৰিয়া কৰি আছিল। কোনো উৱাদিহ নাপাই সি তাৰ সাধাৰণ বিশ্বাসেৰে সকলো ভগৱানৰ ওপৰতে জাপি দিব বিচাৰিছিল। সি হঠাতে মাত্ৰ লগালে, “ভাইটি।”

“কিবা কৰি?” ল’ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ চাই ক’লে।

“বিধাতাজন অজ্ঞ নহয়, বুজিছ, কণা। তেওঁ এতিয়া কথা চকুটোকে আমাৰ ফালে ৰাখিছে? তেওঁৰ মহিমা কোনে বুজি? তেওঁ যি কৰে সকলো ভালৰ বাবেই কৰে। কিজানি আমাৰ ভালৰ বাবেই আমাক তেওঁ এনেকৈ ৰাখিছে।

ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাত একো নামাতিলে। আচলতে বিধাতা-ভগৱান এইসব কথাৰে তাৰ ৰাহি-যোৰা নাহে। সি জানে, ভগ-বান বিধাতা এইসব বিশ্বাস মাথো; ইয়াত কোনো শ্ৰুতি নাই।

আৰু বুদ্ধিয়ক মানুহবোৰে সেইবাবেই কয়, 'বিশ্বাসে মিলয় হৰি তৰ্কে বহুদূৰ'। আকৌ পূজা-পাতালবোৰ তেনেই ব্যবসায় মাত্ৰ, ঈশ্বৰ এটা শ্ৰেণীৰ হাতৰ মূৰ্ত্তিত। ঈশ্বৰক তেওঁলোকে যেনেদৰে সজাইছে, ঈশ্বৰেও তেনেকুৱা ৰূপেই লৈছে। এইবোৰ মানুহৰ বিশ্বাস বাবেই ঈশ্বৰো মানুহৰ নিচিনা। আজি যদি গৰু-হাগলী নাইবা বাঘ-সিংহয়ো ঈশ্বৰ বিশ্বাস কৰিলেহেতেন, তেন্তে মানুহৰ বাবে সেয়া কম পৰিতাপৰ বিষয় হ'লহেতেননে? কথাখিনি ভাবি নিজকে নিজে হাঁহি উঠিল। হঠাতে তাৰ মনত পৰি গ'ল তাৰ বন্ধু ৰাজেনে অকা দুৰ্গা পূজাৰ প্ৰতিমাৰ আধুনিক মডেলটোৰ কথা। ছবিখনত দুৰ্গা, লক্ষী, সবপ্তমী আটাই কেইজনীকে বৰ্ণ কাট্ চুলি আৰু জালট্ৰামডাৰ্ণ প্লেণ্ট-ছাৰ্টেৰে 'ডিক্কো-গাৰ্ল' সজাই দিছিল; কাভিক গণেশৰতো আৰু কথাই নাই—শেহতীয়া বোলছবিৰ অনুকৰণেৰে প্লেণ্ট-ছাৰ্ট লগাই মূৰত এবোজ্জা চুলি আৰু মুখত একোটা দাড়িৰে প্ৰতিজনেই একোজন 'কাণ্ড-বয়'। আনহাতে মহিষাসূৰজন আছিল আঠুবনীয়া ধুতিৰে তেনেই লিকটা, কেলেহুৱা অসমীয়া এজন। তাটাইখিনি তাৰ মনত নাই; তাৰ মনত আছে ছবিখনত মহাদেৱক সজাই দিয়া হৈছিল গাওঁলীয়া শিক্ষক এজনৰ ৰূপত। ছবিটোৰ ওপৰত লিখি দিয়া হৈছিল এনেকৈ—'শিক্ষক কেতিয়াও নমৰে'। আনহাতে মহাদেৱৰ উম্বৰুটো এফালে ফুটাকৈ অঁকা হৈছিল। ছবিখন মনতে কল্পনা কৰি লৈ সি নিজে নিজে হাঁহি উঠিল।

'মানুহৰো যে কল্পনা আৰু!' সি নিজকে নিজে ক'লে। সি জানে, বুঢ়াক এই কথাখিনি ক'লে তাৰ বিশ্বাসত আঘাত লাগিব। মুখেৰে একো নকলেও সি ভাবিব দিন-কাল সলনি হোৱা বুলি, মানুহবোৰ নাস্তিক হৈ যোৱা বুলি, গুৰু-গোসাই একো নমনা হোৱা বুলি। নাতাবিবই বা কিয়? বুঢ়াৰ আচল দিন-কেইটা তেনেকৈয়েই পাৰ হৈ গ'ল। এতিয়া জীবনৰ বিয়লি বেলাত সেইবোৰ বিশ্বাস আঁতৰোৱা ইমান সহজ নহয়, নাইবা বিশ্বাস নকৰো বুলিলেও সি নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰে। ল'ৰা-টোৱে সেয়া বুজি পায় আৰু সেয়েহে সেইবিলাক কথাৰ বকলা মেলি মিছাকৈয়ে বুঢ়াৰ মনোহণ্ট বঢ়োৱাৰ প্ৰয়োজন বোধ সি নকৰিলে।

ল'ৰাটোৱে যি নাভাৰিলেও বুঢ়া ভেটিয়া তাতকৈ মানসিক-
ভাবে বহু আঁতৰত আছিল। সি ভাবিছিল মানুহৰ আচৰিত
ক্ৰিয়া-কলাপৰ কথা। সকলোৱে জানে এই অসাৰ সংসাৰখনত
বস্তুৱেই স্থায়ী নহয়; তথাপিও মানুহবোৰে কয় যে ভূমি-সম্প-
ত্তিৰ বাবে কাণ্ড-বাণ্ড কৰি মৰে সি ভাবি নাপায়। তাৰোপৰি
মানুহবিলাকৰ পৰস্পৰৰ মাজৰ হিংসা-দ্বেষ, খিয়লা-খিয়লি ভাববোৰো
তাৰ মুঠেই সহ্য নহয়। বৰুৱাৰ জীয়েক জনীয়ে যদি ভাল দৰা
পালে, ওচৰৰে চৌধুৰীয়াণীৰ লাগিল হিংসা। হাজৰিকাৰ ল'ৰাটো
যদি পৰীক্ষাত প্ৰথম হ'ল তেন্তে সেইফালে শইকীয়াণীয়ে নিজৰ
ফেল কৰা ল'ৰাটোৰ মূৰত থোকোনা কেইটামান শোধাই গালি
দিছে, "চা, গৰু, একেলগে পঢ়া ল'ৰা নহয়, তই ফেল কৰিলি
কিয় ? সিহঁতেনো কি ঘিউ-মৌ সোপা খাই পৰীক্ষা দিছিল ?
হহ ! বংশ ভাল হলেহে ল'ৰা ভাল হবি।...চাবি, আজিৰ পৰা
যদি সিহঁতৰ ঘৰলৈ যাব।" পিচত আকৌ শইকীয়াণীয়ে ওচৰৰ
শৰ্মানীক খেদেৰে কৈছে, "এহ ! হাজৰিকাৰ ল'ৰাটো প্ৰথম নহ'বই
বা কিয় ! তাক ঘৰত শিকোৱা শিক্ষকজনে হেনো সব অংক
আগতেই কৈ দিলে।" বুঢ়াই প্ৰকৃততে এনেকুৱা স্বভাববোৰ সহ্য
কৰিব নোৱাৰে। আকৌ "হামাৰ ধৰম মতেতো পিপ্ৰাভী
মাৰিবাব নাপায়" বুলি কৈ ৰাতি চাউল-দাইল-তেল-চেনি আদিত
ভেজাল মিহলোৱা হেজাৰ-হেজাৰ নৰ-নাৰীৰ প্ৰাণ লোৱা সেইচাম
বাবসায়ীক বুঢ়াই আৰু কোনোমতেই ক্ষমা কৰিব লোৱাৰে।
এনেকুৱা মানুহবোৰ লুইতৰ পাবত বসবাস কৰাৰেই উপযুক্ত
নহয় বুলি সি ভাবে। মানুহবোৰে এনেকুৱা মনোভাব লৈ লুই-
তকেই যেন অপমান কৰিছে। লুইতৰ দৰে বিশাল তথা
মহিমামণ্ডিত নৈ এখন বুকুৰ মাজত ৰাখি চাৰিওকাষৰ মানুহবোৰ
কেনেকৈ যে ইমান সংকীৰ্ণ হ'ব পাৰে সি ভাবি নাপায়।

বুঢ়াই লুইতৰ প্ৰতি এক ধৰণৰ আকৰ্ষণ অনুভৱ কৰিছিল—
যেনেকুৱা আকৰ্ষণ গাওঁখনৰ প্ৰতি আছে, তাৰ মৰমৰ ভাইটিৰ
প্ৰতি আছে। এক কথাত সি ল'ৰাটোক তাৰ নিজৰ ল'ৰা-
ছোৱালীতকৈও বহুগুণে বেছি ভাল পায়। সি আবেগজড়িতভাবে
মাতিলে, "ভাইটি।"

"হু," ল'ৰাটোৱে সহঁৰি দিলে।

“এবাৰ লুইতলৈ চাচোন, “বুঢ়াই লুইতলৈ চাই থাকিলেই ক’লে।

“কিম্ব ?” সি ক’লে যদিও বুঢ়াৰ কথামতে লুইতলৈ চালে। লুইতৰ ঘোলা পানীৰ সোঁত আগৰ দৰেই অবিৰামভাবে বৈ আহিল।

“চাচোন, লুইতখন কিমান বহল,” বুঢ়াই কৈ থাকিল। কিমান বছৰ যে লুইতৰ ওপৰেদি বাগৰি গ’ল; তথাপিও ই সেই একেদৰেই আছে। যোৱা বৰ ভুইক’পৰ কথা জান নহয়—সেই যে গোটেই অসমখনকে জোকাৰি দিছিল.....”

“তই পঞ্চাশৰ ভুইক’পৰ কথা কৈছতো ?”

“অ, সেইটোৱেই—সেইবাৰ দেশখনৰ যথেষ্ট ক্ষতি হৈছিলে নহয়.....”

“জানো, সেই ভুইক’পটোৰ কথা ভালদৰেই জানো—ককা-দেউতা আৰু আইতা দুয়োজনেই আগতে কৈছিলে। সেই ভুইক’পত পোন্ধৰ হাজাৰ বৰ্গমাইল জুৰি ক্ষয়-ক্ষতি হৈছিলে।”

“অ,” বুঢ়াই ল’ৰাটোৱে দিয়া পৰিসংখ্যালৈ সিমানে গুৰু নিদি ক’লে, “প্ৰকৃততে সেই বৰ ভুইক’পেও বিশাল লুইতখনৰ একো অন্যান্য কৰিব নোৱাৰিলে। সেই একেই সোঁত, একেই প্ৰতি—একেই চপলতাৰে লুইত আজিও বৈ আছে। জান, লুইতেই মোৰ প্ৰাণ।” কথাখিনি কৈ বুঢ়াই দীঘলকৈ এবাৰ উশাহ ললে আৰু সিত্ত পুনৰ ক’লে, “মানুহৰ মনবোৰো যদি এনেকুৱা বহল হ’লহেতেন।”

বুঢ়াৰ কথাৰ অন্তৰ্নিহিত সঁতৰাখিনি ল’ৰাটোৱে উপলব্ধি কৰিলে; কিন্তু আজিৰ পৃথিৱী অতি জটিল। মানুহৰ মন ব্ৰহ্ম-পুত্ৰৰ লগত বিজ্ঞাৰ যোৱাটো আজি-কালিৰ যুগত নিতান্তই ডাৱ প্ৰবণতাৰ পৰিচায়কহে; ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ চিহ্নমাৰ্গও নাই। বুঢ়াৰ কথা অবশ্যে সূকীয়া—তাক এটি দিন যুগৰ মানুহ বুলি-স্নেহ ক’ব পাৰি। সাম্ৰাজ্যবাদীৰ প্ৰবাহত থাকিলেও সাধাৰণ মানুহৰ মাজত মানবতা তেতিয়াও অৱশিষ্ট আছিল। আকৌ বসেখৰ আছিল ভিতৰুৱা গাওঁ এখনত প্ৰতিপালিত হৈ অহা বান্ধি—লুক-ঢাক বা গোপনীয়তা সিহঁতৰ চাৰিগ্লিক বৈশিষ্ট্য নহয়। কাৰোবাৰ ভাল দেখিলে উচ্চস্বৰে প্ৰশংসা কৰা, নাইবা বেয়া দেখিলে মুখৰ আগতে খোলাখুলিভাবে কৈ দিয়া সিহঁতৰ চৰিত্ৰৰ

অন্যন্তম দিল । আনহাতে আজিৰ মানুহবোৰৰ আচৰণ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত । প্ৰতিজন মানুহেই যেন কিবা নহয় কিবা এটি মানসিক দুৰ্বলতাত ভুগিছে—সকলো যেন মানসিকভাবে জৰাগ্ৰস্ত । সন্দেহ নাই এক ধৰণৰ নীচাত্মিকাবোধে এই মানুহবোৰক অহৰহ খুন্দীয়াই আছে । সুদীৰ্ঘ তিনিশ বছৰীয়া দাসত্বৰ প্ৰতিক্ৰিয়াবোৰ এতিয়াহে প্ৰকট হৈ উঠিব ধৰিছে । সকলোতেই উপযুক্ত প্ৰতিপালনৰ অভাব ক্ৰমে স্পষ্টৰ পৰা স্পষ্টতৰ হৈ আহিছে । মন্ত্ৰীয়েই হওক, বা বৰ বৰ অফিচাবেই হওক কোনো ইয়াৰ বাহিৰত নহয় । নহলে এজন মন্ত্ৰীয়ে বাতিৰ ভিতৰতে দল বাগৰা-বাগৰি কৰি ফুৰিব পাবেনে ? আজি অমুক দলত, কালি তমুক দলত, পৰহি আকৌ ভুচুক দলত সোমাই জন-সাধাৰণৰ জীৱনক লৈ হেতালি খেলিব পাবেনে ? মানুহৰ জীৱনৰ আজি আৰু কোনো মূল্য নাই । ফুটপাথত বা অভাবব্ৰীজৰ তলত লেবেলা-চেপেটী লাগি মৃতপ্ৰায় হৈ থকা সেই মানুহবোৰৰ জীৱনক কোনোবাই জানো কাহানিবা মূল্য দিছে ? নিজৰ গাদী সুৰক্ষিত কৰি ৰাখিবলৈ বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰি আনি পুতন দিয়া কেবল ডোট দিবৰ বাবেই বাচি থকা সেই মানুহবোৰকেই বা শাসকগোষ্ঠীয়ে কি মূল্য দিছে ? সিহঁত বাচি থকা বাবেই বাচি আছে আৰু সিহঁত বাচি থকা বাবে সিহঁতৰ গাদীও বাচি আছে । সিহঁতৰ সুমীমাংসা কৰিবলৈকো কোনো নাই—সকলো নিজক লৈয়ে ব্যস্ত । নিৰ্বাচনত জিকিছে—এম, এল, এ হৈছে, মন্ত্ৰী হৈছে—মাহৰ মূৰত দৰমহা লৈছে—বিল্ডিং বনাইছে, গাড়ী দৌবাইছে ; বচ ! আৰু কাৰ খবৰ কোনে ৰাখে ? সকলোৰে একেই কথা—লংকাত গলে সকলোৱে ৰাবণ । এক কথাত মানুহবিলাকৰ মনবোৰ তেনেই সংকুচিত হৈ পৰিছে । লুইতৰ বিশালতাক উপহাস কৰি মৰিলেও মৰ কাষৰ নেৰা লুইতৰ চাৰিওকাষৰ মানুহবোৰ আজি তেনেই ছিন্নমূল হৈ পৰিছে । এই মৃগসন্ধিৰ স্বাক্ষৰ হিচাপেই যেন ৰসেশ্বৰ বেলেগ হৈ ব'ল । ল'ৰাটোৱে ডাবিলে, বুঢ়া সহজ-সৰল, হোজ্জা হোৱা বাবেই সেয়া সম্ভৱ হৈছে । বুঢ়াৰ কোনো ধৰণৰ উচ্চকাংখাই নাই—যি পাইছে তাতেই সন্তুষ্ট আছে । তাৰোপৰি মানুহৰ প্ৰতি তাৰ শ্ৰদ্ধা তথা ভালপোৱা সদায়ে বিদ্যমান । হিন্দুৱেই হওক বা মুছলমানেই হওক কাৰো প্ৰতি হিংসা-দ্বেষ

স্বায়ং নকৰাকৈ সকলোকে সমানভাবে লব পৰাতো নিশ্চয় তাৰ মহত্বৰ পৰিচায়ক। বুঢ়াৰ এই মহত্বক ল'ৰাটোৱে শ্ৰদ্ধা কৰে।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ শ্ৰদ্ধা মিহলি দৃষ্টিৰে চাই ক'লে, “এটা কথা তই মন কৰিছনে ককা?”

“কি কথা?” বুঢ়াই বুদ্ধিৰ নোৱাৰি সুধিলে।

“আজিৰ এই মানুহবোৰৰ কথা...”

“অ'হ!” বুঢ়াই এটি হমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

“বুজিছ,” ল'ৰাটোৱে কলে, “সিহঁতে টকা লৈয়ে মানুহৰ স্থান নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। যাৰ যিমান টকা আছে সমাজত সিয়ে সিমানহে ওখ স্থান পায়—শিক্ষা-দীক্ষাৰ কোনো মূল্যই নাই। এই মতীয়া মাৰোৱাৰীটোকে নেদেখিছনে—আগতে তাক সকলোৱে লেই-লেই, ছেই-ছেই কৰা নাছিলজানো? এতিয়া টকাৰ ওপৰত টকা ঘটিছে নহয়—দেখিছ তাৰ পিঠিত কিমান বিষয়-বাব ওলমিছে। আনকি স্বয়ং গগৈ মন্ত্ৰীৰো তাৰ লগতহে ঘনিষ্ঠতা বেছি।”

“অ' হ'বই—নহলে গগৈ মন্ত্ৰীৰ ঘনিষ্ঠতা তোৰ-মোৰ লগত হ'ব নেকি?”

“নহয় ঠিকেই; কিন্তু এইটোও জানি লবি, যাৰ ওপৰত ভেটি কৰি এই বিভেদৰ সৃষ্টি হৈছে, সেই টকাবোৰো কাগজৰহে—আমাৰ বিশ্বাসৰ ওপৰতে বতি আছে। এবাৰ বিশ্বাস ভাঙিব লাগিলেই সকলো শেষ। সেইবাবেই টকাক লৈয়ে ইমান তাৰতম্য কেতিয়াও সহ্য নহয়। টকাৰ ওপৰত থিয় হ'ব পাৰিলে মানুহে সকলো গ্ৰাহৰি যায়। আমাৰ লগৰ ল'ৰা এজনৰ সিদিনা আকৌ কি হৈছিলে জান?”

“উহ। কিনো হৈছিলে?”

“সি বেচৰা দুখীয়া ঘৰৰ ল'ৰা দেই। সিহঁতৰ মোমায়েক-জন আনহাতে বেছ চহকী। ল'ৰাজন আকৌ পঢ়াত ভাল। পিচে ঘৰৰপৰাহে তেনেকৈ পঢ়াৰ খৰচ যোগাব নোৱাৰে। সি কলেজত নাম লগাব লগীয়া হোৱাত একেলগে বহুত টকাৰ সন্মোজন হ'ল, কিন্তু সিমান টকা সি পায় ক'ত? ইফালে কলেজত নাম নলগালেওতো নহয়। সেয়েহে উপায় নাপাই নিজৰ অনিচ্ছাস্বত্বেও মাকৰ জোৰত সি এদিন মোমায়েকৰ ঘৰলৈ গ'ল।

“বৰিচোন,” বুঢ়াই মাজতে মাত লগালে। “সিয়ে মোমায়ে-

ক'ৰ ওচৰত এনেয়ে ঘাব নোখোজ, সিহঁতৰ মাজত মিল নাই নেকি ?”
 “কেনেকৈ থাকিব তয়ে ক'চোন—সিহঁতৰ মোমায়েকে একেবাৰে
 আইকঁৱৰী থকাৰ নিচিনাকৈ থাকে, আনহাতে সিহঁত থাকে ভিচ্কাৰীৰ
 নিচিনাকৈ । অবশ্যে পাৰিবাৰিক কাৰণো সোমাই আছে দেচোন,
 তথাপিও সিহঁতৰ আখিক দুবৰুৱাই প্ৰধান হেতু ।”

“অ,” বুঢ়াই এটি হমুনিয়াহ ক'ঢ়িলে । সি পুনৰ ক'লে,
 “তাৰ পিচত কি হ'ল কৈ যা ।”

“কৈছো বহ,” ল'ৰাটোৱে পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে । “ল'ৰাজনে
 ভাবিছিল মোমায়েকৰ পৰা ভাল মাত এয়াৰ অন্ততঃ পাব বুলি ।
 পিচে কি হ'ব ! তাক বাৰান্দাতে চকী এখনত বহিব দিয়াৰ পাছত
 কাৰো দেখা-দেখিয়েই নাই । জিতবত কিন্তু সি ইতিমধ্যেই কাপ-
 প্লেটৰ জন্-জননিৰ লগতে বহুত মানুহৰ হাঁহি-খিকিন্দালিও শুনিছিল ।

“ইছ ! বাম, বাম,” বুঢ়াই মাজতে ক'লে, “খিচত ?”

“সি জানিছিল সেই সকলোবোৰ মোমায়েকৰ নিচিনা ওখ
 পৰ্যায়ৰে মানুহ হ'ব বুলি । তথাপিও মোমায়েকক লগ পাবৰ
 বাবেই সি তাতেই জুপুকা মাৰি বহি থাকিল । অবশেষত তালৈ
 কটাফ্ৰ হানি সেই অভাগত মহিলাসকলৰ জাকটো ওলাই যোৱাৰ
 পাছত তাৰ মামীয়েকে কাম কৰা ছোৱালীজনীৰ হাতত তালৈ বুলি
 চাহ একাপ দি ওলাই আহি তালৈকে পোন্দোৱাকৈ চাই তাক তেনে-
 দৰে সাধাৰণ কাপোৰ পিন্ধি যোৱাৰ বাবে গালি পাবিছিল ।
 তেনেকুৱা অৱস্থাবে তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ গলে তেওঁলোকে হেনো লাজ
 পায়, মানুহৰ আগত হেনো পৰিচয় দিব নোৱাৰে । আমাৰ লগতে
 পৰীক্ষা দি ‘গেবা’ মৰা আনহাতে নিতৌ নন গুটাইলৰ কাপোৰ
 পিন্ধা ব'ব কটা চুলিৰে সিহঁতৰ মোমায়েকৰ এজনী জীয়েক আছে
 হেনো—তাইতো তাক কৈয়েই দিছিল তাৰ দৰে গাওঁলীয়া ভূতবোৰক
 দেখিবলৈ নোৱাৰে বুলি !... গুণৰ ফালৰপৰাতো একো নায়েই ; চুলিত
 তেল নিদিয়াকৈ উকুৱাই ৰাখি আক গাল দুখনত সেন্দূৰ সানি
 সেইজনীয়ে বোলে আকৌ কোনোবা চাহাবৰ স্নেহজনী যেন হৈ
 থাকে ।”

“হহ !” বুঢ়াই হঠাতে কৈ উঠিল । “বোলে সুন্দৰীতো
 সুন্দৰী, গালত ললি সেন্দূৰ ; গাৰ গোন্ধত মৰি গ'ল ওঠবটো
 এন্দুৰ ।” সি ভোৰভোৰালে আক তাৰ খিচত মুখ ফুটাই ক'লে,

“ল’ৰাজনে পিচে কিবা ক’লেনে ?”

“সিনো বেচেৰাই আৰু কি ক’ব ! সি জানিছিল সেই-বিলাকৰ লগত কথা কৈ লাভ নাই বুলি । তাৰোপৰি সেইবিলাক ধনৰ গৰ্ভত মত্তমত্তাই থকা মানুহ । সিহঁতৰ ধৰণ-কৰণ দেখি তাৰ মনত নীচাত্মিকা বোধো নিশ্চয় আহি গৈছিল । যি নহওক তাৰ আৰু মোমায়েকক লগ ধৰা নহলেই । সি তেনেভাবেই ছাট্ কৈ তাৰপৰা ওচি আহিছিল । চাহৰ পিন্ধলা সি স্পৰ্শ কৰা নাছিল । ঘৰৰ চিৰিকেইটা জুপিয়াই গাব হৈ আহোতে পিচফালে মামীয়েকে হেনো এনেদৰে মন্তব্য কৰিছিল, ‘উহ্ ! খাব নোপোৱা গাৰ্ভলীয়া জুন্তবোৰৰো আকৌ অভিমানে চোৱা । যাবলৈ দে কেলেহৰাটোক ।’

“আহ্‌সা !” বুঢ়াই দুখেৰে সৈতে ক’লে । “ল’ৰাটোৱে পিচে পঢ়ি আছেনে ?”

“অ’, কেইঘৰমান মানুহৰ ল’ৰা-ছোৱালীক পঢ়াই সি এতিয়া তাৰ পঢ়া খৰচ নিজে কেনেকৈ গোটাই আছে । আমি লগৰ ল’ৰা কেইটামানেও অৰণ্যে তাক মাজে-সময়ে সহায় কৰো ; সি পিচে আমাৰপৰা লব নোখোজেদেই—আমিহে জোৰ কৰি দিও ।”

“অ, যি নহওক দেচোন, সি পঢ়ি-শুনি ডাঙৰ হৈ এদিন নিশ্চয় সিহঁতক দেখুৱাই দিব পাৰিব ।” বুঢ়াই ‘সিহঁতক’ বুলি কৈ সিহঁতৰ মোমায়েকহঁতক নিৰ্দেশ কৰিলে ।

“হলেও চাচোন সেইবিলাক মানুহৰ মনুষ্যত্ব । সিহঁত মানুহ নামৰেই অযোগ্য । তেনেকুৱা মানুহক মোৰ চাবৰেই ইচ্ছা নাযায়, বুজিছ ?”

“ভই নাচালেও সিহঁতৰ জানো কিবা লোকচান হ’ব ?”

“নহয় বাবেইতো সিহঁত তেনেদৰে টিঘিল-ঘিলাই ফুৰিব পাৰিছে । তথাপিও আৰু কিমান দিন তেনেকৈ ফুৰিব ? সিহঁতৰো দিন চমু চাপি আহিছেই ।”

ল’ৰাটোৰ কথা শুনি বুঢ়াই তালৈ চালে । তাৰ কথাৰ সুৰটোৱে বুঢ়াক সচকিত কৰি তুলিছিল । বুঢ়াই ক’লে, “ভই ঠিকেই কৈছ অ’ ডাইটি । ধনৰ গৰ্ভ লৈ কোনেও আজিলৈকে টিকি থাকিব পৰা নাই আৰু নোৱাৰেও । ধন বোলা বস্তুটো অতিকৈ আপদীয়া । ধন-সোণৰ কাৰণেই আশ্বৰ কালৰ কিমান বজা-মহাৰজাৰ যে প্ৰাণ গৈছিল, কিমান নিৰ্দোষী মানুহেও যে প্ৰাণ

দিব লগা হৈছিল ! এখন হাবিত দুটা সিংহ কেতিয়াও একেলগে নথকা কথাটো তই শুনিছ নহয় ? আগৰ কালৰ ৰজা-মহাৰজা, ডা-ডাঙৰীয়াসকলো তেনেকুৱাই আছিল । এজনে আনজন চহকী হোৱাটো কেতিয়াও দেখিব নোৱাৰে—পাকে-প্ৰকাৰে আনজনৰ ওপৰত প্ৰভুত্ব খটুৱাব বিচাৰে । আনজন চহকী হলে যে প্ৰতিবেশীসকলৰ ওপৰত নিজৰ প্ৰভাব কমি যাব সেয়া জানিয়েই আনজনৰ নামত ছলে-বলে-কৌশলে অপৰাধ অনাৰ চেষ্টা কৰে । বাখৰ বৰাহ'তৰ কাহিনী দেখোন তই জানাই । আকৌ আমাৰ শংকৰভট্টৰ সেই বিৰোধী পণ্ডিতসকলৰ কথাও তোক মই আগতেই কৈছো । আজি-কালি ভেনেকুৱা ৰজা-মহাৰজা নাই যদিও ডা-ডাঙৰীয়াসকল কিন্তু আছে । তেনেকুৱা মানুহবোৰ গোটেই দেশখনতে বিয়পি আছে, বুজিছ ? গাঁও অঞ্চলতেই চাবিচোন—কোনোবা নৰো বান্ধনৰ ল'ৰাটো যদি ডাঙৰ নাইবা ইঞ্জিনীয়াৰ হ'ল তেন্তে গাঁওবুঢ়া নাইবা মৌজাদাৰৰ সেইফালে চকু থৰ হ'বৰ হলেই । তাৰ দুবছৰ মান পাছত যদি নৰো বান্ধনৰ খেৰী ঘৰটোৰ সন্মুখতে টিনৰ ঘৰ এটা উঠিল তেতিয়া হলেতো পেটলৈকে ভাত নোযোৱা হয় । আকৌ যদি নৰো বান্ধনৰ ঘৰত চহৰীয়া বোৱাৰী আছিল তেতিয়াহলেতো সেই সব মানুহ বলিয়া হৈয়েই যায় । বুজিছ, ভেনেকুৱাই হৈছে মানুহবোৰৰ অৱস্থা ।”

“ঠিকেই ককা, তাহানিৰ ৰামায়ণখনলৈকে চাচোন—মাত্ৰ ৰামৰ ঘৈণীয়েক সীতাৰ অপহৰণক লৈয়েই নহয় জানো ? সৰ্বসাধাৰণ কিমান মানুহৰ তিৰোতা নাইবা পাতকছোৱালী কেনেভাবে আবহমান কালৰপৰাই লান্ধিতা হৈ আহিছে তাকে লৈ কোনোবাই মহাকাব্য লিখিছেনে ? নিশ্চয় লিখা নাই ; কিন্তু এটা সময়ত লিখা হ'বই— শুই ঠিক জানিবি । বৰ্তমান আলাসত উঠি ধূপ-ধূনাৰ গোন্ধ লৈ ফুৰাসকল তেতিয়া নিশ্চয় সৰি পৰি কেচাঁ মাটিৰ গোন্ধ লব লাগিব ।”

বুঢ়াই এইবাৰ একো নক'লে । আচলতে তাৰ ক'বলগীয়া একো নাছিলো । ৰামায়ণখনৰ ঘটনাৱলী সি আগতেই জানে যদিও লৰাটোৱে কোৱাৰ দৰে সি কাহানিও ভবা নাছিল । ৰামৰ মহা-নুভৱতা, সীতাৰ সতীত্ব নাইবা লক্ষণৰ ভ্ৰাতৃপ্ৰেমত সি উদ্বুদ্ধ হৈ থৰিছিল আৰু সি সিমানতেই সন্তুষ্ট আছিল । ৰামায়ণৰ ভাণ্ডাৰ্য্য তাৰ বাবে এইখিনিহেই আছিল যে ৰাম ভগৱানৰ দশাৱতাৰে

অন্যতম এক জবতাব—সংসাৰত অন্যান্য-অধৰ্মৰ প্ৰাদুৰ্ভাব ঘটিলেই
উদ্ধবানে বিশেষ এক ৰূপত জন্ম গ্ৰহণ কৰি দুণ্টক দমন কৰি
শিষ্টক পালনৰ ব্যবস্থা কৰি যায় ।

বুঢ়াই নিমাত্তে বোৱা দেখি ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'লে, “বৰ্ত্তমান
আলাসত উঠি থকা মানুহবোৰৰ কোনো ভেটি নাই, বুজিছ ?
সিহঁতে এতিয়া ধূপ-ধূনাৰ গোল্ল লৈ থাকিব পাৰে ; কিন্তু এইটোও
ঠিক, সিহঁতে এতিয়া বতাহতে ওপঙি আছে । সংঘবদ্ধ ভাবে এটা
জালকৈ আন্দোৰ মাৰিলেই সৰি পৰিব ।” ল'ৰাটোৱে ক্ষতক ব'ল
আৰু তাৰ পিচ মূহূৰ্ত্ততে হঠাতে কলে, “তই ঘণ্টাকৰ্ণ ৰাক্সসৰ
সামুটো শুনিছনে, ককা ?”

“উহ ! নাই শুনা,” বুঢ়াই মূৰ জোকাৰিলে ।

“শুনিবি নেকি ?”

“শুনিম দে—তয়ে এতিয়া বুঢ়া হৈ কৈ যা আৰু মই কেচু-
ৱাটো হৈ শুনি যাওঁ ।” বুঢ়াই কৌতুকেৰে সৈতে ক'লে ।

বুঢ়াৰ কথাত ল'ৰাটোৱে মিচিকিয়াই হাঁহিলে । পিচত ক'লে,
“পূৰ্বি কালৰ কথা দেই । তই আকৌ সামুখখা বুলিয়েই উকুৱাই
নিদিবি । সন্নিহিত তাৎপৰ্য্যখিনি উপলব্ধি কৰিবলৈ চাবি ।”

“হ'ব দে,” বুঢ়াই গভীৰ সুবন্ত ক'লে ।

“তুন তেনেহলে,” ল'ৰাটোৱে আৰম্ভ কৰিলে । “এদিনাখন
এটা চোৰে ক'ৰবাবপৰা ঘণ্টা এটি চুব কৰি আনি পৰ্বতৰ টিঙত
থকা হাবিৰ মাজেৰে গৈ থাকোঁতে বাটতে হঠাতে নৰখাদক ৰাঘ
এটাই পালে । ৰাঘটোৱে চোৰটোক মাৰি খাই পেলালে ; ঘণ্টাটো
তাতেই পৰি থাকিল । সেই ঘণ্টাটো বান্দৰ কিছুমানে পাই পৰ্বতৰ
টিঙলৈ লৈ গ'ল । সিহঁতে অনবৰত ঘণ্টাটো তাতেই বজাই থাকে
আৰু তাৰেই শব্দ ওচৰৰ নগৰৰ মানুহবোৰে শুনিবলৈ পায় ।
মানুহবোৰৰ মাজত ভয় সোমাল । তাৰোপৰি অঘাইটং চোৰটোও
হঠাতে নোহোৱা হোৱাত তেওঁলোকে পৰ্বতখনত ৰাক্সস এটা থকা
বুলিয়েই ধৰি ললে । লাহে লাহে সেই ধাৰণাই বিশ্বাসত পৰিণত
হ'ল আৰু সেই বিশ্বাসেই তেওঁলোকৰ মাজত সত্য হিচাখে ঠাই
ললে । কোনোবা এজনে আকৌ ৰাক্সসটোৰ নাম ঘণ্টাকৰ্ণ বুলি-
য়েই উলিয়াই দিলে । লগে লগে মানুহৰ ভয় এনেদৰে বাঢ়ি
গ'ল যে কিছুমানে শুকতে নগৰ এৰি পলাবলৈও ধৰিলে । সেই

নগৰতেই গিচে এজনী বুদ্ধিমতী তিৰোতা আছিল। ভাই এদিন সাহস গোটাই হাবিৰ ফালে গৈ আচল সত্যটো উন্মোচন কৰিলে আৰু অবশেষত এদিন গৈ বান্দৰবিলাকৰ মাজত খোৱা ফল কিছুমান সিঁচি দি ঘণ্টাটো মনে মনে লৈ আহিল। বাছ! ঘণ্টাকৰ্ণ বান্ধুসৰো তেনেকৈয়েই ওৰ পৰিল।” ল’ৰাটোৱে তাৰ কথাখিনি একেৰাহে কৈ শেষ কৰি বুঢ়াৰ মুখলৈ চালে।

“তাৰ মানে তই আমাৰ মানুহবোৰক শব্দ শুনিয়েই ভয় নাখাব কৈছো?” বুঢ়ায়ে ল’ৰাটোৰ ফালে একে লেথাৰিয়ে চাই থাকি ক’ল।

“তই ঠিকেই বুজিছ,” ল’ৰাটোৱে সমাহিতভাবে ক’লে।

বুঢ়াই ক্লান্তক সময় তলমূৰ হৈ নীৰবে কিবা যেন ভাবিলে। তাৰ পাচত সি হঠাতে কৈ উঠিল, “কিন্তু কামটো জানো তই কোৱা ধৰণেই সহজ?”

“মই কোৱা ধৰণে কামটো ইমান সহজ নহলেও তই ভবা ধৰণে কিন্তু কঠিনো নহয়।”

“তাৰ মানে?”

“চা,” ল’ৰাটোৱে ক’লে, “প্ৰথমতে ইয়াত লাগিব সামূহিক শক্তি—কাৰো একক প্ৰচেষ্টাবেই এই কাম সম্ভৱ নহয়। মানুহক সংঘবদ্ধ কৰাটোৱে প্ৰধান আৰু শ্ৰেষ্ঠ কাম। এবাৰ একত্ৰিত কৰিব পাৰিলেই ই তেনেই উজু কাম হৈ পৰে। কিন্তু আজি—কালিৰ মানুহবোৰ অতি জটিল—যেনেকুৱা মাছ দেখে তেনেকুৱাই জাল পেলাব পাৰে। আৰু সাধাৰণ মানুহবোৰো যে—সামান্য এটি টোখ পেলালেই প্ৰায়ভাগেই বৰশীত চেঙেলি মাছ লগাদি লাগে। সকলোৱে আকৌ ডুকুটো মাৰিয়েই কলটো পকাব খোজে নহয়, কিন্তু তেনেকৈ জানো কিবা কাম সিদ্ধি হ’ব পাৰে? নিশ্চয় নোৱাৰে। যিকোনো কামতেই অগ্ৰসৰ হ’বলৈকে ধৈৰ্য—সাহস—সংযম আটাইকেইটাই লাগিব। আমাৰ মানুহবোৰে সেইটোও নুবুজে।”

“সেয়াতো উপযুক্তভাবে পথ দেখুৱাব নোৱাৰাৰ দোষতো হ’ব পাৰে,” বুঢ়াই হঠাতে কৈ উঠিল।

বুঢ়াৰ কথাষাৰ শুনি ল’ৰাটো চকিত হৈ উঠিল। সি লগে লগে বুঢ়াৰ মুখলৈ চালে। বুঢ়াৰ প্ৰশ্নসূচক চাৱনিটো কিন্তু তাৰ ভাল লাগি গ’ল। সি যিচিকিয়া হাঁহি এটিৰে ক’লে, “তই অতি

স্বস্তিসঙ্গত কথাই কৈহ ককা । উপযুক্ত নেতৃত্বৰ অভাৱত সকলো-
বিলাকেই ফুটুকাৰ ফেন হৈ পৰে । এবাৰ এঠাইত কি হৈছিল
জান ? অলপ কেইদিনমান আগৰ ঘটনা । ঠাইটুকুৰাৰ নাম
মোৰ ঠিক মনত নাই দেই । কৃষক সংগঠনৰ নামত এটা দলে
কেইজনমান কৃষকক নেতৃত্ব দি আনিছে চহৰখনৰ মাজ মজিয়ালৈ ।
আন এটা দলৰ কাৰ্যালয়ো আকৌ সেইখিনিতেই । দুয়োটা দলৰে
মাজত ঘোৰতৰ বিৰোধ । তাতে আকৌ দ্বিতীয় দলটোৰো
সিদিনা কিবা কাৰ্যসূচী আছিল । সেয়েহে কিছু মানুহ গোটে
খাইছিল । সেই মুহূৰ্ততে প্ৰথম দলটোৰ নেতাসকলে ভাৰে কাষতে
সভা পাতি নিজৰ বল-বিক্ৰমৰ কথা নতবা-নিচিঠাকৈ দ্বিতীয়
দলটোৰ প্ৰতি অতি বিপ্লবীয় বিষোদগাৰ আৰম্ভ কৰি দিছে আৰু
ভাৰ লগে লগে প্ৰত্যক্ষভাবে প্ৰত্যাৰ্থনো জনাইছে । দ্বিতীয় দল-
টোৰ মানুহবোৰে প্ৰথমতে নিমাতো আছিল যদিও পিচত আৰু
সহ্য নহ'ল । এজনে প্ৰথমতে আগবঢ়াৰ লগে লগে বাকী কেই-
জনেও হৰ-মুৰকৈ গৈ প্ৰথম দলটোৰ বিপ্লৱী সকলক ভালকৈয়ে
এপালি 'পানিলক ঢুলাই' দি দিলে । প্ৰথম দলটোৰ কেইজনমানে
লগত চুৰী-ডেগাবো আনিছিল—সশস্ত্ৰ সংগ্ৰামৰ বাবেই নিশ্চয়—পিচে
এজনৰো উলিয়াবলৈ সময়ে নহ'ল । নেতাসকলৰ কিমানেই যে
খালে-নৰ্দমাই একাকাৰ হৈ কলৈ দৌৰিছিল ! বুজিছ, সিহঁ-
তৰ নেতৃত্ব আছিল তেনেকুৱাই । দুয়োটা দলেই আকৌ নিজকে
প্ৰগতিবাদী বুলি দাবীও কৰিছিল । সিদিনাৰ পৰাই পিচে সিহঁতৰ
দল ভাগ ভাগ হ'ল ।”

“এহ্ ! ভাগ ভাগ নহৈ আৰু নতুনকৈ গঢ়িবনে ? কোনেনো
বাৰু তেনেকৈ মাৰ খুজি খাবলৈ আহিব ? সিহঁতেনো তেনেদৰে
কি নেতাগিৰি ফলাব আহিছিল অ' ?”

“বহুত অনেকুৱা মানুহ আছে যে সিহঁতে প্ৰকৃততে খাঁচ
পইচাৰ মদ খাই পঁচ টকাৰ কৰি দেখুৱাব খোজে । সিহঁতো
প্ৰকৃততে তেনেকুৱাই । নেতৃত্ব ল'ব পৰা যোগ্যতা সিহঁতৰ নাই ।
সেয়েহে উপযুক্ত নেতৃত্ব নহলে কোনো কামেই নহয় জানি লৰি ।
আৰু এটা কথা নহয়—উপযুক্ত নেতাইবা ওলাব ক'ৰ পৰা ?
পঢ়াত ভাল ল'বাবোৰৰ কোনজনেনো ৰাজনীতিত নামিছে ?
তেওঁলোকৰ ধান্দা মাথো বিশ্ববিদ্যালয়ৰ ডিগ্ৰী এটা লোৱাৰ পাহুত

বিভিন্ন প্ৰতিযোগিতামূলক পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈ মহকুমাধিপতি নাইবা জিলাধিপতি হৈ লকত বেতন ভোগ কৰা । আমাৰ দেশত প্ৰধানকৈ ৰাজনীতিত সেইসকলেই নামে যিপকলে কেবাবাৰো পৰীক্ষাত ফেল কৰি থকাৰ পাছত জীবনত একো বাট বিচাৰি নাপাই উবাদিহ নোপোৱা হয়—অৰ্থাৎ ক্ষুণ্ণীয়া নাইবা কলেজীয়া জীবনত যিসকলেই একো একোজন ‘দাদা’ সমন্বত প্ৰধানকৈ সেইসকলৰ ভিতৰতেই বিধায়ক নাইবা মন্ত্ৰী হয় । গতিকে ফলটোও তেনেকুৱাই হয় । পঢ়াত ভাল ল’ৰাবোৰ কেৰিয়াৰিষ্ট, মানে তথাকথিতভাবে ভাল হিচাপেই থাকি যায় ।”

“হয় অ’ ভাইটি, তই কিন্তু এইযাৰ লাখটকীয়া কথাকেই কৈছ । তেনেকুৱা এজন বিধায়কৰ কথা মই ভালদৰেই জানো, বুজিছ ? নিজৰ কুশলিত্বৰ বাবে সেইজনে যে কিমান বাৰ কিমান ঠাইত ৰাইজৰ হাতত মাৰ খাব লগীয়া হৈছিল ! এবাৰতো গাওঁৰেই চাকৰি বিচাৰি যোৱা ছোৱালী এজনীক বেয়া ব্যৱহাৰ কৰা বাবে জোতাৰ কোব পৰ্যন্ত খাবলগীয়া হৈছিল ।...বুজিছ, এইবোৰ কথা মনত পৰিলে খুব দুখ লাগে অ’ । দেশখনেৰে কাহানিকৈ মোড় সলাব ভাবিয়েই নাপাও । কেতিয়াবা আকৌ সেইসৰ সপোন সপোন মেনেই লাগে । আচলতে মই এটা মহা মুৰ্খ মানুহ নহয়—সেইবাবেহে তেনেকুৱা অনুভব হয় ।”

“সেইয়া,” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াক বাধা দি কৈ উঠিল, “তই মুৰ্খ কেতিয়াও নহয় ককা ! তই মুৰ্খ হ’ব লাগিলে জগতখনেই মুৰ্খ হ’ব লাগিব । বহুত শিক্ষিততকৈও তই বহু ওপৰত ।”

“এহ্ ! থ, থ—হৈছেদে । গছত গৰু নুঠিলেও এতিয়া টানি তুলিবি দেখিছো ।” বুঢ়াই লাজ পাই ক’লে ।

“মই সঁচাকৈয়ে কৈছো, ককা,” ল’ৰাটোৱে অতি গহীনভাবে ক’লে । “অবশ্যে এটা কথা ঠিক যে তহঁতৰ নিচিনা মানুহবোৰক আক্ৰান্তেই ৰাখিবলৈ বিচৰা হৈছে । তহঁতক আক্ৰান্ত ৰাখিব পাৰিলে সিহঁতৰ সুবিধা বহুত । এইটোও এটা শাসনৰে কৌশল বুজিছ ?”

“ও,” বুঢ়াই বুজি পোৱাৰ ভঙ্গীত মূৰ দুপিয়ালে যদিও একো নক’লে । আচলতে সি ক’বলগীয়া একোৱে বিচাৰি পোৱা নাছিল । এনেকুৱা ধৰণৰ কথাবোৰ সি সাধাৰণতে শুনি থাকিবলৈকে ভাল

পায়, কিয়নো নিজাকৈ কিবা এয়াৰ কৈ দিবলৈ তাৰ জ্ঞানৰ অভাৱ । অৱশ্যে আনকালে ল'ৰাটোৰ সৈতে লুইতৰ দাঁতিত এনেদৰে বহোতে বুঢ়াই নিজেই সাধাৰণতে নানা তৰহৰ কথাৰ বকলো মেলে । তাৰ জীৱনৰ বিভিন্ন কাহিনীবোৰৰ লগতে স্বৰাজৰ আন্দোলনৰ কথাবোৰেও বিশেষভাবে স্থান পায় । সেই সকলোবোৰ প্ৰধানকৈ তাৰ জীৱনৰ কাহিনী ভিত্তিকহে যদিও অতিজ্ঞতাও নিহিত থাকে ।

বুঢ়াই নীৰবে বোৱা দেখি ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'লে, “বুজিছ ককা, আমাৰ দেশখন তিনিশ বছৰ জুৰি ইংৰাজৰ অধীনত আছিলে নহয়—এই তিনিশ বছৰে এটা চাম কিন্তু বিশেষভাবে উৎকৃষ্ট হ'ল । সাধাৰণ প্ৰজাবোৰক কেনেকৈ দমন কৰি ৰাখিব লাগে তেওঁলোকে সেই শিক্ষাটোকে ইংৰাজৰ পৰা লৈ এতিয়া সেই নীতিৰেই পূৰ্ণ প্ৰয়োগ কৰিছে । মানুহবিলাকক বিভিন্ন শিৰোনামাৰে ভাগ কৰি কেনেকৈ পৰস্পৰৰ মাজত বিভেদৰ বীজ সুমুৱাই দিছে সেইটো নিশ্চয় তই এতিয়াও নুবুজাকৈ থকা নাই । সকলোৰে মূৰত টকা ঢালি নাইবা বিভিন্ন সুযোগ-সুবিধাৰে অপায়িত কৰি সেই মানুহবোৰক যে সিহঁতৰ প্ৰকৃত পথৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰি ৰাখিছে সিহঁতে এতিয়াও অনুধাবন কৰিবই পৰা নাই । এতিয়া সংখ্যালঘুৰ নামতো যে কিছুমান সংগঠন গঢ়ি উঠিছে সেইবোৰো প্ৰকৃততে তেনেকুৱা সংগঠনেই—ওপৰৰ পৰা টকা পৰিছে বাবেই সেইবোৰো বাচি আছে । কাম হাছিল হলেই টকাও শেষ আৰু সেই সংগঠনবোৰো শেষ—সিহঁতে সেয়া গমেই পোৱা নাই । আকৌ আগৰ সুৰুহে অসমৰ্থনক খণ্ড-বিখণ্ড কৰি পেলোৱাৰ জৰাভো যে তেনেকুৱা মগজুৰে ক্ৰিয়া কৰা নাই কোনে ক'ব ? এই সকলোবোৰ ইংৰাজ সকলৰেই শিক্ষা—তোৰ-মোৰ দৰে সাধাৰণ মানুহবোৰক এই শিক্ষাৰেই চলি আহিছে জানিবি ।”

বুঢ়াই লগে লগে একো নকলে । কেইটামান মুহূৰ্ত্ত মৌনতাৰ মাজেৰে কটাই সি যেন কিবা ভাৰি ললে । তাৰ পিচত হঠাতেই সি ক'বলৈ আৰম্ভ কৰিলে, “তোৰ কথাখিনি সম্পূৰ্ণ সত্য দেই । আমাৰ মানুহবোৰে ইংৰাজ সকলৰ পৰা বেয়াখিনি পুৰামায়াই আয়ত্ত কৰি গৈছে, কিন্তু ভালখিনিৰ গোন্ধকে নলয় । ইংৰাজ-সকলৰ দৰে ক্লাবঘৰ পাতি মদ খাব, নাচিব ; কিন্তু ইংৰাজ-

সকলে কামৰ সময়ত যে হাড় ভগা পৰিশ্ৰমো কৰে সেয়া ভাবি নাচায়। বৰং আমাৰ মানুহবোৰে কাম কৰিব লাগিলে মৰিবহে পাৰে।”

“নমৰিব কিয়—,” ল’ৰাটোৱে মাত্ৰতে মাত লগালে, “ইহঁ-
তোতো কম কানি খোৱা নাই নহয় !”

“সেইটোও মিছা নহয় অবশ্যে,” বুঢ়াই ক’লে, “কিন্তু চা, যেনেকৈ নহলেও মানুহবোৰ তেনেই কৰ্ম বিমুখ হৈছে আৰু কৰ্ম-
বিমুখ হোৱাৰ লগে লগে স্বাভাৱিকতেই আনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি
চলিব বিচৰা হৈছে ; কিন্তু অমোদজনক কথা এইটোৱেই যে
কাৰো ওপৰতে হলে কাৰো বিশ্বাস নাই—প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকক
সন্দেহ কৰে।”

বুঢ়া ক্ষণেক ব’ল আৰু তাৰ পিচ মুহূৰ্ত্ততে ক’লে, “বুজিছ,
মানুহবোৰৰ এনেকুৱা মনোভাব দেখিলে মোৰ প্ৰায়ে এজন ইংৰাজ
চাহাবৰ কথা মনত পৰে।”

“কোনজন চাহাব ?” ল’ৰাটোৱে সুধিলে।

“নাম-ধাম নাজানো ; কিন্তু তেওঁলৈ মোৰ এতিয়াও শ্ৰদ্ধা ওপজে
জান ? মানুহজনক মোৰ সঁচাকৈয়ে ভাল লাগিছিল। তেওঁবেই
জীৱনৰ ঘটনা এটি গুনিবি নেকি ?”

“ক আকৌ,” ল’ৰাটোৱে লগে লগে কলে।

“ঘটনাটো কিন্তু স্বৰাজ হোৱাৰ সময়ৰে দেই,” বুঢ়াই
ক’বলৈ ধৰিলে। “আমাৰ এই বাগানখন তেতিয়া ইংৰাজৰে
আছিল। স্বৰাজ হোৱাৰ পিচত আন আন চাহাববোৰৰ লগতে
আমাৰ এই বাগানখনৰ চাহাবজনো যাবলৈ সাজু। মই ক’বলৈ
ওলোৱা ঘটনাটো তেওঁ যোৱাৰ আগদিনাখনেই ঘটিছিল, বুজিছ ?”

“উ...” ল’ৰাটোৱে সঁহাঁৰি দিলে।

“সিদিনা চাহাবজনে বনুৱা কিছুমানক তেওঁৰ অফিচ কামলৈ
মাতি নিলে। বনুৱাবোৰ তেতিয়াও ভয়তে কম্পমান—চাহাবে
মাতিছে, কি বা কৰে ! তথাপিও স্বৰাজৰ সাহসখিনিকে সাৰথি
কৰি কিছুমানে চুচুক-চামাককৈ গৈ চাহাবৰ মেজৰ কাষতে থিয়
হ’লগৈ। চাহাবে তেতিয়া চকীখনত বহি খিৰীকিৰে বাহিৰলৈ চাই
কিবা ভাবি আছিল। বনুৱাবোৰ যোৱাৰ লগে লগে তেওঁ সিহঁতৰ
মুখলৈ চালে। সিমানতেই সঙ্কট নাথাকি তেওঁ সিহঁতৰ ফালে

একেথৰে কিছু সময় চাই থাকিল। বনুৰাবিনাকৰ যি দুই-চাৰি-জনে চাহাবৰ ফালে চাই আছিল, সিহঁতে ইতিমধ্যেই লগে লগে তলমূৰ কৰিছিলেই। চাহাবজনে শেষত ব্যঙ্গভাৱে হাঁহি এটি মাৰি উঠা উঠা অসমীয়াতে কি কৈছিল জান ?”

“কি কৈছিলে ?” ল’ৰাটোৱে ব্যগ্ৰভাবে সুধিলে।

“তেওঁ কৈছিল, ‘তোমালোকে এতিয়া স্বাধীন হ’লা নহয়—আমি অতি আনন্দিত হৈছো। আমি এতিয়া শুদ্ধি যাম, কিন্তু যোৱাৰ আগতে এটা কথা কৈ যাও—আমি থকাৰ সময়ত এই আটাইবোৰ চাবিয়েই সদায় ইয়াতে, এই মেজৰ ওপৰতেই আছিল।’ লগে লগে চাহাবজনে হাতৰ চাবিকোছা মেজৰ ওপৰলৈ দলি মাৰি দিছিল। চাহাবজনে পুনৰ কৈ গৈছিল, ‘তথাপিও এটা ফুটা কড়িও ইফাল-সিফাল হোৱা নাছিল। এতিয়া তোমালোকৰ মানুহ আহিব নহয়, তেতিয়া কিন্তু চাবি ইয়াত নাথাকে। চাবিৰ সংখ্যাও বাঢ়িব তথাপিও শেষ বন্ধা নহ’ব। অকল চাহাবাগানতে যে এনেকুৱা হ’ব তেনে নহয়, যি কোনো অফিচ কাছাৰীতে তেনেকুৱা হ’ব, জানি ল’বা।’ চাহাবজনে কথাখিনি কৈ চকীখনত আউজি বহিছিল। তাৰ পিচত পুনৰ খিবীকিৰে বাহিবলৈ চাইছিল। ক্ষণেক পিচতে তেওঁ আকৌ কৈছিল, ‘তোমালোক সুখা হোৱা—মই তাকেই কামনা কৰো।’ এইখিনি কৈ চাহাবজনে তেওঁৰ গহীন হৈ পৰা মুখখন দুইখন হাতৰ তলুৱাৰে ঢাকি ধৰিছিল।”

বুঢ়াই একে লেথাৰিয়ে কথাখিনি কৈ এটি দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ কঢ়িলে আৰু তাৰ পিচত ক’লে, “বুজিছ, চাহাবজনে যে কিন্তু অকল বনুৰাবোৰকহে কথাখিনি কৈছিল মই হলে আজিলৈকে নুবুজিলো।”

ল’ৰাটোৱেও নাজানে চাহাবজনৰ মনত কি আছিল, নাইবা কি ভাবি তেওঁ তেনেদৰে কৈছিল। হয়তো মাটি-মানুহৰ আকৰ্ষণে তেওঁক সাময়িকভাবে দুৰ্বল কৰি পেলাইছিল, হয়তো আন বহুতৰ দৰে তেওঁও ভাবিছিল ভাৰতীয়সকল সেই সময়ত স্বাধীনতা লাভৰ অনুপযুক্ত হৈ থকা বুলি, হয়তো হাততে থকা জীৱন্ত সম্পদখিনি তেনেদৰে এৰি দিব লগীয়া হোৱাত তেওঁ কণ্ঠও পাইছিল। যি নহওক, সেইবোৰ নিশ্চয় এনেদৰে কল্পনা কৰি কোৱা নাযায়। চাহাবজনৰ সন্মুখা-সন্মুখি হৈ নিজে তেওঁৰ সংস্পৰ্শলৈ আহিব

পাৰিলে অবশ্যে বেলেগ কথা । কিন্তুনো তেতিয়া হলে মানুহজনক বৃদ্ধি পোৱাৰ সুবিধা পোৱা যায় ।

“ভয়ো সেই বনুৱাবিলাকৰ ভিতৰত আহিলি নেকি ?” ল’ৰাটোৱে হঠাতে সুধিলে ।

“উহ ! মই তেতিয়া অহাই নাই,” বৃঢ়াই উত্তৰ দিলে ।
“কথাটো আনৰ মুখৰপৰা শুনা যদিও সম্পূৰ্ণ সত্য ।” ল’ৰাটোৱে সন্দেহ কৰিব বুলি ভাবিয়েই বৃঢ়াই আগতীয়াকৈ ক’লে ।

“মই কিবা অসত্য বুলি কৈছো নেকি ?” ল’ৰাটোৱে ওভো-টাই ধৰিলে ।

“নহয়—মানে তই তেনেকৈ ভাবিব পাৰ দেচোন,” বৃঢ়াই কোৱাই কোৱাই ক’লে ।

“নাভাবিবওতো পাৰো,” ল’ৰাটোৱে জীদ দি ধৰিলে ।

“এহ ! নাভাবিলে নাই আক” বৃঢ়াই সহজতে সন্ধি কৰিলে ।
প্ৰকৃততে সেই মুহূৰ্ত্তত ল’ৰাটোৰ লগত তেনেধৰণে কথা বঢ়োৱাৰ ইচ্ছা তাৰ সমূলি নাছিল । ল’ৰাটোৱেও আক বিশেষ একো নক’লে । বৃঢ়াৰ ফালে চাই সি মিচিকিয়াই হাঁহিলে মাথোন ।

বৃঢ়াই বাককৈয়েই অনুভৱ কৰিলে পৃথিৱীখন যথেষ্ট জটিল হ’ল । তাৰ দৰে মানুহবোৰ এইখন পৃথিৱীত বাচি থকাটো এটা সমস্যাই হৈ পৰিছে । যি ফালেই তাৰ চকু যায় সেইফালেই সি মাথো আঠধতুৱা মানুহবোৰৰে অতপালি দেখিবলৈ পায় । মানুহ-বোৰেও সেইবোৰ দেখি-শুনি তেনেই অভ্যস্ত হৈ পৰিছে । আজি-কালি সুলভ মূল্যৰ দোকানত পোৱা চাউলবোৰ পচা, জোকটো-ভেকেট গোছ ওলোৱা হলেও কোনেও নামাতে, কাৰোবাৰ টকা আছে যদি মুকলি বজাৰৰ পৰা দুই-তিনিগুণ বেছি দাম দি অলপ উন্নত চাউল কিনি আনি খাইছে, আক যাৰ টকা নাই সি সেই পচা চাউল সোপাকৈই অমৃত বুলি ভাবি ওকালি ওকালি খাইছে । আনহাতে খাদ্য নিগমত উপযুক্ত ব্যৱহাৰৰ অভাৱত গেলি যোৱা এশ বস্তা চাউলো যদি মাটিৰ ভলত পুতি থৈছে তাতো কোনেও মাত নামাতে । কেৰাচিনৰ অভাৱত সন্ধিয়া নৌহওতেই ভাত কেইটামান ভৰাই চাওঁত উত্তিৰ লগা অবস্থা হলেও কাৰোবাৰ গোলাত কেৰাচিন ভতি সহস্ৰ ড্ৰামো যদি কোনোবাই দেখে তথাপিও মাত মাতিব নোখোজে । কোনোবা অফিচৰ শ শ বস্তা চিমেণ্ট অফিচৰে

কোনোবা বৰমুৰীয়াই চোৰাং বজাৰত বিক্ৰী কৰিব পাৰে, কিন্তু চিমেন্টৰ অভাবত বহুৰৰ পিচত বহুৰ ধৰি ঘৰৰ কাম পৰি থাকিলেও কোনেও নামাতে। ভুতুডোগী দুই-এজনে হয়তো গল্প ফালি মৰিব; কিন্তু সেয়া শ্রবণ্য বোদনহে। মানুহবিলাকৰ বাবে এই সকলোবোৰেই যেন ভ'তৰ লগত পানী ছোৱাৰ দৰে অতি সাধাৰণ ঘটনা—কোনো বৈচিত্ৰ্যই যেন নাই। সকলোৱে আচলতে এইবোৰ নিত নৈমিত্তিক ঘটনা হিচাপেই লবলৈ শিকিছে।

‘কেনেকুৱা দিন যে আহি পৰিল!’ বুঢ়াই নিজৰ মনতে ক’লে। দিন-কাল যথেষ্ট সলনি হ’ল; তথাপিও বাচি থাকিব লাগিব—জীৱন চলাই নিব লাগিব। তাৰ পাছত এদিন সিও মৰিব—আকৌ নতুন পুৰুষ আহিব—জীৱনৰ পৰিবৰ্তন হ’ব। পৰিবৰ্তনৰ মাৰ্গেৰেই সংসাৰ। সিহঁতৰ গাওঁখনেই দেখো তাৰ চকুৰ আগতেই নিতে নৰ ৰূপ লৈয়েই আছে। তাৰ চকুৰ আগতেই কিমানটা টিনৰ ঘৰ উঠিল, ৰাস্তাৰ দাঁতিত বিজুলী চাকি হ’ল, বিজুলী ৰাতিৰ তলতে গৰম কালি নিশা গাওঁৰেই চেঙেলীয়া ল’ৰা কেইজন—মানে ষাঁচ-দহ পইচা পেলাই ভাচপাত খেলা হ’ল; গাওঁখনৰ এম্বেলিক চহৰখনৰ সীমানাতে সকলৈ চালি এখনেৰে চাহদোকান এখনো উঠিল, ৰাতি দহটামানলৈকে তাতে গাঁওৰে ডেকা কিছুমানৰ বিড়ি-চিপাৰেটৰ ধোৱাৰে ৰসাল গল্পও চলা হ’ল। মূঠৰ ওপৰত গাঁওখনৰ বহুত পৰিবৰ্তনেই হ’ল। আগতে গাঁওখনত মদ নাইবা গাজাৰ নামেই শুনিবলৈ পোৱা হোৱা নাছিল। মতি ড্ৰাইভাৰ আহি গোঁজ পুতি বহাৰ পিচৰে পৰা মদ নিয়মিতৰূপে চলা হ’ল। এতিয়া ফাকুৱা বা শিবৰাগ্ৰিৰ দিনাখন ডাওৰবাতো কথা বাদেই সৰু কম ৰয়সীয়া চেঙেলীয়া কিছুমানেও এটুপি এটুপি ধৰি ‘স্মৃতি’ কৰিবলৈ লৈছে।

মতি ড্ৰাইভাৰক বুঢ়াই জীৱনত নাপাহৰে; অৱশ্যে পাহৰিব সি নোৱাৰেও। কেনেকুৱা যে মানুহ এই মতি ড্ৰাইভাৰটো বুঢ়াই জ্বাৰি উঠাদিহ নাপায়। মতিয়ে মদ খায়, ৰাতি হাল্লা কৰে, ঘৈলীয়েকৰ ওপৰত মাৰধৰ চলায়; কিন্তু ৰাতিটো পুৱালেই একদম স্বাভাৱিক হৈ পৰে। তেতিয়া সি ল’ৰা-ছোৱালীক চুমা খায়, ঘৈলী-য়েককো মৰম কৰে আৰু তাৰ পিচতেই কিবা এসোপা পেটত ভৰাই মটৰৰ তেলেৰে ক’লা পৰি থকা পেণ্টটো পিঙ্গি গজ্-গজ্ কৈ ওলাই

যায় চহৰলৈ বুলি । চহৰত সি মতিলাল বাবুৰ পুৰণি টাকখন চলায় । দিনৰ দিনটো টাকৰ লগতে দৌৰি থাকি নিশা পুনৰ মালিকৰ গেৰেজত চমজাই দি চহৰতে টেকি ডবাই লৈ আহে । গাওঁৰ আমজোপাৰ তলেৰে আহোতে সি সাধাৰণতে বজাৰ বচন আওবাই আহি মানুহৰ কেঁচা ঘূমটি ভাঙে । কেতিয়াবা আকৌ তাৰ হিন্দী গীতৰ কলিয়ে আমজোপাত বাঁহ জোতা কাউৰীবোৰকো সশব্দে উবাই দিয়ে ; কিন্তু এই সকলোবোৰ পাহাৰী ঘটনাৰ কোনোটাকে দ্ৰুপদ নকৰাকৈ অস্থিৰ খোজাৰে হন্থনাই গৈ থাকে মতি ড্ৰাইডাৰ ।

এইজনেই মতি ড্ৰাইডাৰ । আচৰিত কথা, এই মতি ড্ৰাইডাৰেও বসেশ্বৰক যথেষ্ট সমীহ কৰি চলে । বসেশ্বৰ বুঢ়াৰ সন্মুখত তাৰ মদৰ বাগী ক'ববালৈ উৰি যায় । বুঢ়াই আচলতে নিজেই বুল্জি নাপায় তাক এইদৰে সমীহ কৰাৰ কাৰণ কি । মতি ড্ৰাইডাৰেনো তাৰ গাভ কিয়ে বিচাৰি পাব পাৰে বুঢ়াই নাজানে । অবশ্যে এটা কথা ঠিক, মদাপী বা সাধাৰণ ড্ৰাইডাৰ বুলিয়েই মতিক সি কোনোদিনেই অবহেলা কৰা নাই আৰু সেই কাৰণতেই হয়তো তাৰ মদাপী হৃদয়তো বুঢ়াৰ প্ৰতি এটুকুৰা ঠাই অবশিষ্ট আছে । তাৰ প্ৰতি সাধাৰণ অনুকম্পাশ্বিনিতে মতি ড্ৰাইডাৰৰ দৰে দূৰন্ত মানুহজনো যে কেনেকৈ চাপৰি গৈছে ডাৰিলে বুঢ়াৰ আচৰিত লাগে ।

বুঢ়াৰ মনত আছে, এইজন মতি ড্ৰাইডাৰকে মদ কিয় খায় বুলি সি এদিন সোধোতে সি হাঁহি হাঁহি উত্তৰ দিছিল, “তমো যে কথা সুধিছ আৰু ককা ! তাতকৈ তই মোক সুধিব পাৰ মোৰ বুঢ়া গাড়ীখনৰ ইজিনটো কিয় চলে । চাৰিডাল পকাই দি গিল্লেবন্ত লগাই এক্সেলেটৰ একেবাৰে ডবাই দিও ; হুহ্ ! নচলিব, তাৰ বাপেক চলিব । মোৰো কথা একেই ককা । সেইসোপা পেটত সোমায়হে মোক গিল্লেবন্ত লগাই দি এক্সেলেটৰ পুৰা দবাই দিয়ে আৰু ময়ো দিনৰ দিনটো ইজিনৰ লগতেই ভো-ভোতাই চলি থাকোঁ ।”

এনেবোৰ কথা শুনি বুঢ়াইনো আৰু কি মাতিব ? বেচেৰাই কথাবোৰ ভালকৈ বুলিও নাপায়, আৰু বুলি পালেইবা কি কৰিব ? মতি ড্ৰাইডাৰে তাক সমীহ কৰি চলিব পাৰে, সেই বুলিতো আৰু তাৰ কথাযতে মদ বাদ নিদিয়ে নহয় । তথাপিও বুঢ়াই মতি ড্ৰাইডাৰক সেই সোলা গিলাৰ পৰা ব্যাহত ৰাখিব যে বিচৰা নাছিল

তেনে নহয় । এদিন সি নিজেই তাক মদ খোৱা যে বেন্দ্ৰা সেই কথা কৈ তাক মদ খাবলৈ মানা কৰিছিল । বুঢ়া নহৈ আনে কোৱা হলে ‘তোৰ বাপেৰৰ টকাৰে খাইছো নেকি ?’, ‘হা, তহঁতৰ চৰ্দাৰক কৈ দোগৈ’ জাতীয় কিবা এসোপাকে মতি ড্ৰাইডাৰে শ্লীল-অশ্লীল শব্দৰ প্ৰয়োগেৰে নিশ্চয় গাই দিলেহেতেন । বুঢ়াক কিন্তু সি উত্তৰত কৈছিল, বুঢ়াহে হেনো তাৰ জীৱনত প্ৰথম মানুহ যিয়ে নেকি তাক মদ খাবলৈ মানা কৰিছিল । সি আৰু কৈছিল, “বুজিছ ককা, ড্ৰাইডাৰ-জামাদাৰে মদ খায়েই সকলোৱে জনা কথা ।.....তথাপিও মদ এবিধলৈ ময়ো চেষ্টা নকৰা নহয় ; কিন্তু নোৱাৰিলো । জীৱনত আৰু বোধহয় নোৱাৰিমো ।”

“এবটল মদৰ সলনি তইতো এগিলাচ গাখীৰেই খাব পাৰ”, বুঢ়াই তাক কৈছিল ।

বুঢ়াৰ কথা শুনি মতি ড্ৰাইডাৰে তাৰ ফালে এবাৰ ঘোপাকৈ চাইছিল আৰু তাৰ পিচত উত্তৰ বিচাপে কৈছিল, “তয়ো আমাৰ চৰকাৰৰ ভাষ্যকেই ললি নেকি অ’ ককা ?”

মতি ড্ৰাইডাৰৰ কথাখিনি শুনি বুঢ়া জিকাৰ খাই উঠিছিল ।

অলপ বৈ মতি ড্ৰাইডাৰে পুনৰ কৈছিল, “গাখীৰ মই এগিলাচ নহয়, দুগিলাচকৈও খাব পাৰো ; কিন্তু নাখাও । কিয় জান ? ইয়াৰ জাঁৰতেই আছে আমাৰ চৰকাৰৰ সাপ হৈ খোটা আৰু বেজ হৈ জৰা স্তৰাবটো । মালিকে নিজেই যদি জাল-জালিয়াতিত ধৰে, তেন্তে তাৰ চাকৰে সেইবোৰ দেখি-শুনি থকাৰ পিচতো তেনেকুৱা জাল-জালিয়াতিত কিয় নধৰিব ? বুজিছ, যি গাখীৰ আমাক চৰকাৰে যোগান ধৰে সেয়া প্ৰকৃততে গাখীৰ নহয় । গাখীৰ নামৰ সেই পদাৰ্থটো খালে ভাল মানুহ বেমাৰীহে হয়, আৰু বেমাৰী মানুহ বৈতৰণী পাৰো হ’ব পাৰে ।”

“তই দেখোন কিবা ক’ব ধৰিলি । এই ভৰ দুপৰীয়াতে তই আজি ধৰি আহিলি নেকি অ’ বোপাই ?” বুঢ়াই মতি ড্ৰাইডাৰৰ কথা কোৱাৰ ধৰণ দেখিয়ে কৈছিল ।

মতিয়ে কিন্তু তাৰ কথাৰ দ্ৰুতপন নকৰি কৈ গৈছিল, “চৰকাৰে দিনে কিমান গাখীৰ সংগ্ৰহ কৰে জান ? কাগজে-পত্ৰই দুই হাজাৰ লিটাৰ—আচলতে বহুত কম থাকে । আনহাতে বিলায় কিমান জান ? হয় হাজাৰ লিটাৰ ।”

বুঢ়া পুনৰবাৰৰ বাবে জিকাৰ খাই উঠিছিল।

মতি ড্ৰাইভাৰে তাকে দেখি কৈছিল, “কি হ’ল অ’ ককা ? ইলেকট্ৰিক চক খালি নেকি ? মই মদ খাইছোঁ নহয় ? তই পিচে বাতিপুৰাতে উঠি চাহ বুলি কলাখাৰ খালি নেকি ? হু ! মাথা মাৰিব লগা হৈছে নহয় ? বোলো এই বাকী চাৰি হাতৰ লিটাৰ গাখীৰ সবগৰ কামধেনুজনীয়ে আহি বাবা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ দোহাইতে দি গ’ল নেকি ?”

“হু...”, বুঢ়াই টোপনিৰপৰা সাৰ পোৱা মানুহৰ দৰে কৈছিল, “তেনেকুৱা হলেতো কথাই নাছিল বহ। পিচে ইহঁতে এক লিটাৰ গাখীৰত দুই লিটাৰকৈ পানী মিহলায় নেকি ?”

“তয়ো এটা মস্ত বুৰ্বক অ’। অকল পানী মিহলালে সেয়া আৰু গাখীৰ হৈয়েই থাকিলেহেতেন নেকি ?” মতি ড্ৰাইভাৰে তাক মিছাতে ধমকি দিয়াৰ সুৰত কৈছিল।

“ও, হয়তো দেখো কথাটো”, বুঢ়াই বুজি পোৱাৰ ভঙ্গীত কৈছিল। “পিচে সিহঁতে কি কৰেনো ?” বুঢ়াই পুনৰ সুধিছিল।

“হু...হু ! বহস্যটো সেইখিনিতেই”, মতিয়ে বিস্তৰ সুৰত কৈছিল। “সিহঁতে পাওদাৰ মিহলায়, বুজিছ— সস্তীয়া পাওদাৰ। সেইবোৰ খালে মানুহ বেমাৰী হয়, জানি লবি। আকৌ গুন, আটা খাব নহয়, সেইয়ে হাতীৰ কাগৰ সমানকৈ টিকিৰা বনাই বিহাৰী চাহ-দোকানবোৰত খাবলৈ দিয়ে, তাৰে বেছিভাগ আটাই পেলনীয়া। মিলিটাৰীক যিবোৰ আটা বেয়া বুলি দাবলৈ নিদিয়ে সেইবোৰকেই তহঁতে অমৃত বুলি টকালি পাবি খাব, বুজিলিহে ?”

মতি ড্ৰাইভাৰে আৰু বহুত কিবা-কিবিহেই কৈছিল সিদিনা। বুঢ়াৰ সকলোখিনি এতিয়া আৰু মনত নাই। সেইবোৰ গুনি বুঢ়া একেবাৰে অবাক হৈ গৈছিল। সি নিজকে ক’ববাত হোকেটত সোমাই থকা ঢুক ভেকুলী বুলিয়েই সেইদিনা ধৰি লৈছিল। মতি ড্ৰাইভাৰৰ দৰে মদৰ পিপাত সোমাই থাকিব খোজা মানুহ এজনও যে ইমানখিনি খবৰ বাখিব পাৰে, সি ধাৰণাই কৰিব পৰা নাছিল।

বুঢ়াই চকুদুটা ডাঙৰকৈ মেলি তাক সুধিছিল, “তইনো এইবোৰ ক’ত কেনেকৈ গম পালি ?”

মতি ড্ৰাইভাৰে তাৰ কথাৰ উত্তৰ নিদি ওলোটাৰেই সুধিছিল, “কিয় বিয়াস হোৱা নাই নেকি ?” পিচ মুহূৰ্ততে সি পুনৰ

ক'বলৈ ধৰিছিল, “এয়া ছাল-বাকলি নোহোৱা মদাহীৰ কথা বুলিয়েই উকুৱাই নিদিবি, বুজিছ ? আমি টুক চলোৱা মানুহ, বহু কথাই গম পাত ; ফাইছলা কৰিছে নিদিও।”

সেইদিন ধৰি বুঢ়াই মতি ড্ৰাইভাৰক আৰু মদ নাখাবলৈ কোনোদিনেই কোৱা নাই। অবশ্যে সিদিনাৰ পৰাই মতি ড্ৰাইভাৰৰ মাতলামি আগতকৈ কিছু কমিছিল। ঘৈণীয়েকৰ ওপৰত মাৰ-ধৰো নকৰা হৈছিল, বাতি ঘৰতো আগতকৈ অলপ সোনকালে সোমাব লৈছিল। বুঢ়া সেইদিনাতেই সমুগুট, তাত বাহিৰে তাক আৰু একো নালাগে। মতিৰ সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালী দুটিৰ মুখত এগলক হাঁহি দেখিলেই সি স্বৰ্গ সুখ পায়। তাৰ সন্তুনা এইখিনিয়েই যে সি অন্ততঃ পদবামৰ দৰে তথাকথিত বেয়া মানুহ আৰু এজন পাইছে। গাৰ্ভবাসীয়ে যি নকৰিলেও সি কিন্তু এই মানুহজনক দলি-য়াই দিব নোৱাৰে। দুয়োজনৰ প্ৰতি তাৰ কিবা এক মান্না সোমাই গৈছে—দুয়োজনেই তাৰ বুকুৰ আপোন। গাৰ্ভজনৰ আন সি কোনো মানুহতকৈ সি সিহঁত দুজনক কোনো দিনেই নিম্ন স্থান দিয়া নাই, বৰং দুয়োজনকে সি যথাসম্ভৱ উচ্চ স্থানে দি আহিছে। অবশ্যে এটা কথা ঠিক, ল'ৰাটোক সি সকলোতকৈ ওখ স্থান দিয়ে। ল'ৰাটোৰ শাস্ত-সমাধিত মুখখনি, বুদ্ধিদীপ্ত চকুখুৰি আৰু শিশুসুলভ হাঁহিটোৰ অন্তৰালত থকা তাৰ বয়সৰ বিপৰীত প্ৰজ্ঞাক সি সদায়ে সন্মান কৰে। তাৰ ভাব হয়, সি যেন কিবা পুণ্যৰ বলতহে তেনেকুৱা নিষ্কলুষ সজী এজন লাভ কৰিব পাৰিছে। বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ফালে বিমুগ্ধ দৃষ্টিৰে এবাৰ চালে। ল'ৰাটোৱেও নিজৰ ভাবনাতে বিভোৰ হৈ থকা দেখি সি একো নক'লে।

বুঢ়াই তেনেদৰে—নীৰব হৈ পৰাৰ পিচত ল'ৰাটোৱেও প্ৰথমতে কিছু সময় তাৰ মুখলৈ একেথৰে চাই আছিল। বুঢ়াৰ সেই চিন্তা-গধুৰ মুখখনলৈ চাই তাৰ বহুতো কথাই মনলৈ আহিছিল। এই পৰিবৰ্ত্তনশীল পৃথিবীখনত বুঢ়াই যে কেনেকৈ অকণো পৰিবৰ্ত্তন নোহোৱাকৈ কেবল মাটিৰ পোন্ধ লৈয়েই আজিও স্বকীয় গৰিমাবে প্ৰজ্জলিত হৈ থাকিব পাৰিছে সেইটোৱে তাৰ বাবে আশ্চৰ্যৰ বিষয়। বুঢ়াৰ চাৰিওফালৰ পৃথিবীখন বহুত বড়ীয়া হ'ল, তথাপিও তালৈ যেন তাৰ কাণসাৰেই নাই। তাৰ বিত্তা বিত্তা লগা এই জীৱনটো দেখাত ভেনেই নিৰস, আয়ত্ন, ওলোৱা; অথচ সেয়াই যেন অজিনৰ

এক সৌন্দৰ্যৰ আকৰ। সেই সৌন্দৰ্যৰ আকৰ দৃশ্যৰ—ল'ৰাটোৱে তাক বাককৈয়ে অনুভৱ কৰে। অবশ্যে আন এজনৰ জীৱনতো সি এক ধৰণৰ সৌন্দৰ্যৰ সন্ধান পাইছিল। সেইজন মানুহেও মাথো নীৰবে কাম কৰি যায়; তেওঁৰ কাম কিন্তু মানুহ গঢ়া—জীৱন গঢ়া। তেওঁ নিজৰ কামত ইমানেই নিবিষ্ট যে নিজৰ ব্যক্তিগত জীৱনলৈ চকু দিবলৈও আহৰি তেওঁ খুব কমেইহে পায়। চৰম দাবিদৰ মাথোৰে তেওঁ তেওঁৰ জীৱন অতিবাহিত কৰিব লগা হৈছে। সেইজনেই হ'ল গাওঁৰেই প্ৰাথমিক স্কুলখনৰ সিহঁতৰ 'হেড্‌চাৰ'। অবশ্যে তেওঁ 'হেড্‌চাৰ'তকৈ 'দীন পণ্ডিত' নামেৰেহে ভালকৈ পৰিচিত। এই দীন পণ্ডিতেই প্ৰথমতে চহৰৰ স্কুলখনত আকতাৰপৰা অবসৰ লোৱাৰ পিচত গাওঁৰ স্কুলখনত কিমান ল'ৰা-ছোৱালীক পঢ়ুৱাই মানুহ কৰিলে; কিন্তু নিজৰ জীৱনলৈ হলে একোৱেই নাথাকিল। আজি বুঢ়া বয়সতো তেওঁ অমানুসিক শ্রম কৰে—স্কুল কৰে, চহৰৰ ইমূৰৰ পৰা সিমূৰলৈ চাইকেল মাৰি চহকী মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালীক পঢ়ায়, মতিলাল বাবুকে ধৰি আন এজন মাৰোৱাৰীৰ ল'ৰা-ছোৱালীকো জমা-খৰচ শিকায়; কিন্তু নিজৰ জীৱনৰ জমা-খৰচ মিলাওতে হলে তেওঁৰ প্ৰায়ে ভুল হয়। আজি তেওঁ তেনেই নিঃশ্ব - তেওঁৰ অৱস্থিতিক আজি কোনেও প্ৰাহাই নকৰে। ল'ৰাটোৰ সেই কাৰণেই বেয়া লাগে—সকলোৱে দেখিও নেদেখা ভাও দি তেওঁক দেও দি যাব খোজা বাবে। এদিন তেনেকুৱা ঘটনা এটি সি নিজ চকুৰেই দেখিছিল।

ল'ৰাটোৰ মনত আছে, সিদিনা আছিল কোনোবা ইংৰাজী মাহ এটিৰ প্ৰথম দিন। দৰ্মহাৰ টকাকৈটো লৈয়েই সিহঁতৰ 'হেড্‌চাৰ' অৰ্থাৎ দীন পণ্ডিতে ল'ৰা-ছোৱালী কেইটাক মাহৰ প্ৰথম তথা শেষ দিনৰ বন্ধৰ মাহ-কাছ এটুকুৰাৰ মুখ দেখুৱাও বুলি বেজৰ অবিহনেও চলিব পৰা মাজাত। আমোদৰ চাইকেল-খনেৰে কেব-মেৰ শব্দ তুলি চহৰৰ বজাৰখনত উপস্থিত হৈছিল। পিচে মাহৰ দামৰ উৰ্দ্ধমুখী গতিয়ে তেওঁক তেনেই নিৰাশ কৰি পেলাইছিল। ইফালে মাহ নিয়া-নিয়া ভাবৰ দোমোজাত পৰি থাকোতে তেওঁৰ চকুৰ আগতে আন মানুহবোৰে খাপিয়া-খাপি কৰি মাহ শেষ কৰি পেলাইছিল। উপায় নাপাই দীন পণ্ডিতে ঠাইতে থিয় হৈ মানুহবোৰৰ ব্যস্ততালৈ চাই আছিল। ঠিক তেনেকুৱা

সময়তে অতিৰিক্ত মাংসখেশীয়ে সহজতে কঠিনৰ পাৰ হৈ আহিব দিব নোখোজা হাত এটি শুনি তেওঁ ঘূৰি চাবলৈ বাধ্য হৈছিল। খুন্দা খাটলি খাই থিয় হৈ থাকিয়েই তেওঁ সেইফালে চাইছিল।

মাতটোৰ পৰাকীয়ে কৈছিল, 'হেঃ হেঃ ! তোমাৰ জমিতাসব কিন্তু বঢ়িয়া আছে দেই বাই ।'

ধৃতি আৰু পেজীৰ মাজেৰে ভূমুকি মৰা বিশাল পেটটো পিহি পিহি কথা কোৱা বক্তাজনক দেখিয়েই দীন পণ্ডিতৰ গাটো কিবা বাই-জাই কৰিছিল। নতুনকৈ বহা ধুনীয়াকৈ নেপালী পোহাৰী জনীক উপলক্ষ্য কৰিয়েই কথাষাৰ কোৱা হৈছিল বুলি ভেওঁ বৃজিব পাৰিছিল।

ল'ৰাটোৱে জানে যে সেই পোহাৰী বোৰে সাধাৰণতে মাৰোৱা-বীৰপৰাই টকা ধাৰে আনে আৰু তাৰ বাবে বজাৰত ওলাব পৰা আটাইতকৈ ভাল বস্তুটোকে উপচৌকন হিচাপে দিব লাগে। ইয়াৰ অন্যথা কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। সেয়েহে পোহাৰীবোৰেও সাধাৰণতে মহাজনৰ ভাগটো আগধৰিয়েই এফলীয়াকৈ ৰাখিব লাগে। এই নেপালী পোহাৰী জনীও তাৰ ব্যতিক্ৰম নাছিল। সেইবাবেই পেটে খেটে মহাজনক দেখিব নোৱাৰিলেও তাই কৈছিল, 'আপোনাৰখিনি ইয়াতেই ৰাখি দিছো, বাবু। এতিয়াই নিব নেকি ?'

'হেঃ হেঃ হেঃ ! এতিয়াই দিবাব পাৰা। ইয়াতেই বান্ধি দিবা।' মহাজনেও অকাৰণতে হাঁহি কৈছিল।

পোহাৰীজনীৰ সৰ্বাঙ্গতে লিক লিকাই ফুৰা দূৰন্ত চকুকেইটোৰে মহাজনক অকল দীন পণ্ডিতেই নহয়, ল'ৰাটোৱেও সচাকৈয়ে হিণ কৰে। তথাপিও উপায় নাই, মহাজনৰ ল'ৰাক জমা-খৰচ শিকাবলৈ দীন পণ্ডিত যাবই লাগিব সংসাৰৰ দায়িত্ব চম্ভালিবৰ বাবে। তেওঁৰ জীৱনৰ আদিভাগ হৰমুৰকৈ সন্মানৰ মাজেৰেই পাৰ হৈ ৰোৱাৰ প্ৰায় দীন পণ্ডিতে এতিয়া শেষ ছোৱাৰ বাবে সংগ্ৰাম কৰিব লগা হৈছে; তেওঁ এতিয়া উপেক্ষিত। তেওঁৰ প্ৰয়োজন মাথো সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালী কেইটামানৰ মাজতে সীমাবদ্ধ।

দীন পণ্ডিত অৰ্থাৎ সিহঁতৰ হেড চাৰৰ সিদিনা আৰু মাহ কিনা ছোৱা নাছিল। এটা সময়ত তেওঁ বুঢ়া চাইকেলখন ঠেলি ঠেলি অতি ক্লান্তভাবে ওলাই আহিছিল।

ল'ৰাটোৱে সিদিনা ক্লান্ত দীন পণ্ডিতক চকুৰ আঁৰ নোহোৱা-

লৈকে চাই আহিল। সিহঁতৰ হেড্‌চাৰৰ মলিন মূখখনৰ আঁৰত থকা সৌন্দৰ্য সি সিদিনাহে উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল। তাৰ পুনৰ মনত পৰিছিল সেই শ্লোকটোলৈ, যিটো শ্লোক তাক শীৰ্ষ লুইতখনে সঘনাই মনত পেলাই দিয়ে, বুঢ়াৰ বিত্ত অৱস্থাটোৱে সদায়ে সোঁৱৰাই দিয়ে। ল'ৰাটোৱে উকা দৃষ্টিৰে বুঢ়ালৈ চালে আৰু তাৰ প্ৰাহত ইমান সময়ে বিৰাজ কৰি থকা মৌনতা ভাঙি সিয়েই প্ৰথমতে মাত লগালে, “ককা।”

“হ..., কি হ'ল অ'?” বুঢ়ায়ে ল'ৰাটোৰ ফালে চালে।

“আমাৰ কুলখনৰ হেড্‌চাৰক তই ভালকৈয়ে জান নহয়?”

“হেড্‌চাৰ মানে?”

“মানে মই দীন পণ্ডিতৰ কথা কৈছো।”

“অ, জানো। তেওঁকেনো কোনে নাজানিব? পিচে কিয় সুধিলি?”

“নাই—এনেয়ে,” ল'ৰাটোৱে কথা ঘূৰোৱাৰ চেষ্টাৰে ক'লে, “হঠাতে মনত পৰি গ'ল।”

“ও...,” বুঢ়াই ভাবপ্ৰবণতাৰে ক'লে, “তেওঁ কিন্তু অতি সাধু পুৰুষ আছিলেদেই। পিচে হলেনো কি হ'ব। তেওঁৰ জীবনৰ পৰা দৰিদ্ৰতাহে নুগুছিল।”

“ময়ো ঠিক এই কথাটোকেই ভাবিছিলো ককা,” ল'ৰাটোৱে আগ্ৰহান্বিত ভাবে ক'লে।

“অ, দৰিদ্ৰই তেওঁক বাককৈয়ে পীড়া কৰিছে, বুজিছ? মানুহজনে ল'ৰা-তিৰোতাৰে সৈতে চহৰৰ গলি এটাত থকা সৰু ঘৰ এটাত যেনদৰে থাকে নহয় দেখিলেই বেয়া লাগি যায়। তেৱেই কিমানক মানুহ কৰিলে অথচ কোনেও তেওঁক আজি প্ৰাহাই নকৰে।”

“সঁচাকৈয়ে দুখ লাগে ককা—তেনেকুৱাভাবে কিমানজন যে আজি আমাৰ দেশত উপেক্ষিত হৈ আছে।” ল'ৰাটোৱে ক্ৰন্তক বৈ পিচ মুহূৰ্ত্ততে হঠাতে সুধিলে, “এটা কথা তই মন কৰিছনে ককা?”

“কি কথা?”

“আমাৰ সমাজত নাৰীসকলৰ কথা। তেওঁলোকো আজি কম উপেক্ষিতা হৈ থকা নাই। কিয়ানেই যে বিশ্ববিদ্যালয়ৰ উচ্চতম

ডিগ্ৰী লৈও এতিয়াও বান্ধনীঘৰ ঘেতালি থাকিব লগীয়া হৈ আছে। তেওঁলোকে কিবা এটা কৰি নিত্ৰৰ শিক্ষাৰ মান বচাব খুজিলেও গিৰীয়েকে নিদিয়ৈ। ঘৈণীয়েকে চাকৰি কৰিলে যেনো তিৰোতাৰ আৰ্জন হোৱা হয়। গিৰীয়েকৰ বাবে সেয়া আত্মসন্মানত লাগে। গোটেই পৰিয়ালটো লাগিলে শূকাই মৰিব, তথাপিও আত্মসন্মানৰ এই গেলা গপটো নেৰে। আচলতে নাৰীসকলক এটা সম্পত্তি হিচাপেই ব্যবহাৰ কৰি আহিব পাৰিছেতো! তেওঁলোকৰো যে জীবন বুলি কিবা এটা আছে সেয়া কোনোৱে ভাবিয়েই চাব নোখোজে। আমাৰ লগৰ ছোৱালী এজনীলৈকে চাচোন। বেছেৰীয়ে এইবাৰ আমাৰ লগত পাহ কৰিছিল। ছোৱালীজনীৰ বুদ্ধিও ভালেই আছিল, জ্ঞান? পৰীক্ষাত নম্বৰো বহুত পাইছিল। পিচে কোনো কৰি আক। মাক-বাপেকে ধৰি সব শেষ কৰি দিলে।”

“কিয়—বিয়া পাতি দিলে নেকি?”

“কৈছহেন! মাক-বাপেকে যেনো একেবাৰে কাৰ্তিকৰ দৰে বাপে-গুণে অতুলনীয় ল’ৰা এজন পালে, তেনেকুৱা ল’ৰা বোলে সত-কাই পোৱা নাশায়; গতিকে দিলে একেবাৰে ধৰি-বান্ধি উলিয়াই। বেচৰীৰ পঢ়াত খুব ইচ্ছা আছিল, বুজিছ? সেয়েহে বিয়াত বাৰে বাৰে আপত্তি কৰিছিল। ৰিচে লাভ একো নহ’ল। সেইজনী ছোৱালীৰ জীবন তাতেই শেষ আক!”

কথাখিনি কৈ ল’ৰাটো ক্ষতক ব’ল। তাৰ কথাৰ শেষৰখিনি সি অতি গহীন হৈ কৈছিল। সেইখিনিতে বুঢ়াই কিবা ক’ব বুলি সি ভাবিছিল যদিও বুঢ়াই একো নোকোৱাত সি পুনৰ ক’লে, “এওঁলোকে যে কেতিয়া সেই বন্ধনৰপৰা ওলাই আহিব পাৰিব! কিন্তু এদিন নিশ্চয় ওলাই আহিবই। অবশ্য আমি যদি চাৰিখন পাহাৰ জুপিয়াব লাগে তেওঁলোকে তেন্তে পাঁচখন পাহাৰ জুপিয়াব লাগিব, নহয় জানো ককা?”

বুঢ়াই এইবাৰো বিশেষ একো নকৈ হমুনিয়াহ কাঢ়িলে মাথোন। তাৰ সেই সময়ত মাকলৈ মনত পৰি গৈছিল। সিহঁতৰ মাকৰো বিয়া যেনো একেবাৰে সৰুভেই হৈ গৈছিল। ভেতিয়া তেওঁলোকে ল’ৰা-ছোৱালীৰ পাৰ্থক্যখিনিয়ে বুজা হোৱা নাছিল। আকৌ ভেতি-য়াতো নাৰীৰ শিক্ষা বুলি কোনো কথাই নাছিল। যি নহওক, তাৰ মাহীয়েক এজনী আছিল, তেওঁ আকৌ আঠ বছৰ বয়সতে

বিধবা হৈছিল। বেচেৰীয়ে গিৰীয়েকৰ ঘৰেই গচকি পোৱা নাছিল, অথচ তেতিয়াৰেপৰা অবধাৰিতভাবে বৈধব্য মন্ত্ৰণা ভুগিব লগীয়া হৈছিল। সেইজনী মাহীয়েকে ভৰ যৌবন কালতে ভগবানৰ চৰণতে সকলো সপ্নি দি নিজৰ মানসিক অবস্থালৈ স্থিৰতা আনিব বিচাৰিছিল। সেই মাহীয়েকজনী এতিয়া আছে নে নাই বুঢ়াই নাজানে—যদিহে যদিহে ডালেই, আৰু মৰা নাই যদিহে প্ৰতি মূহূৰ্ত্ততে মৃত্যুৰ বাবে ঈশ্বৰক খাটি হয়তো দিন গণিব ধৰিছে।

‘তেনেকুৱা ব্যৱস্থা নথকা বাবেই হয়তো সমাজত ডালকৈ এবাৰ উশাহ লব পৰা গৈছে’—বুঢ়াই মনতে ভাবিলে। অবশ্যে সি জনাত আজি কেইবছৰমান আগতে সিহঁতৰে বাগানখনত চাহ-বনুৱাবিলাকৰ মাজত তেনেকুৱা বিবাহ দুই-এখন হৈছিল। দিগ্ৰ দৰা-কইনাই বিবাহৰ কিবা তু-ডা পাওক, নাপাওক ডাঙৰসকলে কিন্তু সেই আপাহতে যথেষ্ট ৰং-তামাহা কৰিছিল। ফটিকা খোৱাৰে পৰা ঢোল-দগৰ-বাঁহী বজাই ককালত ধৰি ধৰি নচালৈকে কোনোটোৱেই বাদ পৰা নাছিল। সিহঁতৰ এনেকুৱা জীৱনৰ কথা ভাবিলে বুঢ়াৰ কেনবা কেনবা লাগে। ল’ৰা-ছোৱালী নাইবা মতাবোৰতকৈ সিহঁতৰ তিৰোতাৰোৰে যে কেনেকুৱা বিপ্ৰী জীৱন যাপন কৰিব লগীয়া হয়। তেওঁলোকে আৰু যে কিমান কষ্ট সহিব লগীয়া হয়। পৰিয়ালৰ ভৰণ-পোষণৰ বাবে একোজন পুৰুষতকৈ বহুত বেছি কাম তেওঁলোকে কৰিব লাগে। চাহপাত তোলাকে ধৰি বাগানৰ কামবোৰ কৰাৰ লগতে ঘৰুৱা কামবোৰৰ উপৰিও নিশালৈ প্ৰধানকৈ যিটোৱে অপেক্ষা কৰি থাকে সেয়া হ’ল মদাপী গিৰীয়েকৰ অবৰ্ণনীয় অত্যাচাৰ। তেওঁলোকে মাত মাতিব নোৱাৰে—সেই সকলোবোৰকেই মুকুতাৰে সহ্য কৰিব লগীয়াত পৰে। ‘ল’ৰাটোৱে কোৱা সাধাৰণ নাৰী সমাজতকৈ এই তিৰোতা-সকলৰ জীৱন আৰু বেছি দুৰ্বহ।’ সি অনুভৱ কৰিলে।

বুঢ়াই এইবাৰ ল’ৰাটোলৈ চাই ক’লে, “তই চাহবনুৱাসকলৰ তিৰোতাসমাজলৈ কেতিয়াবা লক্ষ্য কৰিছনে ডাইটি?”

“অ...” ল’ৰাটোৱে প্ৰায় লগে লগেই উত্তৰ দিলে, “সিহঁতৰ জীৱন আৰু বেছি ঘটেলা।”

“ময়ো ভাকেই ভাবিছিলো,” বুঢ়াই ক’লে। “সিহঁতে যে কিমান নিকাৰ ভুজিব লগীয়া হয়।”

ল'ৰাটোৱে এইবাৰ লগে লগে একো নক'লে। সি অলপ সময় মৌন হৈ থাকি কিবাবেনে ভাবিলে। তাৰ পিচত লাহে লাহে কবলৈ ধৰিলে, “আচলতে কথা হ'ল সিহঁতৰ খুব কমেইহে শিক্ষাৰ মুখ দেখিছে। আজি এই কুৰি শতিকাৰ সভ্যতাৰ পোহৰে পোহৰাই থকা যুগতো সিহঁতে প্ৰকৃততে আন্ধাৰতে আছে। সিহঁতৰ আধিক অৱস্থা নাইবা পাৰিপাশ্ৱিকতা কোনোটোৱেই সিহঁতক শিক্ষাত উদগনি নিদিয়ে। তেনে দেখোন ভালকৈ জান সিহঁতৰ বস্তিৰপৰা আজিলৈকে কিমান শিক্ষিত মানুহ ওলাইছে। আচলতে তেনেকুৱা অবস্থাৰপৰা শিক্ষিত মানুহ ওলোৱা সম্ভৱ নহয়। অসমৰ মুখ উজ্জ্বলবলৈ শেহতীয়াভাবে যি দুই এজন ওলাইছে, সেয়া অত্যধিক অধ্যাবসায়ৰ গুণতহে। অবশ্যে এইটো ঠিক, আধিক অবস্থা ভাল হলে আৰু ভাল পাৰিপাশ্ৱিকতা পালে তেওঁলোকেও যথেষ্ট উন্নতি কৰিব পাৰিব। আমাৰ গাওঁৰ সিতো মূৰত থকা চাহবনুৱা হাল-লৈকে নাচাব কিয়? সিহঁতৰ ল'ৰা-ছোৱালী বহুত দেচোন; তথা-পিও তুলনামূলকভাবে সিহঁত যথেষ্ট আগবাঢ়িছে। তেন্তে নিশ্চয় ইতিমধ্যে অনুভৱ নকৰাকৈ থকা নাই, নে কি কৰ?”

“হ'ওঁতে তই ঠিকেই কৈছ”, বুঢ়াই মাত লগালে। “পৰি-বৰ্তন কিছু হৈছে সিহঁতৰ। সিহঁতে জীৱন যাপন কৰিবলৈ শিকিছে। ল'ৰা-ছোৱালী কেইটিকো সিহঁতৰ শক্তিয়ে জোৰালৈকে পঢ়াৰ সুবিধা কৰি দিছে। সিহঁতৰ ডাঙৰ ছোৱালীজনীয়ে বেছি উদ্যম নোৱাৰিলে যদিও ভাইৰ তলৰ ভায়েকজনে তাইক কেতিয়াবাই চেবাই গৈছে। সি এতিয়া চহৰৰ হাইস্কুলখনৰ ওপৰ শ্ৰেণীতে পঢ়ে যেনো। সি বুঢ়া-শুনাতো ভাল, নহয়জানো?”

“অ, ভালই হ'ব”, ল'ৰাটোৱে উৎসাহেৰে ক'লে, “শ্ৰেণীত সি তৃতীয় নে চতুৰ্থ।”

“সিহঁত বাপেক-মাকহালে তাক কিমান যে যত্ন কৰে। বুজিছ, নিজে নাখায়ো খুৱায়। দদায়েক-বাবুয়েক কেইটাৰো ভালৈ যে কিমান যত্ন। ক'ববাত কিবা এটা ভাল বস্তু পালেই আটাই-বিলাকে ভালৈ বোকাচা বান্ধি লৈ আহে।”

“হ'বই তেনেকুৱা। এনেয়ে ল'ৰাজনৰ বুদ্ধি ভাল, তাতে আকৌ তাৰ আদৰ্শও আছে; গতিকে সিহঁতে যত্ন নকৰিব কিয়? অসমীয়াৰ নাম ৰাখিবলৈকে এদিন সিয়ো নিশ্চয় ডাঙৰ হৈ উঠিব।

সেয়েহে দেখিছ উপযুক্ত সূযোগ-সুবিধা পালে সিহঁতেও কিবা এটি কবি দেখুৱাব নোৱাৰাৰ কি মানে আছে ? এই পৰিয়ালটোৰ আৰ্থিক অৱস্থা বস্তিৰ মজদুৰসকলৰ তুলনাত বহুত উন্নত—সেয়া তই জানই; পাৰিপাৰ্শ্বিকতাও বস্তিতকৈ আপেক্ষিকভাৱে উন্নত। গতিকে সিহঁতৰ অলপমান হলেও অগ্ৰগতি হ'বই। অৱশ্যে আমাৰ গাঁওখনেই এতিয়া সিহঁতৰ অগ্ৰগতিক সীমিত ৰাখিব। কিন্তু প্ৰতিভা প্ৰকাশ পাবই— এই ল'ৰাজনৰ প্ৰতিভাও কেতিয়াও লুকাই নাথাকে— এদিন প্ৰকাশ পোৱাটো ধুকপ।”

“উ... , ল'ৰাজনৰ প্ৰতিভা আছে।” বুঢ়াই আবেগভৰা স্বৰে ক'লে। “তাক লৈ সিহঁত বাপেক-মাক হালে যে কিমান আশা কৰে নহয় ! সিহঁতৰ বেটা পঢ়ি-শুনি ডাঙৰ মানুহ হ'ব, সিহঁতৰ মানুহবোৰক আলো দিব, 'আচাম দেচ'ৰ নাম ৰাখিব...”

“তই কেনেকৈ জানিলি ?” ল'ৰাটোৱে উৎফুল্লিত হৈ সুধিলে।

“মই সেইফালে মাজে-সময়ে গৈ থাকো নহয় ! তেতিয়াই সিহঁত মতা-মাইকী হালৰ লগত কেতিয়াবা কথা হও। তেনেদৰে কথা পাতোতে এদিন ওলাইছিল আৰু !”

“সিহঁতে বাক ক'ব ধৰিলে কৈয়ে নাথাকেনে ?”

“অ, সিহঁত আও-ভাও নুবুজা একেবাৰে চাধা-চিধা মানুহ। এবাৰ ক'বলৈ পালে খুব উৎসাহেৰে কৈয়েই থাকে—যেন শেষ নহবই। নিজৰ পুতেকৰ কথাও একেবাৰে আঁৰ নলগাকৈ কৈ থাকে।”

“তয়ো আকৌ ঠিক মিলি পৰ, নহয়জানো ?” ল'ৰাটোৱে ক'ব খোজা কথাখিনি ভাবি তাৰ উঠিব ধৰা হাঁহিটো দমাই ৰাখি ক'লে। “হাজাৰ হলেও একেই খাৰ খোৱা অসমীয়াতো—ফটা মুখৰ বাইকৰ বাবে বিখ্যাত। এবাৰ মুখ খুলিলে বন্ধ হোৱাৰ লক্ষণ আৰু সহজে দেখা নাযায়।”

“কিনো কবি আৰু !” বুঢ়াই হাঁহি হাঁহি ক'লে, “অসমীয়া বুজিলে সেই শব্দপাতেই প্ৰথমতে পৰে।” বুঢ়াই ক্ষণেক বৈ পিচ মুহূৰ্ত্ততে পুনৰ ক'লে, “সিহঁতৰ লগত কথা কৈ পিচে ভাল লাগে জান ?”

“কিয় ? সিহঁতৰ ভণ্ডা ভণ্ডা অসমীয়া মাত্ৰ—কথাৰ বাবে ?”

“সেইটোও অৱশ্যে এটা কাৰণ হয় যদিও আচলতে সেয়া নহয়।”

“তেনেহলে কিয়?”

“সিহঁত মনে-প্ৰাণেই অসমীয়া হৈ পৰা বাবে।”

“ও...,” ল’ৰাটোৱে সহঁৰি দিলে।

“সিহঁতে ক’ৰপৰা আহি কেনেদৰে বসতি কৰি আছে,” বুঢ়াই আবেগ জড়িতভাবে কৈ গ’ল, “চাব গলে আমিহো সিহঁতৰ বাবে একোকে কৰা নাই। তথাপিও সিহঁত হাড়ে-হিমজুৰে অসমীয়া। আনৰ আশতো সিহঁতে অসমীয়া বুলিয়েই পৰিচয় দিয়ে। বছৰেকৰ বিহুটো আহিলে সিহঁতৰ গাত আগেয়ে নাচোন উঠে। সিহঁতৰ ডাঙৰজনী ছোৱালীয়ে শাল ব’ব লোৱাৰ পিচৰেপৰা বিহুৱা বতৰত পোনতে তাইৰ শালতহে মাকোৰ ‘খট্ খট্’ শব্দ উঠে। যোৱাবাৰ বিহুভাতো তাই মোক নিজে বোৱা গামোচা এখনেই দিলে।”

“হয় নেকি?”

“অ, মই কিবা মিছা কও নেকি?”

“পিচে কিয় দিলে?”

“কি কিয় দিলে? আপোন বুলি ডাবিছে বাবেই দিছে।”

“আপোন মানে? আপোন আকৌ বহুত ধৰণৰ আছে নহয়।”

“কিয়—তোৰ কিবা সন্দেহ হৈছে নেকি?” বুঢ়াই ল’ৰাটোৰ কথা বুজি পাই হাঁহি হাঁহি ক’লে।

“নহব আকৌ কিয়? এই গামোচাৰেই কিমান কাহিনী ইতিমধ্যে সংঘটিত হৈ গ’ল—কিমান ইতিহাস ৰচিত হৈ গ’ল। তোৰো লক্ষণ কিন্তু মই ভাল দেখা নাই দেই।”

বুঢ়াই একো নকৈ হাঁহিলে মাথোন। ল’ৰাটোৱে ধেমালি কৰা বুলি সি বুজিব পাৰিছিল।

“তই নিজেই জানিলি দেখোন—মইনো আকৌ কি ক’ম?” বুঢ়াই হাঁহিব মাজেৰেই ক’লে।

“ও...,” তাৰ মানে হেৰি”, “ল’ৰাটোৱে কথাখিনি তুলি ধৰি ক’লে। “এ...,” লাপুং বুঢ়াক চা। এই বুঢ়া বয়সতো পৰকিতি লৰিছে নহয়? এইবিলাক কিন্তু ভাল নহয়দেই। ৰবি, আইতাক গৈ কৈ দিয়—পাবি মজাপালি বাপেকে।” কথাখিনি কওঁতে তাৰ হাঁহি উঠিছিল।

“জানে, জানে—তোৰ আইতাৰেও জানে। তাইনো আকৌ নতুনকৈ কি কৰি?”

“কি ক’ম মানে? ভোক ধৰা লগাব দিয়।”

“লাভ নহব বুজিহ ? আইতাবেও ইতিমধ্যে মত দিলেই।”

“অ, তেলিয়াহলে ভালই হ’ল— একেবারে গাখীৰতেই ম’হব খুটি। বিয়াত পোহৰৰ বাবে এতিয়া জোনাকী পৰ্ব্বা কেইটামানহে গোটাৱা কথা। সেই ভাৰটো বাক ময়ে কাল পতি লৈছোদে।”

“ৰবি”, বুঢ়াই নাধা দি কৈ উঠিল, “তাৰ আগতে মই আকৌ পূৰণি গাড়ীৰ ছাল-বাকলি অলপ বিচাৰিব আছেই নহয়।”

পূৰণি গাড়ীৰ ছাল-বাকলি কিয় ? মতি ড্রাইডাবে মতিলালবাবুৰ বুঢ়া ‘চেভৰ’লেট’খন আনিব পাৰিব নহয়— সেইখনেৰেই বেছ শুভাব। গাড়ীখনে কেঁকাই-গেথাই উ-উ কৈ যাব নহয় ! গতিকে ঠিক জমিব। পিচে কইনা ওচৰতে যেতিয়া সেইখনৰো প্ৰয়োজন নাই দেখোন।”

“এহ। মই কিয় কৈছো তই বুজাই নাই।” ল’ৰাটোৰ উৎসাহত চোঁচা পানী ঢালি বুঢ়াই ক’লে।

“কিয়নো কৈছ তই ?”

“প্ৰথমতে শুন”, বুঢ়াই ক’লে, “মই তোক পূৰণা গাড়ীৰ ছাল-বাকলিহে বিচৰাৰ কথা কৈছো, গোট গাড়ীখনতো নহয়, হয় নে নহয় ?”

“অ, হয়”, ল’ৰাটোৱে সহাবি দিলে।

“কিয় কৈছো বুজা নাই ?”

“উহ।” ল’ৰাটোৱে মূৰ জোকাৰিলে।

“আচ্ছ”, বুঢ়াই তাক বুজোৱাৰ ভঙ্গীৰে ক’লে, “তেনেহলে প্ৰথমতে কচোন কেনেকুৱা মানুহৰ মটৰ-গাড়ী থাকে।”

“চহকী মানুহৰ আকৌ।”

“ঠিক কৈছ। এতিয়া ধৰি ল, পদূলিত পূৰণি ডগা-ছিগা মটৰ-গাড়ীৰ ছাল-বাকলি কিছুমান পৰি আছে। তেতিয়া সেইবোৰ দেখি অচিনাকি মানুহ এজনে কি ভাবিব কচোন।”

ল’ৰাটোৱে অলপ সময় কিবা চিন্তা কৰিলে। তাৰ পিছত ক’লে, “নিশ্চয় কিবা দুৰ্ঘটনা ... ”

“তোৰ মূৰটো”, বুঢ়াই তাৰ কথাখিনি সম্পূৰ্ণ কৰিব নিদিয়াকৈ ক’লে। “কোনোবাই মোৰ পদূলিত গাড়ী সুমুৱাই দুৰ্ঘটনা ঘটাবলৈ যাব নেকি, গৰু ?” বুঢ়াই তাক ধেমালিতে ধমকি এটি শোধালে।

“তেনেহলে কি ভাবিব ? মই দেখোন একো ধৰিবই পৰা নাই।”

“শুন, মানুহে ভাবিব যে এই মানুহজনৰ—মানে মোৰ—নিশ্চয়

এসময়ত মটৰ-গাড়ী আহিলে। তাৰ মানে এসময়ত অবস্থা খুবোই ভাল আছিলে, তেনেকৈহে ডাবিব, নহয় জানো ?”

“অ, ডাবিলে বাক; পিচে কি হ’ল ?”

“আস্ ! মোক আগতে শেষ কবিব দেচোন, তাৰ পিচতো তই শুধিবি।”

“বাক, হ’বদে—তই কৈ যা।”

“আমাৰ মানুহে আজি-কালি আভিজাত্য ভাল পায়, হয় নে নহয় ?”

“হ ? ... ও”, ল’ৰাটোৱে ‘আভিজাত্য’ শব্দটোত চক খাই উঠা যেন হৈ ক’লে।

আভিজাত্য শব্দটোক সি প্ৰকৃততে ঘিণ কৰে। এই আভিজাত্যৰ ভেঁম লৈয়েই কিমানৰ জীৱন ইতিমধ্যে ধ্বংস হৈ গৈছে, কিমান কাহিনী ইতিমধ্যে ৰচিত হৈ গৈছে, তথাপি মানুহৰ আভিজাত্যক লৈ ভেঁম নুগুচে। কোনোবা ফুকনৰ পিতৃপুৰুষ আহোম স্বৰ্গদেৱৰ দিনত হয়তো উচ্চ খিতাপ লৈ আছিল, বৰ্তমান ফুকনৰ গৰ্ব তাক লৈয়েই। ইফালে তেওঁ নিজে কি হ’ব পাৰিছে তাৰ প্ৰতিহে ধৰন নাই। কোনোবা বৰুৱাই হয়তো কোনোবা মন্ত্ৰীৰ ভৰি পখালি উচ্চ বিষয় বাব লভিলে; বচ, তেওঁ জাতত উত্তীৰ্ণ আক ! তেওঁৰ সম্পৰ্কও তেতিয়া আন অভিজাত্যসকলৰ লগতহে। সাধাৰণ খাটি খোৱা মানুহৰ তেতিয়া তেওঁ খবৰেই নবখা হয়। তাৰ নিজৰেই তেনেকুৱা অভিজাত মোমায়েক এজন আছে। উচ্চ চৰকাৰী পদবীত অধিষ্ঠিত সেই মোমায়েকজনে অন্ততঃ তাক বেয়া ব্যবহাৰ নকৰিলেও কোনোদিনে তেনেকুৱা আদৰ-সাদৰো দেখুওৱা নাই। সেয়েহে সি তেওঁ-লোকৰ ঘৰলৈ সাধাৰণতে নাযায়হে; সি বৃজ্জন হোৱাৰ পাহত মাথো এবাৰ নে দুবাৰ গৈছিল মোমায়েকৰ তালৈ; কিন্তু দুয়োজনৰে আদৰ্শ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত হোৱা বাবে দুয়োজনৰ দেখা-দেখি হলেই প্ৰাক্তে কথা কটা-কটি হয়। সি নিজে প্ৰথমতে মৌন হৈ থাকিব বিচাৰে যদিও মোমায়েকৰ দান্তিকতাপূৰ্ণ কথাই তাক প্ৰায়ে অতীত কৰি তোলে আৰু সেইবাবেই নামাতো বুলি ডাবিলেও সি অবশেষত মাতিবলৈ বাধ্য হয়। তাৰ মনত আছে, তেনেকুৱাভাবে এদিন মোমায়েকৰ লগত তাৰ কথা কটা-কটিয়ে শীৰ্ষবিন্দুত উপনীত হৈছিলগৈ। সেই নিশা শান্তি হিচাপে মোমায়েকে তাক যথেষ্ট শালি-লপনি দিছিল।।সেই কি মানসিক অশান্তিৰ মাজেৰে সেই নিশাটো চট্-

ফটাই পাব কবিছিল, সেয়া ভাবিলে তাৰ মন এতিয়াও সেমেকি যায়। মোমায়েকেও নিশ্চয় সিদিনা নিজৰ ভুল বুজিব পাৰিছিল, কিন্তুো পিচদিনা পুৱাতেই উঠি তেওঁ তাক বহুত বুজনি দিছিল— মানুহৰ জীৱনক লৈ বহুতো তত্ত্বগত কথাই তাক শুনাইছিল। তাৰে কিছুমান কথা সিও মানি লৈছিল ঠিকেই, কিন্তু যিখিনি তাৰ বিৰুদ্ধে স্বীকৃতি দিয়া নাছিল, সেইখিনি সি তেতিয়াও স্পষ্টভাৱে মোমায়েকৰ আগত ব্যক্ত কৰিছিল। মোমায়েকে কি ভাবিছিল সিদিনা সি জনা নাছিল— তাৰ পাহুত তেওঁ আৰু তাক একোকে কোৱা নাছিল। অবশ্যে তাৰ পাহুতেই সি মোমায়েকৰ ঘৰৰপৰা ওছি আহিছিল। সেইদিন ধৰি সি আৰু মোমায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই। মোমায়েকে কিন্তু তাৰ পাহুতো তাৰ যথেষ্ট খবৰ কৰিছিল।

“কি হ’ল অ’ ? তই দেখোন কিবা ভাব সাগৰত ডুব গলি ?” ল’ৰাটোৱে অনামনক হৈ পৰা দেখি বুঢ়াই ক’লে।

“হু...”, “ল’ৰাটোৱে চক্‌মক্‌কৈ সাৰ পোৱাৰ নিচিনাকৈ ক’লে, “ও. নহয়দে, তই মাথোঁ কৈ যাচোন।”

“অ শুন তেনেহলে, “বুঢ়াই ক’লে, “আমাৰ মানুহে দৰা বা কইনা চাব লগা হলে টকা-পইচা থকা সদ্ৰাস্ত ঘৰতহে চান্স নহয় জানো ?”

“উ, হয় দে।”

“তেনেহলে মোৰ কথাটো এতিয়া বুজিলিনে ?”

ল’ৰাটোৱে ক্ষণেক সময় চিন্তা কৰিলে। তাৰ পিচত একো বুজিব নোৱাৰি মূৰ জোকাৰি ক’লে, “উহু, একো বুজা নাই।”

“তই এটা জৰদগৰ, বুজিছ ?” বুঢ়াই তাক ধমকি এটি খোঁধাই ক’লে।

“উ, বুজিছো।” বুঢ়াই সম্পূৰ্ণ কৰিব নাপাওঁতেই ল’ৰাটোৱে মাজতে মাত লগালে।

“হে। কি বুজিলি ?”

“মই এটা গৰু, মই এটা জৰদগৰ।” সি বৰ নিমাখিতভাৱে ক’লে।

ল’ৰাটোৰ কথা কোৱা ধৰণ দেখি বুঢ়াৰ হাঁহি উঠিল। সি হাঁহি হাঁহিয়েই ক’লে, “বাক, হ’বদে—বহুত বুজিলি। শুন এতিয়া মোৰ কথা। মই এতিয়া বুঢ়া হৈছো দেৱান, মোকনো এনেয়ে কইনা কোনে দিব ? পদূলিত ভগ্না মটৰ-গাড়ীৰ ছাল-বাকলি দেখিলে

কইনাৰ বাপেকে কিজানি অভিজ্ঞাত্যৰ গোল পালেই আৰু ভেতিয়া-
হলে কিজানি কিবা এটা হেণ্ট-নেণ্ট ... ”

“হয়েই।” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাখিনি নিজে সম্পূৰ্ণ কৰাৰ
লগে লগে হাঁহিত ফাটি পৰিল।

হাঁহিৰ জাঁউৰি সাম কাটিলত ল’ৰাটোৱে ক’লে, “বুঢ়া হলে
কি হ’ব, তোৰ বুদ্ধি কিন্তু পাবে পাবে গ’ঠা দেই।”

ল’ৰাটোৰ কথা শূনি বুঢ়াই পুনৰ হাঁহি উঠিল। সি হাঁহি
হাঁহিয়েই ক’লে, “পিচে মজিল হ’ল ল’ৰাটোৰ বাপেকে ইতিমধ্যেই
মোৰ কথা জানেই নহয়।”

“ভালেই হৈছে দে,” ল’ৰাটোৱে উত্তৰ দিলে। “মুখা পিচ্ছিল
এনেওতো কেইদিনমান পিচত হলেও খুলি পেলাবই লাগিলহেতেন।
গতিকে এতিয়া যেনিবা নিপিচ্ছিলিয়েই।”

ল’ৰাটোৰ কথাখিনি শুনি বুঢ়াৰ মুখৰ মাত হৰিল। প্ৰকৃ-
ততে সি কথাখিনি একো নভবাকৈয়ে কৈছিল আৰু সেয়েহে
ল’ৰাটোৰ পৰা তেনেকুৱা এটি উত্তৰ তাৰ কাৰণে সমূলি আশাপ্ৰদ
নাছিল। এই সাধাৰণ কথাখিনিতে ল’ৰাটোৱে যে এনেকুৱা আক্ৰম-
ণাত্মক অৰ্থ এটি কৰি বহিব পাৰে সেয়া সি ভাবিবই পৰা নাছিল।
জীবনত সি নিজে কোনোদিনে মুখা পিচ্ছিল কথা চিন্তা কৰা নাই,
বৰং তেনেকুৱা মানুহক সি সদায় মনে-প্ৰাণে ঘিণ কৰিহে আহিছে।
তাৰ জীবনত গোপনীয় একো নাই—এটা সহজ-সৰল জীৱনৰ পঙ্ক-
পাতী সি। তাৰ জীবনত কোনো ধৰণৰ উচ্চাকাংখাও নাই—থকা
দিনকেইটা যেনি-তেনি পাৰ হ’লেই হয়। জীবনত দুই হাতেৰে ধন
পোটাই বৰ বৰ অট্টালিকা সজাৰ মানসিকাও তাৰ নাই—সি সৰ্ব-
সাধাৰণ হৈয়েই থাকিব বিচাৰে। নাইবা আনক ভালৰি বোলাই
সকলোৰে সৈতে ভালৈ থাকিবও সি নিবিচাৰে। তাৰ মতে, সি
এজন সাধাৰণ মানুহ একান্ত প্ৰয়োজনীয়খিনিতকৈ কিবা বেছি সি
কাহানিও নিবিচাৰে। সেয়েহে জীবনত মুখা পিচ্ছিল কিবা কৰাৰ
প্ৰয়োজনীয়তা সি কাহানিও অনুভৱ কৰা নাই আৰু নকৰেও।

বুঢ়াই এটি দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ কাটিলে। ল’ৰাটোৰ কথাত
ভাত বাদে তাৰ একো কৰিব লগীয়া নাইবা কৰিব পৰা নাছিলো।

বুঢ়াৰ মানসিক দৃষ্টিখিনি ল’ৰাটোৱে বুজি পালে। অবশ্যে
অলপ আগেয়ে সি নিজে কোৱা কথাখিনি বুঢ়াৰ বাবে কিছু
পৰিমাণে কঠোৰ হ’ব বুলি সি অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল। কিন্তু

তাৰ অনুভবটো হৈছিল সি কথাখিনি কোৱাৰ পাছতহে । গতিকে ভেটিয়া সি কৰিব পৰা একোৱেই নাছিল । সি বেদনাহত চান্দ-নিৰে বুঢ়ালৈ চালে—বুঢ়াই সেই সময়ত লুইতলৈ চাই কিবা ভাখি আছিল ।

‘কিমান পবিত্ৰ এই মানুহজন !’ ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ মূখলৈ চাই থাকিয়েই নিজৰ মনৰ ভিতৰতে ক’লে । পূৰণিকলীয়া চও বুঢ়াৰ গাত নিশ্চয় আছে, কিন্তু অতি কম পৰিমাণেহে । আন-হাতে বুঢ়াৰ জন্ম যি সময়ত, তালৈ চাই সেইখিনি থকাটো একো আচৰিত নহয়, বৰং তেনেকুৱা পূৰণিকলীয়া চও সেই সময়-সাপেক্ষে বুঢ়াৰ গাত আৰু বহুত বেছি পৰিমাণে থকাটোহে বাস্তৱীয় আছিল । কিয়নো সেই সময়ত চুৰীয়া ৰাজ্যত পুনৰ্জাগৰণ হ’ব পাৰে : কিন্তু একে সময়তে আমাৰ ৰাজ্যত ততৰ ভয়ত ৰাতি মানুহে ঘৰৰ বাহিৰলৈ ওলাব পৰা নাছিল । শিক্ষা-দীক্ষা বিশেষ একো নোপোৱাকৈ প্ৰধানকৈ অভিজ্ঞতাকে সাৰথি কৰি নিজকে সমসাময়িক আন মানুহবোৰতকৈ অধিক বাস্তব কৰি তোলাৰ বাবে বুঢ়া নিশ্চয় ধনাবাদাৰ্হ । সি ভাবে, সেইবাবেই হয়তো বুঢ়াৰ কল্পনা আনবিলাকতকৈ অধিক মাজিত ।

ল’ৰাটোৱে জানে যে মানুহৰ কল্পনা পৰিবেশে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে । আকৌ পৰিবেশ গঢ় লয় মানুহৰ আৰ্থিক অবস্থাক ভেটি কৰি । সেয়েহে কল্পনাৰ সৈতে মানুহৰ আৰ্থিক অবস্থা ওতঃপ্ৰোতভাবে জড়িত । প্ৰথমটোৰ উন্নতি হ’ব লাগিলে প্ৰথমতে দ্বিতীয়টোৰ উন্নতি হ’ব লাগিব । কথাখিনি শুনোতে কেনেবা যেন লাগিলেও আচলতে সত্য । পৃথিবীখনলৈ চকু মেলি দিলে সি এই সত্যটোৱেই আৰি-জ্ঞাৰ কৰিবলৈ পায় । সকলোৰে বাবে যিটো মূল আৰু প্ৰথম সেয়া হ’ল আৰ্থিক অৱস্থা, নহলে আন সকলোৰে লগতে মানুহৰ কল্পনাও অজ্ঞ হাতীৰ বৰ্ণনা দিয়াৰ নিচিনাই হ’ব । ল’ৰাটোৰ সেই অজ্ঞ কেইটাৰ গল্পটোলৈ মনত পৰিল । হাতীৰ বিষয়ে বহুত কিবা-কিবিয়ৈ শুনি থকাৰ পাছত এদিন হেনো অজ্ঞ কেইজনমানে গৈছিল হাতীৰ বিষয়ে বাস্তব অধ্যয়ন কৰিবলৈ । সিহঁতৰ প্ৰত্যেকেই হাতীৰ বেলেগ বেলেগ অঙ্গ হাতেৰে লিৰিকি-বিদাৰি চাইছিল আৰু তাৰ পাছত হাতী সম্পৰ্কে প্ৰত্যেকেই একো একোটা মত দিছিল । যিজনে হাতীৰ ভৰিখন চুই চাইছিল সি কৈছিল হাতী হেনো কলগছৰ দৰে । যিজনে হাতীৰ কাপখন চুই ইহিছিল সি

আকৌ কৈছিল হাতী হেনো কুলা সদৃশ । মুঠৰ ওপৰত সিহঁতৰ
প্ৰতিজ্ঞানেই হাতীৰ ওপৰত এনেকুৱা ধৰণৰ একোটা মতামত দিছিল
যদিও প্ৰত্যেকেই অশুদ্ধ আছিল । গোটেই কাহিনীটো মনত ধেলাই
ল'বাটোৱে নিজে নিজে হাঁহি উঠিল ।

‘আমাৰ দেশৰ মানুহবোৰৰ কল্পনাও নিশ্চয় সেই প্ৰজ্বলিত
দৰেই হৈ আছে’, ল'বাটোৱে নিজকে নিজে ক'লে । প্ৰায় ভাগেই
উপযুক্ত কল্পনাৰ পৰা বঞ্চিত । সৰ্বসাধাৰণ মানুহবিলাকৰ আৰু
কথাই নাই । যেতিয়া বিজ্ঞাত উঠি যোৱা সৰু ল'ৰাজনকো বিজ্ঞা-
তালো জনে ‘বাবু’ বুলিবলৈ লয় তেতিয়াই বিজ্ঞাতাজনৰ কল্পনাৰ
সীমিত পৰিসৰৰ প্ৰতিফলন ঘটে । বিজ্ঞাতাজনৰ মনত সাধাৰণ
উন্নত ধৰণৰ পোছাক পিন্ধা ল'ৰাজনেই তেতিয়া বহুত ড'ঙৰ, যিয়ে
নেকি তাক যাত্ৰাৰ অন্তত ভাড়া হিচাপে পক্ষাশ পইচাটো অথবা
এটকীয়াখন দিব পাৰে । সেই সময়ত পক্ষাশ পইচাটো বা এটকীয়া-
খনৰ মূল্যই তাৰ মনত সেই ‘বাবু’ জনৰো মূল্য । আচলতে সি
নিজে টকা পইচাৰ যথেষ্ট তাড়নাত থকা বাবে সাধাৰণতে পইচা-
টোৰ মূল্য যিমান হ'ব পাৰে, সি তাতকৈ বহুত বেছি মূল্য আৰোপ
কৰিবলগীয়া হয় । সেয়েহে তাৰ পৃথিবীখন অতি ঠেক । একো
নজনা সৰু ল'ৰা এটাৰ বাবে দহ পইচাটোৱেই যেনেদৰে এটা বিৰাট
ডাঙৰ সম্পদ, সেই বিজ্ঞাতাজনৰ ক্ষেত্ৰতো তেনেদৰেই পক্ষাশ পইচা
বা এটকীয়াখনেই এটা ডাঙৰ ঐশ্বৰ্য—সি তাৰ কল্পনাৰ সীমিত
গম্ভীৰে আৰু ওখলৈ চুকি নাপায় । তাৰ পৃথিবীখনত বহুতখিনি
যান্ত্ৰিকতা থকা বাবেই কল্পনাও তাৰপৰা বহু আঁতৰত । তাৰ দুৰ্বল
মানসিকতাৰে তাৰে যিখিনি ধৰি ৰাখিব পাৰে সেইখিনি সমাজৰ
উচ্চ শ্ৰেণীৰ সৈতে খাপ খাব নোৱাৰে । সেয়েহে তাৰ ভিতৰত ক্ষুধা
নাইবা বিক্ষোভ যিহেৰেই জুই নজলক কিয় চহকী আৰোহীজনে তাৰ
প্ৰাণ্য ভাড়াখিনিৰ সলনি এটা চৰ মাৰি দিলেও সি মাতিব নোৱাৰা
হয় । সিহঁতে ভাবিবলৈ বাধ্য হয় যে সিহঁতেই সমাজৰ অতি নিম্ন-
খাপৰ প্ৰাণী—উচ্চখাপৰ ভৱিষ্যত ধূলি শিৰত লৈ থাকিবলৈকেই সিহঁ-
তৰ জন্ম । আকৌ যেতিয়া কলেজৰ বিজ্ঞানাগাৰৰ সহায়ক সকলে
নিজৰ নাতি-নাতিদ্বৈতকৰ বয়সৰ ল'ৰা-ছোৱালীবোৰকো ‘আপুনি’
সম্বোধনেৰে সম্মান দেখুৱাবলৈ লয়, তেতিয়া আনে কিবা চাবক
নাভাবক, ল'ৰাটোৱে কিন্তু সিহঁতৰ সেই একেই মানসিকতাৰ কথাই
ভাবে । বিজ্ঞাতাবিলাকৰ জীৱনৰ লগতে এই মানুহবোৰৰ জীৱনো
একেটা সুৰতেই বন্ধা । জীৱনত সিহঁতে ঐশ্বৰ্য পোৱাতো দূৰৰ

কথা, প্ৰান্তভাগে আনকি দেখাই নাই। লটাৰীত লাখ টকা পালে এই নিম্নশ্ৰেণীৰ মানুহবোৰে সেয়েহে হাৰ্টফেইল কৰে। সিহঁতে প্ৰকৃততে হঠাতে ইমান ঐশ্বৰ্য লাভ কৰি একো ভাবিব নোৱাৰা হয়—সিহঁতৰ স্নায়ুতন্ত্ৰ মূৰ্ত্ততে উদ্বেলিত হৈ উঠি বিকল হৈ যায়।

ল'ৰাটোৰ মনত পৰিল সি কিছদিন আগতে চোৱা নাটক এখনৰ কথা। নাটকখনৰ এটি সাধাৰণ দৃশ্য, অথচ কিমান অৰ্থবহু! তাৰ মনত আছে দৃশ্যটোত দুজন চম্ভবীয়ে সিহঁতৰ বজাৰ সম্বন্ধৰক লৈ ওলা-গথা কৰিছিল। সমস্যাটো আছিল যদি ৰাজকুমাৰীয়ে আছিল সিহঁতৰ এজনৰ ডিঙিত বৰমালা অৰ্পণ কৰে তেন্তিয়া সিহঁতে কি কৰিব। সিহঁত দুজনৰ এজনেতো একো ভাবিবই পৰা নাছিল, আনজনে কিন্তু ভাবিছিল যদি ৰাজকুমাৰীয়ে তাৰ ডিঙিত বৰমালা অৰ্পণ কৰে তেন্তে সি ঠেঙৰ ওপৰত ঠেঙ তুলি বহি লব আৰু তাৰ পিচত খীৰ-প্ৰাখীৰকে সাঙুৰি যিমান সোপা মিঠাই আছে সকলো-বোৰেই সোপা-সোপে গিলি যাব। বহু! সিমানেই আছিল সিহঁতৰ কল্পনাৰ দৌৰ।

অভিনয় চাই ল'ৰাটোৰো হাঁহি নুঠাকৈ থকা নাছিল, কিন্তু লগে লগে সি নভবাকৈও থকা নাছিল। 'উকা দৃষ্টিত এটা সাধা-ৰণ বহুৱালি হলেও সন্নিহিত তাৎপৰ্য্যস্থানিক কোনেও নিশ্চয় নুই কৰিব নোৱাৰে', ল'ৰাটোৱে ভাবে। সিহঁতৰ কল্পনাৰ সীমিত গম্ভীৰ কথা অনস্বীকাৰ্য্য। সমসাময়িকভাবে সিহঁতৰ দুৰ্বল মানসিকতাও নিশ্চয় অত্যন্ত স্পষ্ট।

ল'ৰাটোৱে ঠিক একে ধৰণেই একে ধৰণৰ মানসিকতাই দেখি-ছিল সিহঁতৰ গাওঁৰে গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰীৰ ক্ষেত্ৰতো। গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰীৰ যোগালী হিচাবে কাম কৰা জয়ৰামকো সি পেলাই খোৱা নাই। দুয়োজনৰেই কাৰ্যকলাপৰ মাজেৰে সি দুয়োজনৰে মানসিকতাৰ উমান লব বিচাৰে। অবশ্যে সাধাৰণ জ্ঞানেৰে দুয়োজনৰে মানসিকতা কেনেকুৱা হ'ব পাৰে তাক সেয়া সি আগতেই অনুধাবন কৰিব পাৰিছিল। দুয়োজনৰে অসমাস্তৰাল আৰ্থিক অৱস্থাৰপৰা উদ্ভূত অসমসজস মানসিক অৱস্থাই যে এই ক্ষেত্ৰত আগশাৰী ল'ব সি সেয়া জানিছিলেই। তথাপিও ব্যবহাৰিক ক্ষেত্ৰত সি তাৰ কল্পনাক প্ৰয়োগ কৰি চাবৰ বাবেই দুয়োজনকে লক্ষ্য কৰে। এই দুয়ো-জনকে ভালদৰে লক্ষ্য কৰাৰ সুবিধা সি পাইছিল কোনোবা এজন ঠিকাদাৰৰ ওলত গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰীয়ে ঘৰ বনোৱাৰ কাম কৰোতে।

জয়বামৰ আত্মিক আৰু তাৰ লগে লগে মানসিক অবস্থাৰ ওপৰত গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰিৰ কতৃত্বই এনেদৰে প্ৰভাব বিস্তাৰ কৰিছিল যে তাৰ বাবে গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰিয়েই আছিল এজন ডাঙৰ মানুহ। বেচৰাৰ অবস্থা এনেকুৱা আছিল যে মিস্ত্ৰিৰপৰা সি বিড়ি এডালো জ্বলাই দুহোপা মাৰিবলৈ সাহস পোৱা নাছিল। বাঁহৰ জখলাৰে ওপৰত উঠি সি যেতিয়া লোহাৰ তাৰবোৰত গাঁঠি দি থাকে তেতিয়া তলত মিস্ত্ৰিৰ মুখত জ্বলন্ত বিড়ি দেখিলে তাৰো নিচাখোৰ মনটোৱে লকলকোৱাটো স্বাভাবিক; কিন্তু তাৰ সেই আশাৰাজ্যক চাবনি দেখিলেই গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰিৰ মালিকমাৰ্কা ৰূপটোৱে গৰুগৰাই উঠে—‘হহ! কাম কৰ, কাম কৰ; পইচা গছত লগা নাইদে’ তথাপিও জয়বামে বসুমতীৰ দৰে সকলো সহিব লাগে; কিয়নো তাৰ জীৱনৰ চাৰি-কাঠি সকলো গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰীৰ হাতত।

সেইজন জয়বামে যে মানুহ দেখা নাই তেনেকুৱা নহয়—গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰিৰ তলত কাম কৰি কৰি সি ইতিমধ্যে বহুত দেখিলে। মিস্ত্ৰিৰ সন্মুখত সি যেনেকৈ মুখ খুলি একো কব নোৱাৰে, তেনেদৰে মিস্ত্ৰিয়ে আকৌ ঠিকাদাৰৰ সন্মুখত মূৰ তুলিব নোৱাৰে, ঠিকাদাৰে আকৌ বৰ চাহাবৰ ওচৰত হাত মোহাৰিব লাগে, বৰ চাহাবে আকৌ ...নাই, জয়বামে আৰু কল্পনা কৰিব নোৱাৰে। জয়বাম যিটো স্তবত আছে তাত থাকি ইয়াতকৈ আৰু বেছি কল্পনা কৰা অসম্ভৱ। সেয়েহে ‘মছলা’ মাৰোতে হয় টিন বালি আৰু এক টিন চিমেণ্ট মিহলালেও গোবৰ্দ্ধন মিস্ত্ৰিৰ চকুৰ নিৰ্দেশত সি দুই টিন বালি আৰু এক টিন চিমেণ্ট বুলি ক’ব লগীয়া হয়, ঢালাই কৰোতে চাৰিডাল লোহা দিলেও আঠডাল বুলি ক’ব লগীয়া হয়। নক’লেও হয়, এই সকলোবোৰৰ আঁৰতে থাকে ঠিকাদাৰ চাহাবৰ হাত।

জয়বামে কিবা ভাবিব পাৰক বা নোৱাৰক ল’ৰাটোৱে কিন্তু ভাবে গোটেইখিনি যেন কেনেকুৱা এটা পেচ’ত পৰি গৈছে—সিহঁতে কুলন্ত পড়ৰ দৰেই যেন বিচুৰমান ঐক্যেন্দ্ৰিক বৃত্ত, যাৰ কেন্দ্ৰৰ মাজেৰে গৈছে টকা-পইচাৰ শকত অক্ষডাল। জয়বাম মিস্ত্ৰি, ঠিকাদাৰ, বৰ চাহাব আদি প্ৰত্যেকেই যেন এই অক্ষডালৰ চাৰিওফালে ঘূৰি আছে—ঠিক সৰিয়হ পেৰা ঘাগিটোৰ দৰে।

কথাখিনি ভবাৰ লগে লগে সি বুঢ়াক মাতিলে, “ককা।”

“হ,” বুঢ়াই হঠাতে সাৰ পাই উঠাৰ নিচিনাকৈ ক’ল।

আচলতে বুঢ়ায়ে তাৰ নিজস্ব ভাবনাৰ মাজতে সোমাই আহিল। বিশেষকৈ ল'ৰাটোৰ সেই কথাষাৰ শুনাৰ পাছত তাৰ মনলৈ বহুতো কথাই আহিছিল।

“সৰিয়হ পেৰা ঘাণি তই দেখিছ নহয়?” লৰাটোৱে সুধিলে। “ও আই!” লৰাটোৱে যেন কিবা এটা আচৰিত কথাহে কৈছে ঠিক তেনেধৰণে বুঢ়াই কৈ উঠিল, “দেখিছ মনে? আগতে সৰিয়হ পেৰা ঘাণি আমাৰ ঘৰে ঘৰে থকাৰ নিচিনাই আহিল।”

“ও, হয়নেকি?”

“তাতে আকৌ, তেতিয়াৰ মানুহবোৰে আকৌ এতিয়াৰ মানুহৰ দৰে তেল কিনি খোৱা নাছিল। সৰিয়হৰ খেতি কৰিছিল আৰু ঘাণিত সেইবোৰ পেৰি তেল উলিয়াই সেই তেল ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পিচে তই জানো ঘাণি দেখিছ?”

“আজি কেইদিনমান আগতে দেখিছিলো—লগৰ ল'ৰা এজনে চিনাই দিছিল।”

“পিচে হঠাতে কিয় ঘাণিৰ কথা মনত পৰিল?”

“হ” লৰাটোৱে দীঘলকৈ এটি উশাহ লৈ ক'লে, “আমাৰ মানুহ বিলাকৰ ছবি এখন মোৰ মনৰ পৰ্দাত ভাঁহি উঠিছিল।”

“কেনেকুৱা ছবি?” বুঢ়াই সুধিলে।

“আগতে ক'চোন,” লৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাৰ উত্তৰ পোনপতীয়া ভাবে নিদি কলে, “ঘাণিতোত মাজতে প্ৰধান অংশখিনি বাৰি তাতে জ্বৰীৰে বান্ধি দিয়া গৰুবোৰ তাৰ চাৰিওফালে ঘূৰাই থাকে, নহয় জানো?”

“অ, তেনেকুৱাই।”

“আমাৰ মানুহবিলাকেও আজি তেনেকুৱাভাবে টকাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি আছে। কথাটো তই মন কৰিছ নে?”

“ও—”, বুঢ়াই ভাবপ্ৰবণভাবে উত্তৰ দিলে।

“বুজিছ,” লৰাটোৱে পুনৰ কলে, “সাধাৰণ মানুহবোৰেই বৰ্তমান গৰুৰ দৰে ঘাণি টানিছে। সিহঁতৰ কামনা-বাসনাতো একো নান্ধেই অৰ্থাৎ নোহোৱা কৰিছেই, বৰ্তমান সিহঁত আনকি কম্পনাখিনিৰ পৰাও বঞ্চিত—বিবেকক চালিত কৰিবলৈ সিহঁত অসমৰ্থ।”

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কথাখিনিৰ সত্যতা উপলব্ধি কৰিলে। সি কলে, “ঠিকেই কৈছ ভাইটি, প্ৰত্যেকজন মানুহেই আজি জীৱনৰ ঘাণি টানিব লাগিছে। ঠিক গৰুৰ দৰেই মাথো আহাৰখিনিৰ বাবেই

হাড়ভগা শ্ৰম কৰিব লগীয়া হৈছে। সিহঁতে খোৱা মূৰ্ত্তিৰ চিন্তাতেই ইমান বাস্তৱ থাকিব লগীয়া হয় যে জীৱনৰ আন দিশবোৰলৈ এবাৰ চকু দিবলৈও সিহঁতৰ জাহৰি নাথাকে। সিহঁতে সিহঁতৰ ভাষা-আকাংক্ষাবোৰক সকলো সময়তে দমাই ৰাখিব লগীয়া হয়। সেয়েহে দিন যোৱাৰ লগে লগে সেই মানুহবোৰ কঙ্ক হৈ পৰে।”

“তই ঠিকেই অনুভৱ কৰিছ ককা,” বুঢ়াৰ কথাত উৎসাহিত বোধ কৰি ল’ৰাটোৱে কবলৈ ধৰিলে। “মানুহবিলাকৰ অনুভূতি বোলা বস্তুটোৱেই নোহোৱা হৈ গৈছে। আৰু এটা কথাও নহয়—কোনোবা এজন মানুহ যদি নিচেই সৰু কালৰে পৰা আনৰ ঘৰত লগুৱা থাকি আহিব লগীয়া হয়, তেন্তে সেই মানুহজনৰ মানসিকতা বাক কেনেদৰে ঠিকে থাকিব? ভয়োভো দেখিছ, কিমান সৰু সৰু ল’ৰা চাহ-দোকানত বা হোটেলত ‘বয়’ হিচাপে নাইবা আন চহকী মানুহৰ ঘৰত গৰু চৰোৱা বা ঘৰুৱা বাম-বন কৰা ল’ৰা হিচাপে অথবা চিটী ব্ৰাহ্মৰ ‘হেলিমেণ’ হিচাপে থাকি এটা পৰিয়ালৰ ভৰণ-পোষণৰ দায়িত্ব মূৰপাতি লব লগীয়া হৈছে। কিমান সৰু সৰু ছোৱালীয়ে আনৰ ঘৰত কাম-বন কৰি নিজৰ আহাৰ মোকোলোৱাৰ লগে লগে অসমৰ্থ পিতৃকো সহায় যোগাইছে। সেইবোৰ ল’ৰা-ছোৱালীৰ জীৱনৰ আৰু কাহানিবা উন্নতি হ’ব জানো? তই জানো ক’ব পাৰিবি সিহঁত কাহানিকৈ মুকলি হ’ব?... নিশ্চয় নোৱাৰ—সিহঁতৰ জীৱন তাতেই শেষ।” ল’ৰাটোৱে শেষৰ কথাখিনি গভীৰ দুখেৰে সৈতে কৈছিল।

“হয় অ,” বুঢ়ায়ে বেদনাহত কৰ্ত্তেৰে ক’লে, “হাজৰিকাৰ ল’ৰা-ছোৱালী দূটা ফুললৈ ওলাই গলে তেওঁৰ ঘৰত কাম কৰা ল’ৰাটোৱে বাৰান্দাৰ খুটাটোত আউজি যেনেদৰে চাই থাকে নহয় মোৰ দেখিলেই বেয়া লাগি যায়, বুজিছ? আকৌ শইকীয়াৰ ঘৰত কাম কৰা সৰু ছোৱালীজনী দেখিছনে? তাই নিজে ইমান ফটা-ছিটা কাপোৰ পিন্ধি থাকে! শইকীয়াৰ ছোৱালীজনী তাইৰ সম বয়সৰে নহয়—সেই ছোৱালীজনীৰ দামী দামী চোলাবোৰ তাই যেতিয়া খুই মেলি দিয়ে তেতিয়া তাইৰ কেনেকুৱা লাগিব পাৰে ভাবি চাচোন।” বুঢ়াই ক্ষন্তেক বৈ পুনৰ ক’লে, “সিহঁতৰ জীৱনবোৰ জতি দুখ লগা, নহয়?”

“অ,” ল’ৰাটোৱে সহঁৰি জনাই ক’লে, “সিহঁতে ঐশ্বৰ্য্য লিবিৰি-বিদাৰি থাকিব পাৰে; কিন্তু কেতিয়াও ভোগ কৰিব নোৱাৰে।

খোৱা মেজতো ধনীৰ দুলালহতক গাখীৰকে ধৰি নানা তৰহৰ দামী দামী খোৱা বস্তু সিহঁতেই হয়তো যোগান ধৰিব লাগিব; কিন্তু সিহঁতৰ নিজৰ বাবে হলে একোৱেই নাথাকে। সেই সৰু সৰু ল'ৰা-ছোৱালীবোৰৰ মন এনেবোৰ কাৰণতে একেবাৰে ভাগি যায় ককা। সেইবাবেই সিহঁতৰ বেছিভাগে খোৱা সাজ-বাচন খুবলৈ গৈ গিৰিহঁতে খাই এৰা অমূল্য খোৱা বস্তুৰেই সোৱাদ লয়। কিছু-মানে অৱশ্যে চোৰ কৰিবলৈকো শিকে; কিন্তু তেতিয়া তাৰ লগে লগে গৃহস্থৰ চৰ-লাঠিও সিহঁতৰ বাবে অপেক্ষা কৰি থাকে।”

“হ'বদে হ'ব,” ল'ৰাটোৱে আক ক্ৰিবা ক'লেহেতেন যদিও বুঢ়াই হঠাতে তাক বাধা দি কৈ উঠিল, “আক নক'লেও হ'ব, বুজিছ? মই সকলো গম পাই গৈছো।”

ল'ৰাটোৰ কথা শুনি বুঢ়াৰ আচলতে দুখ লাগিছিল। ল'ৰাটোৱে সেয়া বুজিব পাৰিলে। ক্ষন্তেক বৈ সেয়েহে সি ক'লে “তোৰ দুখ লাগিছে নহয় ককা?”

“দুখনো কাৰ নালাগিব অ'?” বুঢ়াই উত্তৰ হিচাপে ক'লে; এইবোৰ কথা শুনি যাৰ দুখ নালাগে সি মানুহ নহয়, বুজিছ? সি প্ৰাণাণ।”

ল'ৰাটোৱে এইবাৰ আক একো নক'লে। বুঢ়াক নিজৰ ভাবনাৰ মাজতে এৰি দি সি মনে মনে ব'ল; কিন্তু মনে মনে থকাটোও কম কণ্টকৰ নহয়। কাৰণ এনেকুৱা মুহূৰ্ততে আনু-সাজিক চিন্তাবোৰে আহি জুমুৰি দি ধৰেহি। ল'ৰাটোৰো মনত পৰি গ'ল তাৰ লগৰে পবন নামৰ ল'ৰাটোলৈ। ল'ৰাজন তাৰ লগতে একেলগে পঢ়ে। বেচৰাৰ ঘৰৰ অৱস্থা আকৌ খুবলৈ বেয়া। দেউতাক থাকোতে তেৱেই যেনিবা টুক-টাককৈ দুই-এসাজ লম্বোণৰ মাজেৰে হলেও সংসাৰখন চলাইছিল; কিন্তু পবন দশমমান শ্ৰেণী পোৱাৰ পাছতেই দেউতাক মৰিল। দেউতাকে অৱশ্যে তাৰে বহুদিন আগৰে পৰা দুৰাৰোগ্য বেমাৰত ভুগি আছিল। সেয়েহে সিহঁতৰ ঘৰৰ অৱস্থা ক্ৰমান্বয়ে পৰি আহিছিল। যি নহওক, দেউতাকৰ মৃত্যুৰ সময়ত পবনৰ ওপৰৰ ভায়েকজনে প্ৰবেশিকা পৰীক্ষা পাছ কৰিছিলে মাথোন—তাৰ আক স্বৰ্ভা নহ'ল। পেটৰ দামত পৰি কাম বিচাৰিবলৈ লাগিল। তাৰ ভাণ্ডাও হয়তো ভাল আছিল আক সেয়েহে চহৰৰে কিতাপৰ দোকান এখনত 'চেলচ্-

যেন'ৰ কাম এটি পাই গৈছিল। আকৌ পবনৰ ভলৰ ডায়েক কেইজনৰো জবছা একেই হৈছিল—খাবলৈকে নোজোৰে আক সিহঁতে পঢ়িব ক'ব পৰা? পঢ়া সিহঁতৰো নহ'ল। সেই ডায়েক তিনিজনৰ ডাঙৰজন এতিয়া চিটি বাছ এখনৰ হেণ্ডিমেণ, তাৰে ভলৰজনে চাহ দোকান এখনত কাম কৰে আৰু একেবাৰে সৰুজনে ওপৰৰ দুজনে সৰুকৈ সজাই দিয়া তামোল-পানৰ দোকান এখন চলায়। পবনৰ বুদ্ধি বেয়া নহয় বাবে আটাই কেইজনে মিলি তাক পঢ়ি থাকিবলৈ দিছে। সিও তুমুল মানসিক অন্তৰ্দ্বন্দ্বৰ মাজেৰে হলেও পঢ়ি আছে; কিয়নো সি জানে, ঘৰখনৰ যিকৈ কিবা এটা কৰিব লাগিলে একমাত্ৰ সিয়েই কৰিব লাগিব—ঘৰখনৰ সকলোৱে তাৰ ওপৰতে আশা কৰিছে।

এই সকলোবোৰ কথা পবনেই ল'ৰাটোৰ আগত কৈছিল। ল'ৰাটোক সি খুবুই ভাল পায়; ল'ৰাটোৱেও তাক যথেষ্ট ভাল পায় আৰু সেয়েহে সি তাক যৎপৰোনাস্তি সহায় কৰিব বিচাৰে। তাৰ কিতাপ-বহী পবনক চাবলৈ দিয়াৰ উপৰিও পবনৰ প্ৰয়োজনত সি আৰ্থিকভাবেও সহায় কৰে। পবনৰ বেদনাক্লিষ্ট মুখখনৰ আঁৰত থকা প্ৰতিশ্ৰুতিখিনিও সি গম পায়। ল'ৰাটোৱে জানে যে পবন দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ—জীৱনত সি হেনো কিবা এটা কৰিবই—ঘৰখনে তাক লৈ ৰচা সপোন সি হেনো বাস্তবত ৰূপান্তৰিত কৰিবই। কাৰণ তাৰ সৰু ডায়েকজনেই এদিন তাক হেনো কৈছিল, 'পবনদা, তই ডাঙৰ হলে ডাক্তৰ হবি দেই—আমাৰ দেউতাৰ দৰে দুখীয়া বেমাৰী মানুহক তই ভাল কৰি দিবি। আমাৰ মাজনীকতো তেতিয়া তই একো কৰিবই নিদিবি—মাই তোৰ কথা ৰাখিব। আকৌ আমাকো ভাল ভাল চোলা-পেণ্টু তই ডাক্তৰ হলে দিব লাগিব নহয়, তেতিয়ালৈ পাহৰি নাযাবি আকৌ।'

পবনৰ হেনো সৰু ডায়েকজনৰ এই কথাষাৰ সদায়েই কাণৰ কাষত ৰাজি থকা যেন লাগে—সি ল'ৰাটোৰ আগত কৈছিল। সি দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞ হোৱাৰ আঁৰত এই কথাষাৰেও ক্ৰিয়া কৰি আছে নিশ্চয়। সৰু ল'ৰা এজনে কোৱা হলে কি হ'ব, কথাষাৰত নিহিত থকা সবলতাৰ লগতে আন্তৰিকতা মিশ্ৰিত বেদনাখিনিক কোনে নুই কৰিব পাৰিব? ল'ৰাটোৱে জানে, বুঢ়াই যদি পবনৰ এই কথা জানিব লাগে তেন্তে সি খুবুই আঘাত পাব—বুঢ়াৰ অন্তৰখন অতি কোমল। সেয়েহে বুঢ়াক সি কথাটো নোকোৱাটোকেই ঠিক কৰিলে।

বুঢ়াই ভেতিয়া সেই অভিশপ্ত জীৱনবোৰৰ কথা কেই ভাবি আছিল। ‘কি যে দুৰ্ভাগীয়া সিহঁত !’ সি নিজে নিজেই ক’লে। জীৱন কি জনাৰ আগতেই সেই জীৱনবোৰ ধ্বংস হৈ গ’ল। সিহঁতে গোহৰ কোনোদিনেই নাপালে। পৃথিবীত সিহঁতে জন্মলগ্নৰে পৰা কান্দিয়েই থাকিব লগীয়া হোৱা বাবে তাৰ দুখ লাগে। তাৰ মতে, সেইবিলাকো সৃষ্টিৰ ফুলনিৰে ফুলিব লগীয়া একোটা একোটা কলি আছিল; কিন্তু পাহ মেলিব নোপোৱাতেই সেই কলিবোৰ মৰহি গ’ল।

‘সেই মৰহি যোৱা কলিবোৰ আক কোনোবা দিনা জানো ফুলি উঠিব ?’ বুঢ়াই নিজকে নিজে প্ৰশ্ন কৰে। সি সঠিক উত্তৰটো বিচাৰি নাপায়। সি ভাবে, আজিৰ পৃথিবীত আচৰিত বোলা কোনো বস্তুৱেই নাই। তাৰ চকুৰ আগতে নিতৌ কিমান আচৰিত আচৰিত ঘটনা ঘটিব ধৰিছে। মানুহে চন্দ্ৰলৈ যোৱাকে ধৰি এজন মানুহৰ প্ৰাণ কলিজা আন এজন মানুহৰ কলিজাৰ ঠাইত বহুওৱা, নাইবা পৰীক্ষানলত শিশু জন্ম দিয়ালৈ কিমান আচৰিত ঘটনাই যে আজিলৈকে ঘটিব ধৰিছে ! সেয়েহে বুঢ়াই আজিৰ মৃগত আচৰিত শব্দটোৱেই অৰ্থহীন হৈ পৰা বুলি ভাবে। তাৰ মতে, প্ৰয়োজন হলে আজিৰ মানুহে চন্দ্ৰতো মহানগৰ সাজিব, মকড়মিৰ বিস্তীৰ্ণ ধূলিৰ মাজতো প্ৰাণৰ সঞ্চাৰ কৰিব, লুইতখনো ওলোটাই বোৱাইহে এৰিব।

“লু...ই...ত !” বুঢ়াই মুখৰ ভিতৰতে বিবৰিৰালে। আচলতে লুইতৰ কথা মনলৈ অহাৰ লগে লগে তাৰ এটি সপোনলৈ হঠাতে মনত পৰি গ’ল। সপোনটো আজি কেইদিনমান আগতে সি দেখিছিল। সপোনটো তাৰ কাৰণে তেনেই আচৰিত আছিল বাবে পাহৰাটো তাৰ বাবে অসম্ভৱ আছিল। আকৌ সেই সপোনটোকে ল’ৰাটোক সি কণ্ঠ কণ্ঠ বুলিয়েই আছিল যদিও তেনেকৈ সুবিধা পোৱা নাছিল।

বুঢ়াই ল’ৰাটোলৈ চাই মাতিলে, “ভাইটি !”

“কি হ’ল অ’ ?” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াৰ ফালে ঘূৰি চাই সুধিলে।

“আজি কেইদিনমাৰ আগতে এটি আচৰিত সপোন দেখিছিলো অ’,” বুঢ়াই লুইতৰ ফালে চাই লাহে লাহে ক’লে।

“সপোন ? কেনেকুৱা ? গামোছাৰ নহয়তো ?” ল’ৰাটোৱে কৌতুকেৰে ক’লে।

“মই কিন্তু ধেমালি কৰা নাইদেই,” বুঢ়াই উঠিৰ ধৰা হাঁহিটো দমাই ৰাখি ক’লে।

“হয় নেকি ? তেনেহলে কচোন ক—মোৰ এই কৰ্ণমুখল তোৰ সেই অমৃতবাণীৰে ধৰা হওক।”

“এহ। থাওকদে,” বুঢ়াই ল’ৰাটোৰ কথাখিনি বুজি খাই ক’লে, “তোৰ শুনাৰ ইচ্ছা নাই।”

“এ...নহয়, নহয়,” ল’ৰাটোৱে খৰধৰকৈ ক’লে। “মোৰ শুনিবৰ বিৰাট মন গৈছে আকৌ।”

“শুন তেনেহলে। একদম চাপ-চুপ দেই—মাজতে নামাতিবি,” বুঢ়াই তাক সাবধান কৰি দিলে।

“উ, এয়া ঠিলা লগালো আক !” তাৰ পিছত সি নিজৰ মুখতে সৰুকৈ থাপৰ এটি মাৰি নিজকে নিজে ক’লে, “এই মুখ, একো নকৰি দেই।”

ল’ৰাটোৰ কাম দেখি বুঢ়াৰ হাঁহি উঠিছিল। সি হাঁহি হাঁহিয়েই ক’লে, “বাক, হ’বদে—শুনি যা মাথো এতিয়া।”

বুঢ়াই ইতিমধ্যে অলপ লৰি-চৰি ভালকৈ বহি লৈছিল। সি এইবাৰ দীঘলকৈ উশাহ এটি লৈ আৰম্ভ কৰিলে, “তোক মই আগতে ক’ম বুলি ভাবিও সুযোগ পোৱা নাছিলো। সপোনটো এই লুইত্তৰ বুকুতেই, বুদ্ধিহ ? সপোনতে মই যেন লুইত্তৰ বুকুত নাও বাৰ ধৰিছো—মানে নাও খেল খেলিছো—এক ভয়ানক প্ৰতিযোগিতাত নামি পৰিছো। সোঁতৰ প্ৰতিকূলে নাও বোৱা কেনে কঠিন মই এতিয়াহে অনুভব কৰিব ধৰিছো। এই প্ৰতিযোগিতাত নমাৰ আগতে মই কেতিয়াও অনুভব কৰা নাছিলো যে সময়ত ইয়ে মোক কালসৰ্প হৈ দংশিব। আহ, কি ভয়ানক ! তথাপিও মই ব’ঠা এৰি দিয়া নাই। কাৰণ প্ৰতিযোগিতাত জিকিব পাৰিলেই নদীৰ পাৰৰ সমগ্ৰ অঞ্চলটোৱেই মোৰ হস্তগত হ’ব। সেয়েহে দেহত শেষ বিন্দু তেজ থাকে মানে সিহঁতক কেতিয়াও জয়ী হ’বলৈ নিদিও।”

“এক মিনিট দেই ককা,” বুঢ়াই কৈ থাকোতে ল’ৰাটোৱে মাজতে মাত দিলে।

“সেইয়া—মই জানো তই নমতাকৈ থাকিব নোৱাৰ বুলি।” কৰ্ণতে বুঢ়াই হাঁহিলে।

“হেৰি-মানে, এটা কথা সোধো?”

“নোসোধাকৈ জানো তই এৰিবি? শোধ বাক কি শোধ।”

“মানে কথাটো হ’ল, আচলতে নাও খেলত জিকিলে ক’ববাত তেনেকৈ মাটি দিয়ে নেকি?”

“তেনেকৈ নাওখেলত জিকি মাটি পোৱা ময়ো অৰশো আজিলৈ কতো শুনা নাই,” বুঢ়াই চিন্তাৰ মাথোৰে ক’লে। “এনেয়ে কিছু নাওখেল হয় বৰপেটাত—বৰ ডাঙৰ ধৰণেই হয়।”

“তুন তেন্তে। দুয়োখন নাওৱেই সমানত আগবাঢ়িছে। সিহঁতেও যে ইমান জোৰে বাইছে নহয়! মই মনেৰে তেতিয়া ভাবিছো—‘নল মাৰি ওলোৱা গজালিৰ শক্তি তহঁতৰ গাত হ’ব পাৰে; তথাপিও মোৰ বুঢ়া নলৰ শক্তিক সহজে পৰাজিত কৰিব নোৱাৰিবি। মোৰ মনৰ আকাশত সূৰ্য বৰ্তমান; বুঢ়া বাহৰ জোৰেৰে নাও বাই তহঁতক ঘটুৱাই মাটি মোৰ হাতলৈ আনিহে এৰিম—তহঁতৰ চকুৰ আগতে।’

“সপোনতেই মই চাই লৈছো দেই—নদীৰ এটা পাৰত মোৰ মানুহ; আনটো পাৰত সিহঁতৰ। মোৰ ফালৰ মানুহ প্ৰায় নায়েই। প্ৰায় চাৰি আঙুলিৰে সিহঁতৰ মানুহ। ‘অবশিষ্ট আঙুলিটোৰ মানুহেৰেনো কি হ’ব পাৰে?’ সপোনতেই মই নিজকে নিজে প্ৰশ্ন কৰিছো।

“পাৰত সিহঁতৰ দলটোৱে হৰ্ষধ্বনি কৰিছে। সেই হৰ্ষধ্বনিৰ মাজতে মই দেখিছো গেছেলা, আঘোণাহঁতক। সিহঁতেও মোৰ বিপক্ষে জয়ধ্বনি কৰিছে। মই আচৰিত হৈছো, কাৰণ মাটিক লৈ মহাজনৰ সৈতে মোৰ যেতিয়া বিবাদ লাগিব ধৰিছিল তেতিয়াতো সিহঁতেই আহি মোক উচটাইছিল। তেতিয়াৰ সিহঁতৰ কথাবোৰ মোৰ ঘেন ভালদৰেই মনত পৰিছে—

“বসাই, এইবাব হলে নেৰিবি—মাটি তই পাবই লাগিব; নহলে সিহঁতে আমাৰ জকাটোও নেৰিব’—সেয়া আছিল আঘোণাৰ কথা। গেছেলাহঁতেও যেন তাৰ কথাকেই সমৰ্থন কৰিছিল—‘হক্কে বসাই, আঘোণাই হওতে সজ কথাকেই কৈছে।’ গিচে ইমানেই তহঁতৰ সাহসনে? মোৰ তেতিয়া সপোনতেই খং উঠিছিলদেই, মনে মনে সিহঁতক গালি পাৰিছো—‘হহ! জবদগবহঁত, সন্মুখত থিয় হ’ব নোৱাৰ; ঘণচিৰিকাৰ জীৱন এটা লৈ সংসাৰলৈ আহিছ! পাচত বৰ বৰ লোকচাৰ মাৰিবি আৰু মুখৰ আগত হলে ঘণচিৰিকা জাকৰ

দৰে পলাই যাবি, তহঁতৰ ছাঁটোও নেদেখা হ'ব। বৰি, তহঁতেও দেখি যাবি বুঢ়া আঙুলিৰ দাম কিমান।”

“এ-এই ককা, বহুচোন, শুন,” যেন কিবা এটা হৈছিলহে ঠিক তেনে ধৰণে ল'ৰাটোৱে হঠাতে কৈ উঠিল।

“সেইয়া—তই আকৌ মাতিলি,” বুঢ়াই পোন হৈ মূৰটো ইমৰ বাওফালে ঘূৰাই ক'লে।

“এইবাৰবপৰা,” ল'ৰাটোৱে জিভাখন বাহিৰলৈ উলিয়াই দাঁতৰে মাজডোখৰত কামুৰি ধৰি ক'লে, “আৰু একদম নামাতো।”

“নামাততো—ঠিক?” বুঢ়াই তাৰ জবানবন্দী লোৱাৰ নিচিনাকৈ ক'লে।

“কাণত ধৰিব লাগিব নেকি?” ল'ৰাটোৱে নিবোকা চামোনটো হৈ দেখুৱালে।

“নালাগেদে—কাণখনক মিছাতে কলট নিদিলেও হ'ব,” বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ ঠাণ্ডালি বুজিব পাৰি হাঁহি হাঁহি ক'লে। “এতিয়া কি সুধিব খুজিছিলি সেয়া সুধিলেই হ'ব।”

“হেৰি, মানে তই যে আঘোণা, গেঞ্জেলা আদি নামবোৰ কৈ আছ, এই মানুহবোৰ সঁচাকৈয়ে আছে নেকি?”

“অ, মই বৰপেটাত থাকোঁতে তেনেকুৱা নামৰ সমনীয়া আছিলে, শ্বিচে সিহঁত বা এতিয়া জীয়াই আছেনে মৰিছেই সেয়াহে নাজানো।”

“তাত থকা আটাইবোৰ মানুহেই জানো তোৰ চিনাকি আছিল?” ল'ৰাটোৱে পুনৰ সুধিলে।

“উহু!” বুঢ়াই মূৰ জোকাৰি ক'লে, “বেছি ভাগকেই চিনি ধোৱা নাছিলো। কেইজনমান ডেকাক আকৌ আগতে কতো দেখা নাছিলো যদিও সধোনত মোৰ ভাব হৈছিল, সিহঁত যেন মোৰ অতি চিনাকি, অতি ওচৰৰ। সিহঁতৰ চিনাকি নামো মই জানিছিলো। সেইবোৰ মই একেলগে সপোনটোৰ লগতে কৈ যাম, বুজিছ?”

“বাক, তেন্তে তই কৈয়েই যা,” ল'ৰাটোৱে প্ৰায় লগে লগে ক'লে। “মই আৰু মাজতে নামাতোদে।”

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কথাত হাঁহিলে মাথোন। পিচত পুনৰ আৰম্ভ কৰিলে, “তাৰ পিচত মই আৰু খৰকৈ ব'ঠা মাৰিছো—কাৰণ মই আঙুৱাবই লাগিব। বান্ধকাৰ দাগ থকা হাত দুখনে অবিৰাম খৰ খতিত আগ-পিচ কৰিব ধৰিছে। এয়া প্ৰতি মুহূৰ্ততে মই আঙ-

হাইছো। মোৰ দুয়োকাষে ব'ঠাৰ চপ্ চপ্ শব্দ। সিহঁতৰ নাওখন লাহে লাহে পিচ পৰিছে। নাই, আক বেছি নাই—দূৰত কদম গছ, বিনিকি বিনিকি দেখা গৈছে। সেয়া নৰেন, হেমকান্তহঁতে মোৰ হৈ লুইতৰ পাৰে পাৰে মোৰ নাওৰ লগে লগে দৌৰি জয়ধ্বনি কৰিছে। মই যে তোক ক্ষণ্তক আগেয়ে ডেকা কেইজনমানৰ কথা কৈছিলো—এইকেইজনেই, বুজিছ ?”

“ও” লৰাটোৱে মূৰ দুগিয়ালে। “পিচত কি হ'ল ?” সি পুনৰ সুধিলে।

“মই মনতে ভাবিছো দেই, ‘বেচেৰাহঁতে গোহৰ পাইছে বাবেহে মোৰ বাবে আহিছো।’ তাৰে মাজতে হেমকান্ত বোলাজনৰ মাতো মই শুনিছো, ‘ৰমেশস্বৰ কাই, আক জোৰ দে। বেছি নাই আক—মাটি তই পাবই লাগিব।’ তুমুল কোলাহলৰ মাজতো মই যেন হেমকান্তৰ মাত ঠিকেই চিনিছো। মোৰ বিপদৰ সময়তো সিহঁতে মোক এৰা নাই। উত্তৰত ময়ো যেন সিহঁতক কৈছো—‘ৰৰি বোপাই, মোৰ নাও ও পূৰণি আক মানুহো পূৰণি। তথাপিও যিখিনি বাইছো মনৰ জোৰতহে, জানিবি।’

“মই লক্ষ্য কৰিছো, মোৰ নাওখন সিহঁতৰ নাওখনৰ পৰা কেই হাত মান আগত। মনে মনে সেই কাৰণেই ভগৱানক যেন কৈছো—‘উস্, ভগৱান ! এয়ানোকি বাঞ্ছানত পেল্লা ?’ তথাপিও ব'ঠা মই এৰি দিয়া নাই। ব'ঠা ধৰোতে ধৰোতে মোৰ হাত দুখনত জ্ঞান নোহোৱা হৈ গৈছে, কিন্তু মই যে জিকিবই লাগিব। সেয়া গেল্লোলা হঁতেও চকুৰ ঠাৰেৰে সঁহাৰি জনোৱা মই যেন দেখিবলৈ পাইছো। তাৰ মানে সিহঁতৰ প্ৰাণটো মোলৈকেনে ? দেহটোহে মাথো সিহঁতৰ বাবে ?

“মই প্ৰাণপণে ব'ঠা মাৰিছো। মোৰ উশাহ চুটি হৈ গৈছে। খৰকৈ উশাহ লওতে ডাঙৰ ডাঙৰকৈ শব্দ হৈছে। সিহঁতৰ নাওখন দেখিবলৈ ধুনীয়া; মজ্জবুত হয়নে নহয় পিছে নাজানো। মোৰ নাওখন ভাল হোৱাহেতেন পিচে দেখিলি হেতেন—ছাৰ্হি মধুসূদন সুবৰিলিহেতেন। তথাপিও এই বুঢ়া দেহা আক বুঢ়া নাও লৈও তহঁতক চেৰ খেলাইছো। হে ভগৱান, তুমি নিশ্চয় নিচলাৰ, বিপদগ্ৰস্তৰ বন্ধু—এইবোৰ পিচে মোৰ মনৰহে ভাব দেই—আচলতে মোৰ প্ৰাণত যেন জাখাৰ সঞ্চাৰ হৈছিল।

“পাৰত মোৰ হকে কৰা তুমুল জয়ধ্বনি মই যেন শুনিবলৈ
ধাইছো— ‘জয় বসেশ্বৰ-জয়’। আকৌ পাৰতে কোনোবাই যেন
কৈছে— ‘বসেশ্বৰে মাটি নিলে।’

“ময়ো যেন সিহঁতক কৈছো— ‘এৰা নিমতো, তহঁতক সবৰত
তুলি পূজা কৰিবলৈ এৰি দিম নেকি ?’

“চাওতে চাওতে মই সিহঁততকৈ কিছু আগবাঢ়িছো। মোৰ
হাত দুখন ভয়ানক ভাবে গৰম হৈ উঠিছে। বুঢ়া হাত— ভেজ
নাম্নেই, তথালিও ইমান গৰম হৈ উঠিছে। আচৰিত !

“সোৱা—অদূৰত বগা-হালধীয়া ফুলেৰে কদমডাল। সেইডালেই
আমাৰ লক্ষ্যবিন্দু। সিহঁততকৈ মই আগবাঢ়ি আছো। তেনেহলে
জয় মোৰেই অবধাৰিত। আহ্ ! মাটি—কদম ফুলৰ দৰে সোণ-হাল-
ধীয়া মাটি ময়েই পাম। ঘৰত মোৰ ঘৈণী, মোৰ লৰা-ছোৱালীবোৰ...

“সপোনতেই মই ভাবিছো সিহঁতে যেন যোৱা দুদিন ধৰি
লক্ষ্যপে আছে। ময়ো যেন এই মুহূৰ্ততহে লক্ষ্যপীয়া পেটৰ উমান
পাইছো। ইচ্ছা কৰি পাহৰিব খুজিলেও নোৱাৰি। কিন্তু দুদিনীয়া
লক্ষ্যপীয়া পেটৰ পিচত সিহঁতৰ মুখত আজি হাঁহি ওলাব—সোণালী
হাঁহি। মই ইমান দিনে প্ৰাণৰ মাজত সাবতি লৈ থকা সূৰ্য্যটো
সিহঁতে যেন আজি মুক্ত আকাশত দেখিবলৈ পাব। উহ্ ! আজি
যদি মোৰ ধন থাকিলহেতেন, দেখিলেহেতেন বুঢ়া বাপেকৰ দেহৰ
জোৰ আৰু শুনিলেহেতেন বজ্জনজনাই যোৱা কীৰ্তি।”

“ধন মানে—তোৰ ডাঙৰ ল’ৰাটো, নহয় জানো ককা ?”
ল’ৰাটোৱে তাৰ কোঁতুলল দমাই ৰাখিব নোৱাৰি আকৌ বুঢ়াই কৈ
থকাৰ মাজতে সুধিলে।

“অ, ঠিকেই,” বুঢ়াই সহঁৰি জনালে।

“ধনকাইতো এতিয়াও আছে।” লৰাটোৰ কথাত আচৰিত
হোৱাৰ সুৰ।

“অ, আছে”, বুঢ়াই সহজভাৱে ক’লে।

“তেনেহলে ?”

“সপোনতেই মোৰ কিয় জানো ভাব হৈছিল সি যেন ঘৰ
এৰি গুছি গৈছে। পিতৃ হৈ তাক খুৱাব পিছাব পৰা নাছিলো—
কুলত পঢ়াব পৰা নাছিলো। তাৰ যেন বুদ্ধি ভালেই আছিল—
ঘাঠশালাৰ ছেড এভিত্তেও যেন যোক বৰকৈ কৈছিল যে ভাৰ্য্যকুলত

পড়িবলৈ দিব লাগে—ভাব হেনো ভৱিষ্যত উজ্জল, কিন্তু মোৰো যেন উপায় নাছিল। পেটৰ দায়ত পৰি তাক লগাইছিলো মোৰ সামান্য মাটি টুকুৰাত খেতি কৰাত সহায় কৰিবলৈ। তথাপিও সি প্ৰথাবৰপৰা মনে মনে গুছি গৈছিল পঢ়াশালিলৈ—গায়ে-মুৰে বোকাৰ প্ৰলেপ এটা লৈ। গতিকে তেনেকুৱা জীৱন এটা মই অকালতে ধ্বংস কৰিব ওলোৱাত সি যেন তাৰ আগতেই ঘৰ নামৰ “মশানখন এৰি গুছি গৈছিল।”

“ও,” ল’ৰাটোৱে এটি হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। যদিও বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত বুঢ়াৰ ডাঙৰ ল’ৰা ঘৰ এৰি যোৱা নাছিল, সপোনত বুঢ়াৰ অৱস্থাৰ সৈতে বৰ্তমানৰ প্ৰকৃত অৱস্থাৰ একো পৰিবৰ্ত্তন অথবা বৈসাদৃশ্য সি দেখা নাছিল। সপোনত যেনিবা ধনে ঘৰ এৰি গুছি গৈছিল; কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত একেই আখিক দুৰ্যোগত পৰি সি আজি ৰিক্সা চলায়।

ল’ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ চালে। বুঢ়াই মৌন হৈ যোৱা দেখি সি ক’লে, “তই আকৌ বৈ গলি কিয়?”

“নবও, বুঢ়াই প্ৰায় লগে লগেই ক’লে, “শেষ প্ৰায় পাইছোহেই, এতিয়া আক ব’মনে?”

“কৈ যা তেনেহলে।”

“কৈছো বহু, তই মাথো অধৈৰ্য্য নহৰি।”

“অধৈৰ্য্য মই এনেয়ে নহও যদি তই মোৰ ধৈৰ্য্যৰ বাঞ্ছন ছিঙি নিদিয়।”

“ও, হয় নেকি? শুন তেনেহলে,” বুঢ়াই পুনৰ ক’বলৈ ধৰিলে। “মই তোক ল’ৰা-তিৰোতাৰ কথা কৈছিলো নহয়—সপোনতে নাও বাই থাকোতেও মই সিহঁতৰ কথা ভাবি গৈছো। ইমান দিনৰ দুখৰ মূৰত আজি সিহঁতৰ মুখত এতিয়াহে হাঁহি বিৰিঙৰ মুকলি বায়ুত এবাৰ মুক্তভাবে উশাহ ল’ব পাৰিব—ঘৰ এৰি যোৱা ধনেও নিশ্চয় এদিন ঘূৰি আহিব—এনেদৰে নানা ধৰণৰ চিন্তাতে বিভোৰ হৈ গৈছো। হঠাতে পাবত মোক লৈ চিক্ৰৰ এটি শুনি মই যেন সন্নিৱ ঘূৰাই পালো। শব্দটো অনুসৰণ কৰি চাই দেখো যে হেমকান্ত নামৰ ডেকাটোৱে যেন মোৰ বাবে চিক্ৰৰিছে আৰু বাবে বাবে আগলৈকে পোনাইছে। আগলৈকে চাই মোৰো গালে তেতিয়াহে হচ আহিল। উৱা। সেয়া দেখোন সিহঁতৰ নাও-

খনৰ টিংটো । তাৰ মানে ইমান পিচ পৰি থাকিও সিহঁতে মোক এতিয়া পিচ পেলাইছে ! উহ ! ভগবান, তুমি মোৰ প্ৰতি জানো সদয় নোহোৱা ? সিহঁতে এই প্ৰতিযোগিতাত জিকিব লাগিলে দেখোন মোৰ যথাসৰ্বস্বই যাব । মই মনে মনে তেনেদৰেই যেন ভগবানক প্ৰাৰ্থনা জনাইছো ।

“মই আক প্ৰাণপণে ব’ঠা মাৰিবলৈ ধৰিলো । দেহে নামানে-হাত নচলে । তথাপিও মাটি মই পাবই লাগিব । মই অতি খৰকৈ উশাহ লৈছো । দেহৰ অৱশিষ্ট তেজখিনিও যেন খুব খৰকৈ বৰ ধৰিছে । গা জ্বৰ ঘামাদি ঘামিছে । সৰ্ব শৰীৰেদি যেন ঘামৰ জ্বোল বৈ গৈছে, বুকুখনতো কিহবাই যেন হেচা মাৰি ধৰিছে, হাত দুখনতো কিহবাৰ জড়তা আহি পৰিছে । মই যেন এই মুহূৰ্ত্ততে বাগৰি পৰি যাম তেনেকুৱা বোধ হৈছিল ।”

“সৌডাল বগা-হালবীয়া ফুলেৰে কদম গছ । সিহঁতৰ নাওখন ইতিমধ্যে বহুত আগ হৈ গ’ল । মই বহুত পিচত । মই লক্ষ্য কৰিছো, মোৰ ফালৰ মানুহবোৰো লাহে লাহে আঁতৰি গ’ল । মাথোন সেই ডেকা কেইজনকহে আক্ৰোশত দপদপাই থকা মই দেখিছো । উহ, ভগবান ! মোৰ ব’ঠাপাতো যে মাজতে ভাগি দুডোখৰ হ’ল । মই জানিলো সময় উকলি গ’ল ।

“মই অনুভৱ কৰিলো মোৰ দেহটোৰ পৰা যেন প্ৰচণ্ড তাপ বাহিৰ হৈছে । মোৰ তেজবোৰ যেন সেই উত্তাপতে শুকাই কৰকৰা লাগি গৈছে । মোৰ চাৰিওফালৰ দৃশ্য-অদৃশ্য সকলো বস্তুৰে যেন চক্ৰাকাৰে ঘূৰিব ধৰিছে আৰু তাৰ লগে লগে পানীৰ প্ৰকাশ অংশ একোটা চাৰিওফালে বিক্ৰিষ্ট হৈ পৰিছে । সপোনতেই মোৰ ভাব হ’ল মোৰ জীৱনটোও যেন সেই বিক্ৰিষ্ট পানীৰ দৰেই এবাৰ বিক্ৰিষ্ট হৈ আকৌ পিচ মুহূৰ্ত্ততে পানীতে থেকেচা খাই পৰিছে ।”

কোৱা শেষ হোৱাৰ পাছত বুঢ়া নীৰব হ’ল ।

ল’ৰাটোৱে সপোনটো শেষ হোৱা বুলি গম পোৱা নাছিল । সেয়েহে বুঢ়া নীৰব হৈ পৰা দেখি সি সুধিলে, “ইয়াতেই শেষ নেকি ?”

“অ,” বুঢ়াই ক’লে, “ঠিক সেই মুহূৰ্ত্ততেই মই সাৰ পাই গলো । তেতিয়াও নিশা বাকী আছিলেই যদিও টোপনি হলে নাছিল । সপোনটোৰ কথা ভাবি থাকোতেই এটা সময়ত কুকুৰাই ডাক দিলে ।”

নাওখেল। জীৱনৰ গোটেই কথাখিনি মনলৈ জ্বাৰ বুঢ়াৰ সেই মুহূৰ্ত্ততো নাওখেলৰ নাও এখনতে উঠি থকা যেন লাগিছিল। তাৰ ভাব হৈছিল তেনেকুৱা নাও এখনত উঠি যেন সি তীব্ৰ বেগে সন্মুখলৈ গতি কৰিছে—তাৰ নাওখনে সোঁ-সোঁ কৈ গানী ফালি আগবাঢ়িছে। বুঢ়াৰ যেন আক কলৈকো চোৱাৰ আহৰি নাই, কেৱল সন্মুখৰ ফালে দৃষ্টি ৰাখি সি প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে আগবাঢ়িছে।

আনহাতে ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ সাধু যেন লগা সপোনটো শুনি যিখিনি আমেজ পাইছিল, বুঢ়াৰ অনামনকৃত্যত সেয়া লোপ পাব ধৰাটো সি অনুভৱ কৰিছিল। আচলতে সপোনটোক ভেটি কৰি তাৰ মনৰ মাজত জাগি উঠা কিহুমান প্ৰশ্নৰ সমিধান বিচাৰি সি হাবাখুৰি পাব লগা হৈছিল। সেয়েহে বুঢ়াৰ নিলিপ্ততাই তাক অতিষ্ঠ কৰিহে তুলিছিল। সেইবাবে বুঢ়াৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিবলৈকে সি ক'লে, "তই বৰপেটাত থাকোভে এনেকুৱা নাও খেল খেলিছিলিনে ককা?"

বুঢ়াই ল'ৰাটোলৈ ঘূৰি চালে। সি ভাবি থকা কথাটোকে ল'ৰাটোৱে সোধাত তাৰ চকু-মুখত হাঁহি বিৰিঙিল। সি ক'লে, "ও, খেলিছিলো—বহুত খেলিছিলো।"

"অকলে এখন এখন নাও কোনোবাই বাইছিল জানো?" ল'ৰাটোৱে সুধিলে।

"উহ," বুঢ়াই মূৰ জোকাৰিলে? "ভৰ বাৰিষাৰ নদীত অকলে এজনে নাও বাই কি পাৰ পাৰি?" বুঢ়াই পুনৰ ক'লে, "আকৌ তেনেকৈ কোনো প্ৰতিযোগিতা হ'ব?"

"তেন্তে দল গাতি খেল হয়?"

"উ, কেইজনমানে লগ লাগি একোটা দল পাতি লও আক একোটা দলে এখন এখন নাও লয়।"

"ও," ল'ৰাটোৱে সহাঁৰি জনাই ক্ৰুদ্ধক ব'ল। তাৰ পিচত সি হঠাতে সুধিলে, "তহঁতৰ দলটোৱে হাবিছিলিনে জিকিছিলি?"

"আমাক কোনেও হৰুৱাব পৰা নাছিল, বুজিছ?" বুঢ়াই গৰ্বভৰে ক'লে। "আনকি আমি খেলত নামিলে আনে নামিবলৈকে জয় কৰিছিল।"

"সেইবাবেই গৰাজ্জক তই ঘিণ কৰ, নহয় জানো?" ল'ৰাটোৱে ঘপকৈ সুধি পেলালে।

বুঢ়াই লগে লগে উত্তৰ নিদি ল'ৰাটোৰ মুখলৈ খোন্দোৱাকৈ চালে। তাৰ পাছত ল'ৰাটোৰ প্ৰশ্নৰ ওপৰতে সিও সুস্থিলে, “তাৰ আগতে ভয়ে কচোন পৰাজয়ক তই ভাল ধাৰ নেকি।”

“উহু,” ল'ৰাটোৱে মূৰ জোকাৰি ক'লে, “কেতিয়াও নাপাও।”

“কেতিয়া হলে?” বুঢ়াই প্ৰশ্ন জোৰ দিয়েই ক'লে। সি পুনৰ ক'লে, “বুজিছ, পৰাজয়ক কোনেও ভাল নাপায়। তাতে আকৌ আমি লাচিতৰ বংশধৰ—মুলাৰ বংশধৰ; গতিকে পৰাজয় আমাৰ কোনোপধ্যেই সহ্য নহয়। লাচিতে যেনেদৰে নৰীয়া গাৰে হুঁজি যোগলক খেদিছিল, মুলা গাভৰুৱে যেনেদৰে নাৰী হৈও বগচণ্ডী সাজি হুঁজত পৰাক্ৰমী শত্ৰুৰো চকু খৰ লগাই দিছিল, সেই বিক্ৰম আমাৰ এতিয়াও মৰি-হজি নোহোৱা হোৱা নাই। হওন্তে ৰুটিহৰ আমোলত ষোলশ মোন কাগি খুৱাইছিলে দেচোন, তথাপিও জুনো শেষ পৰ্যন্ত টিকিব পাৰিলে? নোৱাৰে, বুজিছ—আক নোৱাৰিবও। পৰাজয়, পৰাধীনতা এনেকুৱা শব্দবোৰে আমাৰ অভিধানত খুব কচেটেৰেহে ঠাই পাইছে, জান? ইতিহাস চালেই সকলো ফট্‌ফটীয়া হৈ পৰিব। তহঁত পঢ়া ল'ৰা—তহঁতে আক বহুত জানিবি। গোমধৰৰে পৰা তাৰন্ত কৰি, মৰিষাম-পিয়লি-কুশল কোঁৱৰ—কনকলতা—ভোগেশ্বৰীলৈকে বহুতো কথাই উই নিশ্চয় জান? তেওঁলোকৰ বীৰত্ব, সাহস আৰু ত্যাগৰ বিষয়েও নিশ্চয় ভালদৰেই অৱগত হৈছ। এই সকলোবোৰেই চন্দ্ৰ-সুৰ্যৰ দৰে সত্য, বুজিছ? আমাৰ দেশৰ জাতীয় স্বতাকাখনত এই আটাই কেইজনৰে তেজ লাগি আছে—ভালকৈ চালে তয়ো দেখিবি। গতিকে সেই মহান বীৰ-বীৰাঙ্গনা সকলৰ তেজ দেহত ধাৰণ কৰি পৰাজয়-পৰাধীনতাৰ বিন্দু মাত্ৰ কণিকাকো আমি দূৰতে বিদূৰ কৰিছো। সেইবাবেই পৰাজয়ৰ চিন্তাটোৱে আমাৰ মনলৈ আহি আমাক কেতিয়াও দুৰ্বল কৰি তুলিব নোৱাৰে। আমি অসমীয়া হোজা গাঁওলীয়া হ'ব পাৰো; তথাপিও ফুকন-বৰফুকনৰ ক্ষমতাৰে হুঁজি শত্ৰুক নিপাত কৰাৰ ক্ষমতা আছে জানিবি। পৰাজয়ৰ আন্দোলন কৰিলেও হাতত মামৰে ধৰা নাই, বুজিছ? প্ৰয়োজন হলে এই বৃদ্ধ হাতো বঙা নদীত পখালিবলৈ ৰাজি আছো।”

কথাখিনি কোৱাৰ লগে লগে বুঢ়াৰ গা গৰম হৈ আহিছিল।

তাৰ বঙা মুখখন আৰু বঙা হৈ গৈছিল।

বুঢ়াই কথাখিনি ইমান সলসলীয়াকৈ কৈ গৈছিল যে ল'ৰাটোৰ মাথোন তাৰ বঙা পৰা মুখখনলৈ একেথৰে চাই থকাত বাদে আন একোকে কৰিব পৰা নাছিল। তাৰোপৰি বুঢ়াৰ ইতিহাসৰ জ্ঞান দেখি সি আচৰিত নোহোৱাকৈও থকা নাছিল। যি নহওক বুঢ়াৰ মনৰ ভিতৰত অহহহ উমি উমি জ্বলি থকা তু'হ জুইকুৰাৰ আভাস সি যেন এতিয়াহে পালে। বুঢ়াৰ মানসিক সৌষ্ঠবতাখিনি অনুধাবন কৰিব পাৰি বুঢ়াৰ প্ৰতি তাৰ শ্ৰদ্ধা উপজিল। দেশৰ ইতিহাসৰ বীৰ-বীৰাজ্ঞাসকলৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধা বুঢ়াই তাৰ কথাৰ মাজেৰে প্ৰকাশ কৰাৰ লগে লগে দেশখনৰ প্ৰতি থকা তাৰ চিৰন্তন প্ৰীতি স্পষ্ট হৈ পৰা ল'ৰাটোৱে অনুভব কৰিছিল। তাৰোপৰি বুঢ়াৰ 'প্ৰয়োজন হলে এই বুদ্ধ হাতো বঙা নদীত পখালিবলৈ ৰাজী আছো' বোলা কথাষাৰে তাক আটাইতকৈ বেছি প্ৰভাবান্বিত কৰিছিল। সি জানে, বুঢ়া প্ৰয়োজন শব্দটোৰ ওপৰত যথেষ্ট বিশ্বাসী। ল'ৰাটোৱে অবশ্যে বিগত মহা মহা মনীষাসকলেও সেই একেই শব্দটোৰ ওপৰত আৰোপ কৰি যোৱা গুৰুত্বৰ কথাও ভালদৰেই জানে; কিন্তু তাৰ লগৰেই এনকুৱা এজন ল'ৰা আছিল, যিয়ে নৈকি সেই মনীষা সকলকো নেওচি যাব খুজিছিল। আচৰিত কথা এয়াই আছিল যে সেই ল'ৰাজনেই আকৌ নিজকে সেই মনীষাসকলৰ তুলনাত সেৱক বুলি দাবী কৰিব খুজিছিল। তাৰ মনত পৰে, এদিন সেই ল'ৰাজনৰ লগতে তাৰ কথা কটা-কটি হৈছিল শ্ৰেণী সংগ্ৰামক বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ। সেই ল'ৰাজন কোনো এটি ৰাজনৈতিক দলৰ জ্ঞান সংগঠনৰ অন্তৰ্ভুক্ত আছিল বুলিয়েই তাৰ লগত সি যুক্তিৰ অৰ-তাৰণা কৰিব বিচাৰিছিল যদিও ল'ৰাজনে প্ৰতিযুক্তি দিব নোৱাৰিলেও গাৰ জোৰেৰে তাৰ যুক্তিক উকুৱাই দিব বিচাৰিছিল। সেই ল'ৰাজনে কৈছিল 'প্ৰয়োজন' বোলা কথাটো হেনো তেনেই মিছা, তেনেই অৰ্থহীন; বামা নিক্ষেপ কৰি সৰ্বহাৰাৰ প্ৰগতিত বাধা দিয়া সকলোকে হেনো এফালৰ পৰা শেষ কৰি যাব লাগে। আনহাতে ল'ৰাটোৱে গুৰুত্ব দিছিল প্ৰয়োজন শব্দটোৰ ওপৰত—মাস্ক-লেনিনৰ উদ্ধৃতিৰে সৈতে। তাৰ লগৰ সেই ল'ৰাজনে কিন্তু কোনোপধ্যেই মানি লব খোজা নাছিল।

ল'ৰাটোৱে শেষত কৈছিল, "ভেঁতিয়া হলে তই দেখোন ভোৰ

দেউতাকে প্ৰথমে খতম কৰিব লাগিব।’

সেই ল’ৰাজনে কিয় বুলি সোধাত সি কৈছিল পুনৰবাৰ বাবে,
“তোৰ দেউতাবে লগুৱা ৰাখি দেখোন ৰাতি নৌপুওৱাবে পৰা ৰাতি
দহোটালােকে সৰ্বনিশ্ন আঠ ঘণ্টাৰ ঠাইত মোল্ল ঘণ্টা খটাইছে,
কিন্তু সেই হিচাপে জানো তাক দৰমহা দিছে? সি এসাজ খাই
দুসাজ লম্বোপে থাকিব লগা নহয়নে? সেইটো হবলা তহতৰ দেউ-
তাবে সৰ্বহাৰাৰ হকে বৰ প্ৰগতিৰ কাম কৰিছে?”

সেই ল’ৰাজনে বিশেষ একো প্ৰত্যুত্তৰ দিব নোৱাৰিলেও তাক
সিদিনাবে ধৰা যুগাৰ চকুৰে চাব লৈছিল, আনকি ল’ৰাটোক সি
‘খাজীবাদী’ বুলি ইতিকিং কৰিবও লৈছিল। পিচে সেয়া কেইদিনমান
লৈকেহে। সেই বীৰ-পূজবৰ দিন ভালে নগ’ল। তেনেকুৱাভাবে
ৰাচ-বিচাৰ নকৰাকৈ বিনা প্ৰয়োজনে বিপ্লবৰ নামত বস্ত্ৰৰ ধাৰ
বোৱাৰ ঋতুতে এদিন সিহঁতৰ দলৰপৰাই খেদা খালে। বেচেৰাই
এতিয়াও ল’ৰাটোৰ মুখা-মুখি হলে তলমূৰ হৈহে যাব লগীয়া হয়।
কথাখিনি মনত পৰাত তাৰ হাঁহি উঠিল যদিও বেয়াও লাগিল।
সি ভাবিলে, লিখিব-পঢ়িব জনা হৈও সেইবোৰ ল’ৰাই দৈহিক শক্তিৰ
বৰাই কৰি মত মতাই ফুৰিব খোজে। আনহাতে বুঢ়াৰ নিচিনা
মানুহবোৰে সেয়া নিবিচাবে। চাব গলে বুঢ়াৰ লেখা-পঢ়াও বিশেষ
একো নাই, তথাপিও জীবনৰ অস্তিত্বতাৰ পৰাই সি সত্যক বিচাৰি
উলিয়াবলৈ সক্ষম হৈছে।

ল’ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ বিমুগ্ধ দৃষ্টিৰে চালে। বুঢ়াৰ তেজপোতা
মুখখনে কিন্তু তাক লাচিত-মুলাৰ কথাহে পুনৰ বাৰৰ বাবে সোঁৱ-
ৰাই দিলে।

লাচিত ফুকন নাইবা মুলা গাভৰুক লৈ ল’ৰাটোৱে বহুতো
কথাই চিন্তা কৰে—অবশ্যে তাৰ জ্ঞানৰ পৰিধিৰ ভিতৰত। মাথোন
সামন্তস্বৰ্গীয় পৰিষট্টনা বুলিয়েই সি দলিয়াই খেলাব নোৱাৰে। একে-
দৰে গোমধ কোঁৱৰ-মণিৰাম-পিয়লি নাইবা কনকলতা-ভোগেশ্বৰীক
ভাৰত বুৰঞ্জীয়ে স্বকৃতি নিদিব পাৰে; কিন্তু সেইবুলিয়েই তেওঁলোকৰ
জীবনৰ দাম নাই নেকি? নাইবা তেওঁলোকৰ কাৰ্যৰ কোনো মূল্য;
নাই নেকি? এইবোৰ চিন্তা অনাহুত নহয়। সমসাময়িকভাবে,
চিপাহী বিদ্ৰোহ আৰু গোমধৰ-মণিৰাম-পিয়লিৰ বিজনি অহাটোও
ভৰ্কাতীত নহয়। সি বুজি পায়, এইবোৰ বিচ্ছিন্নতাবাদী চিন্তাধাৰা

নহয়—সত্যক ঢাকি বন্ধাৰ অপচেষ্টাক উদঙাই দিয়াৰ চিন্তায়ে। অবশ্যে পূৰণা ঘা খুচৰি লাভ নাই জানি সি তেনেবোৰ চিন্তাক দুৰলৈ ঠেলি দিবলৈ চেষ্টা কৰে।

ল'ৰাটোৱে বুজি, বৰ্তমান পৃথিৱী বৰ জটিল। উত্তনুৱা মগ-জুৰ চিন্তাই ইয়াত আক শোভা নাপায়। জনতাৰ অন্ত্যাবশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ যোগান ধৰিব নোৱাৰি 'জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈছে,' 'পৰিয়াল-পৰিকল্পনাৰ সঠিক কল্পায়ণ হোৱা নাই' ইত্যাদি কথাৰে চালে-বেৰে কোবাই বাচি থকাৰ চিন্তায়ে ইয়াত ঠাই নাপায়। চোৰাং বেপাৰীক বাইজৰ সৈতে সহযোগ কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দি নাকত ভেল ঢালি গুই থাকিব বিচৰাৰ চিন্তাও ইয়াত খাপ নাখায়। চহৰ গুৱনি কৰিবলৈ ফুলনি পাতি তাৰদ্বাৰাই নিবনুৱা সমস্যা দুৰ কৰাৰ চিন্তাও তেনেই অমূলক। ব্ৰহ্মপুত্ৰক সাগৰ সদৃশ বুলি কৈ সকলো সমস্যাৰ ওৰ পেলাব খোজা ভাবধাৰাবো ইয়াত স্থানেই নহয়। মানবতাৰ দোহাই দি জ্বলন্ত সমস্যা এটাকো হেচি ৰাখিব খোজাৰ দৰে চিন্তাধাৰাবো মূল্যায়ন ইয়াত খুব কমেই হয়। সেয়েহে সাম্প্ৰ-তিক বিদেশী নাগৰিকৰ সমস্যাটোকো সি তাৰ দৃষ্টিকোণেৰে বিচাৰ নকৰাকৈ থকা নাই—সমস্যাৰ বাস্তবতাও সি উপলব্ধি নকৰাকৈ থকা নাই; ঠিক ধৰণেই কৰিছে। অবিস্থাস্য অগণিত জনসংখ্যা বৃদ্ধিয়ে অসমৰ বাবে বৈ অনা স্বাভাবিক আতংকক সিয়ো অনুভব কৰিছে। নহ'লে স্বাধীনতাৰ উৰালি মাৰ নাযাওতেই যি অসমৰ সামাজিক তথা ৰাজনৈতিক দৃশ্যপটত বামপন্থী চিন্তাধাৰাই মূৰ্ত হৈ উঠিছিল, সেই অসমতেই আজিও কেনেকৈ পুঞ্জিপতিৰ আধিপত্য বজাই থাকিব পৰে? অসম তথা ভাৰতৰ অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামা-জিক দৃশ্যপটত ইয়ে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰা নাইনে? সি স্মৰণ কৰে কোকৰাঝাৰ, হাউলীকে ধৰি অসমৰ বিস্তীৰ্ণ এলেকাত মালিকানা স্বত্বৰে গিজগিজাই থাকি বাংলাদেশৰ ধ্বজা উৰুওৱা সেই চাম অবৈধ নাগৰিকৰ লগতে সচিবালয় কৰ্মচাৰীৰ এক বৃহৎ অংশক। নিজৰ খোৱা মুঠিৰ কাৰণে দুৰ্বাদল সংগ্ৰামত লিপ্ত হ'ব লগা হোৱা সেইচাম দুৰ্ভাগীয়াৰ প্ৰতি সহানুভূতি ভাব জাগে যদিও অসমৰ বৃহত্তৰ স্বাৰ্থত টেমেকা পেলোৱা সকলক সি কেতিয়াও ক্ষমা কৰিব নোৱাৰে। সি জানে, তেনেকুৱা দুৰ্ভাগীয়া বিলাকৰ বহুতে মৰিব-লৈকো সাজু আছে। সিহঁতে নিজৰ দেশত খোৱা ঘৃণা-অৱহেলা

পুনৰ নিজ দেশলৈ গৈ সাৱটি লব কেতিয়াও নিবিচাবে। সিহঁতৰ বাবে মৃত্যু একেই—সেয়া নিজ দেশতেই হওক বা আন দেশতেই হওক। কিন্তু সিহঁতৰ তেনেকুৱা অৱস্থাক হাতিয়াৰ হিচাপে লৈ সুবিধাবাদী এটা দলক বাচি থাকিবলৈ দিয়াবো নিশ্চয় একো অৰ্থ নাই। তেনেদৰে সুবিধা ভোগ কৰি থকাটো নিশ্চয় মানবতাৰ ভিতৰত নপৰে—সেয়া সকলোৱে জনা কথা। তেনেদৰেই স্বাধীন দেশখনত দ্বিতীয় জালিহানবালাবাৰ এখনৰ সৃষ্টি কৰি একেদিনাই মহাখাগান্ধীৰ সমাধিত ফুল বচাটোও নিশ্চয় মানবতাৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহয়। বিভ্ৰমহলে নিশ্চয় তাৰ লগতেই একমত হ'ব, সি ভাবে, কিন্তু সাম্প্ৰতিক সমস্যাৰ বাবেই অকল মার্জ-লেনিনৰ ৰচনা ওলটপালট কৰি একে ৰাতিৰ ভিতৰতে সৰ্বভ্ৰমসকললৈহে সি ভয় কৰে। কিয়নো সি বুজ্ছে, সেইসকলে নজনা একো নাই। সেই সকলে সীমান্তত কাটাৰ্ভাবৰ বেৰ নবহুৱাই ৰাজপথৰ ওপৰত কাটা তাঁৰৰ বেৰ বহুৱাবো কিবা যুক্তি বিচাৰি পাব পাৰে, প্ৰকৃততে য'ত বিচ্ছিন্নতাবাদী হিংসাত্মক আন্দোলন চলিছে তাত সৈন্যবাহিনী আনকি চি, আৰ, পি, বাহিনীও নিয়োগ নকৰি শান্তিপূৰ্ণ ঠাইতো সৈন্যবাহিনীৰ ফ্ৰেগ মাৰ্চ চলাই জনগণৰ মাজত সন্তোষৰ সৃষ্টি কৰাবো অৰ্থ বিচাৰি পাব পাৰে। ল'ৰাটোৱে জানে, সেই সকলৰ সজাত পোৱা টান। সমস্যাটোৰ সুস্থ সমাধান এটাই নিশ্চয় সেইসকলৰ চকু মুকলি কৰি দিব, সি ভাবে। সেয়েহে জনসাধাৰণৰ মানসিক সুস্থিৰতা অটুত ৰাখিবলৈ সি অতি আশু অথচ সুস্থ সমাধান বিচাবে।

এয়াই শেষ নহয়—সমস্যা আৰু আছে। চাহ শিল্পক লৈ, তেল উদ্যোগক লৈ অসমীয়া তথা ভাৰতীয়ই কৰিব লগীয়া বহুত আছে। স্বাধীনতাৰ একল্লিশ বছৰেও চাহ আৰু তেল উদ্যোগৰ সবহভাগেই বিদেশীৰ ঐশ্বৰ্য্য হৈ থকাটো তেনেই অস্বাভাবিকেই নহয়, হাস্যস্পদো। ভাৰতীয় গণতান্ত্ৰক উপলুতা কৰিব ল'ৰাকৈ সেইবোৰ যে আজিলৈকে কিয় তেনেকৈ থাকিল ভাবিলে তাৰ আচৰিত লাগে। চহৰখনত সি গলে ফিফালেই চাহ সেই ফালেই মাথো বিদেশী কোম্পানীবোৰৰহে আস্থানবোৰ দেখিবলৈ পায়। তাৰ বেন্দ্ৰ লাগে বিপৰীতফালে লাও-কোমোৰা বিক্ৰী কৰি থকা বিহাৰী বেগাবী কেইটামানক দেখি। বজাৰখনৰ অৱস্থাই তাক প্ৰকৃততে চিন্তান্বিত কৰি তোলে। তাৰ মনত পৰে ইষ্ট. ইণ্ডিয়া কোম্পানীলৈ—ভেৰ্ণ-

লোকেও প্ৰথমতে বেহাৰলৈহে ভাৰতলৈ আহিছিল—দেশীয় শাসক
তথা নাগৰিকৰ অকৰ্মণ্যতাৰ বাবেই মূলতঃ তেওঁলোকে গোটেই
ভাৰতখনকে নিজৰ ভলতীয়া কৰি লৈছিল।

‘দেশৰ মানুহ আজি সচেতন হ’বৰ হ’ল’, ল’ৰাটোৱে মনৰ
ভিতৰতে নিজকে নিজকে ক’লে। খেতিয়কৰ পুতেক খেতিয়ক, বনুৱাৰ
পুতেক বনুৱা হৈ থকা দিন আজি আক নাই। ককালত চঙালি
বান্ধি আজি সকলোৱে ৰাজপথত থিয় হ’বৰ হ’ল। প্ৰত্যেকেই
প্ৰত্যেকৰ প্ৰাণাখিনি আদায় কৰি লোৱাটো হিংসা নহয়—সংগ্ৰাম
মানেই হিংসা নহয়। জীৱন-মৰণক আওকাণ কৰি সন্মুখ সমৰত
নিজ পৰাক্ৰমেৰে যুঁজি পূৰ্ব পুৰুষৰ ভুলৰ শুধৰণিৰ জৰিয়তে উত্তৰ
পুৰুষৰ ঋণমুক্ত হৈ তেওঁলোকক প্ৰগতিৰ পথত এচাপ আগবঢ়াই
লৈ যাবলৈ সকলো সাজু হ’বৰ হ’ল—যিদৰে সাজু আছে মাটি
বহুৰীয়া বুঢ়া ৰসেশ্বৰ—প্ৰয়োজন হলে সিও বঙা নদীত হাত পখা-
লিবলৈকুঠা বোধ নকৰে।

বুঢ়াই ইতিমধ্যে নিজকে চঙালি লৈছিল। আবেগজড়িতভাবে
কথাখিনি কোৱাৰ পিচত সি নিজৰ বাস্তৱ অৱস্থাক ঘূৰাই আনোতে
তাৰ অলপ কষ্ট হৈছিল যদিও সি ঠিক ধৰণেই পৰিস্থিতিক আয়-
ত্ৰলৈ আনিবলৈ সক্ষম হৈছিল। তথাপিও ক্ষন্তেকৰ আবেগখিনিক
দমাই ৰাখিব নোৱাৰা বাবে সি সিমান সহজ অনুভৱ কৰিব পৰা
নাছিল। সেইবাবেই তেনেকুৱা দুৰ্বল মুহূৰ্তবোৰ তাৰ অগ্নিয়।
তেনেকুৱা দুৰ্বল মুহূৰ্তবোৰক সেইবাবেই সি সাধাৰণতে এৰাই
চলিব বিচৰে যদিও সেয়া তাৰ বাবে সম্ভৱ নহয়। সি অৱশ্যে
জানে, তেজ-মণ্ডহৰ মানুহে তেনেকুৱা মুহূৰ্তবোৰ সহজে চেৰাই যাব
নোৱাৰে—যদি পাৰিলেহেতেন তেতিয়াহলে হয়তো বহুত ঘটনা-উপ-
ঘটনাৰে সৃষ্টি নহ’লহেতেন।

‘ল’ৰাটোৱে জ্ঞানৰ পৰিধি বহুত ডাঙৰ,’ সি নিজৰ মনতে
ক’লে, ‘কিন্তু তাৰ বয়স খুবোঁই কম।’ সি জ্ঞানে, এসময়ত তাৰ
মৰমৰ ভাইটি এই ল’ৰাটোৱে নিজ গুণ-গৰিমাৰে প্ৰতিভাত হ’বই
আৰু সি মনে-প্ৰাণে সেয়াই আশা কৰে। ল’ৰাটোক ক’ব নোৱা-
ৰিলেও সি নিজৰ মনৰ ভিতৰতে তেতিয়া কয়, ‘গৈ থাক—আঙুৱাই
গৈ থাক, কেতিয়াও থমকি নৰ’বি—থমকি ৰোৱা মানেই পিচ পৰি
যোৱা আৰু থিচ পৰি যোৱা মানেই সকলো শেষ। সেয়েহে গৈ

থাক—চৰৈৰতি ।’

কথাখিনি ভবাৰ লগে লগে বুঢ়াই ল’ৰাটোলৈ চালে । সেই সময়তে ল’ৰাটোৱেও তাৰ মুখলৈ চাই থকা দেখি সি মিচিকিয়াই মৰমেৰে হাঁহি সুধিলে, “অ’ই, ভেবা লাগি কি চাইছ ?”

“হ,” ল’ৰাটোৱে ক’লে, “তোক ।” কৰ্ণতে তাৰ ওঠত হাঁহি বিৰিঙিল ।

‘কিয়—প্ৰমত পৰিলি নেকি ?’ বুঢ়াই প্ৰথমতে তেনেকুৱাভাৱে প্ৰত্যুত্তৰটো দিব বুলি ভাবিছিল যদিও পিচত ক’লে, “কি দেখিছিলি ?”

“হ,” ল’ৰাটোৱে ভাব গধুৰভাৱে ক’লে, “বহুত—কি দেখিছো সোধাতকৈ কি দেখা নাই সেয়া সুধিলেহে মই বেছি ভালকৈ উত্তৰ দিব পাৰিলোহেতেন হয়তো ।”

ল’ৰাটোৰ কথা শূনি বুঢ়াই ভেবা-চেকা খাই গ’ল । সি সুধিলে, “মানে ?”

‘তই বুজাত অসুবিধা পাইছ নহয় ?’ বুঢ়াৰ প্ৰশ্ন সোধাৰ ধৰণ দেখিয়েই সি ক’লে ।

“অসুবিধা পাইছো মানে ? মই একো পাত্ৰাই পোৱা নাই ।”

“ও, হয়নেকি ?” ল’ৰাটোৱে মিচিকিয়া হাঁহিৰে ক’লে, “আচলতে কথাটো বিশেষ তেনেকুৱা একোৱেই নহয় । তই মিহাকৈয়ে বেছি শুকত্ব দিছ ।”

“হলেও কথাটো কোৱাত তোৰ আপত্তি কি ?”

“আপত্তি ?” ল’ৰাটোৱে আচৰিত হোৱা যেন হৈ কলে, “কোনে ক’লে তোক মই আপত্তি কৰা বুলি ?”

“তেনেহলে কোৱা নাই কিয় ?”

“ৰবি, মোক কবলৈতো আহৰি দে ।”

“অ, সেইটোহে কথা,” বুঢ়াই হাঁহি হাঁহি কলে, “এতিয়া আহৰি পাইছ দে—তই ক মাথোন ।”

“বিশেষ একো নহয় অ’, ল’ৰাটোৱে কলে, “কিবা-কিকি কথা কিছুমান ভাবিছিলো । তোৰ বঙা ধৰা মুখখনেৰে ওলোৱা কথাখিনি শূনাৰ পাছত বহুতো কথাই মনত পৰিছিল ।” কথাখিনি কৈ উঠি সি লুইতলৈ চালে । লুইতৰ বুকুতেই সি যেন তাৰ আগৰ চিন্তাৰ সোঁতাটো বিচাৰি চাবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল ।

“ওহ্ !” বুঢ়াই যেন পুনৰ অসহায় অনুভৱ কৰিলে । আচ-

লভে ল'ৰাটোৰ কথাত সি অলপ আগেয়ে আবেগজড়িত ভাবে কোৱা কথাখিনিলৈ মনত পৰিছিল। সি আৰু একো নুশুনিলে। ল'ৰাটোৰ দৃষ্টি অনুসৰণ কৰি সি লুইতলৈ চালে মাথোন।

ল'ৰাটোৱেও আৰু একো নক'লে। লুইতখনক লৈয়ে সি সেই সময়ত ব্যস্ত হৈ পৰিছিল।

‘কিমান যে পুৰণি এই লুইতখনি!’ ল'ৰাটোৱে ভাবিলে। কিমান যে ইতিহাস এই লুইতখনিয়ে তাৰ বুকুৰ মাজত লুকাই ৰাখিছে! কিমানজন ৰজা স্বৰ্গদেউৰ বীৰত্ব-নীচত্বৰ সাক্ষী হৈ বৈ আছে, কিমানজন বঙহৰদেও প্ৰেম-বিৰহ গাঁথাৰে সমৃদ্ধ হৈ বৈ আছে, কিমানজনৰ সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন বুকুত সামৰি লৈ সেই একেই অনাবিল গতিৰে বৈ আছে। এই লুইতেই লাচিতক দেখিছে—লাচিতৰ বীৰত্ব দেখিছে—অসমীয়া সেনাৰ সিংহবিৰূপ দেখিছে। তাৰ লগে লগেই এই লুইতে দেখিছে লালুক সোলা বৰফুকনক,—দেখিছে বদন বৰফুকনক—তীব্ৰ ঘৃণাৰে বুকুত বান্ধি ৰাখিছে মানৱ বৰ্ণৰতা। এই লুইতেই গঁথা আছে জয়াৰ ছবি—ল'ৰাৰজাৰ চাও-দাওৰ পাশবিক অত্যাচাৰত জেৰেঙা পথাৰত মৃত্যুক আঁকোৱালি লোৱা ধৰিত্ৰীতকৈও অধিক সহনশীল জয়াৰ ছবি। ডাকৰ বৰ্মা বীৰ তগদত্তৰ বীৰত্বপূৰ্ণ কাহিনীয়ো লুইতৰ সোঁতৰ লগত মিহলি হৈ আছে। লুইতেই সাবতি লৈ আছে মহাৰাজ ৰুদ্ৰ সিংহৰ অমোঘ কীৰ্তি। কুমাৰিল ভট্ট, শংকৰদেবৰ পান্ডিত্যকো এই লুইতেই সসন্মানে নিজৰ বুকুত ঠাই দিছে। কাণ পাতিলে এই লুইতৰ সোঁতত এতিয়াও শুনা যাব পূৰ্বতি নিশাৰ বৰগীতৰ সুৰ—তাল-খোল-ডবাৰ মৃদু গুঞ্জন। সেই একেই সোঁততে সন্ধিয়া বৈ আহিব দেহ-বিচাৰৰ শীতৰ লগতে জিকিৰৰ সুৰ—লগত থাকিব ছিফুংগামৰ সুৰ।

“এই লুইতখনি, ককা, ইমান মহান নহয়?” ল'ৰাটোৱে আবেগেৰে সৈতে ক'লে।

“অ,” বুঢ়াই ক'লে, ‘আমাৰ’ এই লুইতখনি অতিকৈ উদাৰ। কিমান জাতি-উপজাতিক বুকুত সাবতি লৈ ই বৈ আছে। তথান্ধিও কতো যতি পৰা নাই। একেই সাবলীল গতিৰে বৈ আছে।”

বুঢ়াৰ কথাত ল'ৰাটোৱে উৎসাহ বোধ কৰিলে। সি হঠাতে সুধিলে, “আমাৰ এই লুইতখনৰ বয়স কিমান তই জাননে, ককা?”

বুঢ়াই একমুহূৰেক তত্ক মাৰি ব'ল। লুইতৰ বয়স বিচাৰ

কথাটো তাৰ বাবে দুসাহা । সেয়েহে সি ক'লে, “লুইতৰ বহুত কিমান কোনে ক'ব অ' ? লুইত বহুত পুৰণি ।” বুঢ়াই বহুত শব্দটোৰ ওপৰত জোৰ দি ক'লে । “লুইতক লৈ এতিয়া বহুত সাধুকথাহে শুনিবলৈ পাবি ।” বুঢ়াই পুনৰ ক'লে ।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াক পুনৰ মাতিলে, “ককা ।” আচলতে বুঢ়াই লুইতৰ সৈতে একাত্মবোধ হ'ব বিচৰা কথাটোও তাৰ ভাল লাগি গৈছিল ।

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ মূখলৈ চালে—তাৰ প্ৰশ্নসূচক চকুযুৰিয়ে যেন ল'ৰাটোৱে কিয় মাতিছে সুধিলে ।

“অসমীয়া জন-জীবনত এই লুইতখিনিয়ে কিমান শিপাইছে তই মন কৰিছনে ?”

“হ,” উত্তৰ হিচাপে বুঢ়াই বিশেষ একোকে ক'ব নোৱাৰিলে । তাৰ নিচিনা মানুহ এজনে তেনেকুৱা প্ৰশ্ন এটাৰ উত্তৰ দিয়া নিশ্চয় সহজো নহয় । লুইতক সি বুকুৰ মাজত সদায়ে বহুৱাই ৰাখিলেও ল'ৰাটোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ হিচাপে কি ক'ব সি ঠিক কৰিব নোৱাৰিলে ।

বুঢ়া নীৰৱে বোৱা দেখি ল'ৰাটোৱে পুনৰ কলে, “ৰাৰিয়া এইখন লুইতবেই প্ৰলয়কৰী ৰূপত প্ৰতিজন লুইতপৰীয়া সন্তুষ্ট হৈ থৰে—বান্ধনী, গঢ়াখহনীয়াৰ বিভীষিকাই মানুহৰ অস্তৰাত্মা কঁপাই দিয়ে । এইখন লুইতেই আজিলৈকে জানো কম নব-নাৰীৰ জীৱন লৈছে ? আকৌ গোটেই ডিব্ৰুগড়খনৰে অবস্থা দেখিছনে ? এই লুইতেই খহাই খহাই ভেনেই চেপি আনিছে । ডিব্ৰুগড়খনৰ পূবপ্ৰান্তৰ নৰাঘুলি, মথলা আদিৰ বিক্ষীৰ্ণ অঞ্চলতো মানুহে দেখা নোপোৱা ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ তলি দেখা পোৱাবেই সৌভাগ্য লাভ কৰিছে—সেই কথা তই নিশ্চয় জান । ডিব্ৰুগড় চহৰখনিক যদি ব্ৰহ্মপুত্ৰই খহাই আধা নকৰিলেহেতেন তেনেহলে কোনে জানে, অসমৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ গুৱাহাটী নহৈ আজি হয়তো ডিব্ৰুগড় হ'লহেতেন । তথাপিও লুইত লুইতেই—লুইতক বাদ দি অসমীয়া থাকিব নোৱাৰে । সেয়েহে কোনোবাই শব্দ লিখক, উশ্বন্যাস লিখক, কবিতা লিখক—সকলোতে লুইত থাকিবই । আকৌ বহাগৰ মিঠা বিহুগীতবোৰত লুইতক সামৰি লৈও আমি পূজক অনুভৱ কৰো । আচলতে কি জান—লুইত আমাৰ সদায়েই আধোন ; লুইতক বাদ দি অসমীয়া জনজীৱন অসম্পূৰ্ণ ”

ল'ৰাটোৱে একে লেখাৰিলে কথাখিনি কৈ ক্ষতক ব'ল ।

কথাখিনি কৰ্ত্ততে শেষবক্ষালে সি যথেষ্ট জাবৈগিক হৈ পৰিছিল।

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কথাখিনি মনোমোহৰে শুনিছিল। লুইতৰ প্ৰতি বুঢ়াৰ প্ৰীতি অনস্বীকাৰ্য্য। সকলোই লুইতৰ বিষয়ে নানান কথা শুনি থাকি লুইতৰ প্ৰতি তাৰ মোহ উপজিছিলেই। ডাঙৰ হোৱাৰ পিচত আকৌ জীৱনৰ কঠিন পৰিক্ৰমাত সেই লুইতকেই কামতে পাই সৰু কামৰ মোহেই দুৰ্বাৰ আকৰ্ষণত পৰিপত হৈছিল। সেয়েহে ল'ৰাটোৱে কথাখিনি কৈ থকা সময়তে সি লুইতৰ বুকুলৈকে চাই আছিল। লুইতৰ অনবচ্ছিন্ন গতিৰ মাজতে সি ল'ৰাটোৰ কথাখিনিৰ প্ৰতিফলন দেখি গৈছিল। ল'ৰাটোৱে কোৱাৰ দৰে লুইতৰ বলিয়া ৰূপটোৱে বুঢ়াৰ মনলৈকো শিহৰণ আনি দিছিল; কিন্তু তাৰ লগে লগেই সি জীৱনত দেখি অহা লুইতৰ শাস্ত-সমাহিত ৰূপটোৰ কল্পনাই বুঢ়াৰ মনলৈ আনি দিছিল গভীৰ শ্ৰদ্ধা, লুইতৰ উচ্ছল, চঞ্চল ৰূপটোৱে বুঢ়াৰ মনত যোগাইছিল গভীৰ পূজক। সি অনুভৱ কৰিলে, লুইতখনেই যেন তাৰ সুখ-দুখ, হাঁহি-কান্দোন সকলো নিঃ-শব্দ কৰিছে—লুইতে হাঁহিলে সিও হাহে, লুইতে কান্দিলে সিও কান্দে—ক্ৰোধান্বিত হলে সিয়ো যেন ক্ৰোধান্বিত হৈ উঠে। তাৰ জীৱনৰ গতি লুইতৰ গতিৰ সৈতে একেই।

বুঢ়াৰ ভাল লাগি গ'ল লুইতৰ সৈতে একাআবোধ হ'ব ধৰা বাবে। সেইবাবেই লুইত তাৰ অতি প্ৰিয়—সেই সোঁত, সেই গতি তাৰ জীৱন জুৰি বৰ্ত্তমান। কোনোদিনেই লুইতে তাক এৰা দিয়া নাই। যিমানেই তাৰ বয়স বাঢ়ি গৈছে, লুইতৰ প্ৰতি আকৰ্ষণো যেন সিমানেই প্ৰবল হৈ গৈছে। এক কথাত তাৰ জীৱন আৰু লুইত জড়িত। সেয়েহে লুইতৰ গাৰলৈ নাহো বুলি ডাৰিলেও সি নহাকৈ থাকিব নোৱাৰে, দিনটোত অন্ততঃ এবাৰ সি আহিব লগীয়া হয়ই—দুৰ্বাৰ এক আকৰ্ষণে জাক টানি আনে। বৰশী বোৱাটো সেয়েহে নিতান্তই এক উপলক্ষ্য মাথোন—প্ৰকৃত সত্যটো হ'ল লুইতৰ প্ৰতি তাৰ অসীম প্ৰীতি।

একেদৰেই বৰশী বোৱা শব্দবামৰ বাবে ভেনেকুৱা আকৰ্ষণ আছিল নে নাই বুঢ়াই নাজানে? কিন্তু শব্দবামৰ ধৰণ-কৰণবগৰা তাৰ বাবে ভেনেকুৱা আকৰ্ষণ নাছিল বুলিয়েই সি বিশ্বাস কৰে। উদ্ধাণ্ডিত শব্দবামে বৰশী বাইছিল—হাঁহ মাৰিছিল ঠিক বসন্তৰ দৰেই; কিন্তু বসন্তৰে নকৰা কাম এটাত সি কৰিছিল। সেয়া

হ'ল, পদবামে মাহ বিক্ৰী কৰিছিল। লুইতত বৰশী পাতি বসন্তৰ দৰে জুপুকা মাৰি বহি থকাৰ পাছত বহুদিন অপেক্ষাৰ অন্তত পোতা বো বা বৰাজীটোকে সি মহাজনৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰিছিল—টকা গোটাইছিল। মাহ বিক্ৰী কৰাটো বুঢ়াই নিশ্চয় বেয়া কাম বুলি নাভাবে—কিয়নো তাত পদবাগৰ শুম নিহিত আছে। তাৰ শুমৰ বাবে সি সেয়া দাবী কৰিব পাৰে। কিন্তু বুঢ়াৰ মতে, পদবামৰ অবস্থাৰ মানুহজনে অন্ততঃ মাহ বিক্ৰী নকৰিলেও জীৱন নিৰ্বাহ কৰাত কোনো আহকাল নহ'লহেতেন। সেয়েহে বুঢ়াৰ আক্ষেপ থাকি যায়। অবশ্যে বুঢ়াই অনুভব কৰিছে, বৰ্তমান অবস্থাত প্ৰয়োজন শব্দটো যেন প্ৰায় ক্ষেত্ৰতেই অৰ্থহীন হৈ পৰিছে, যাত্ৰান ব্যক্তিগত স্বার্থৰ ক্ষেত্ৰতহে শব্দটো সম্পূৰ্ণ বিকৃতভাবে অৰ্থ-ব্যজক। এতিয়া যিয়ে দুহাত মেলি যিমানেই গোটেৰে ধাৰে তাৰ সিমানেই প্ৰয়োজন—যেন প্ৰয়োজনৰ কোনো সীমা নাই।

বুঢ়াই প্ৰকৃততে একো ভাবি নাপায় অতিৰিক্ত ধন-সম্পদেৰে মানুহে কি কৰিব পাৰে। সি নাজানে মানুহে লগাখিনি লৈয়েই কিয় সন্তুষ্ট থাকিব নোৱাৰে। মানুহ চহকী হ'ব বিচৰা, চহকী হৈ জাহ-বিলাহ, আমোদ-অহংদেৰে কৰ্মবিমুখ জীৱন যাপন কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰাটোৱেই কাৰণ নেকি? সি সঠিক উত্তৰ বিচাৰি নাপায়। যিয়ে যি কৰিবই নিবিচাৰক বুঢ়াই কিন্তু এটা কথা ভালদৰেই জানে সকলোৰে বাবে অন্তিম প্ৰয়োজন মাত্ৰ চাৰি হাত মাটি। তেনে-দৰে জীৱিত অবস্থাত ধন-সম্পদৰ প্ৰতি কিয় ইমান কাৰ্ত্ত-কাৰ্ত্ত সি ক'বই নোৱাৰে।

মানুহৰ এনেকুৱা আচৰণে বুঢ়াক সাধবণতে এটি গল্পৰ কথা মনত পেলাই দিয়ে। গল্পটোত এজন অৰ্থলোভী মানুহৰ কথাই বৰ্ণনা কৰা হৈছিল। বুঢ়াৰ মনত আছে, মানুহজন আছিল মাটিৰ খকুৱা—সমস্ত পৃথিৱীৰ ভূখণ্ডই পাৰিলে যেন তেওঁক লাগে—তেওঁৰ যেন অতীৰ প্ৰয়োজন। সেই খকুৱা মানুহজনক এখন বিস্তীৰ্ণ পথাৰলৈ নি কৈ দিয়া হল, তেওঁ একেবাৰে দৌৰি যিমান ভূমি নিজৰ আশ্বস্তলৈ আনিব পাৰিব সিমান পৰিমাণৰ এলেকা এটাকে তেওঁক দি দিয়া হ'ব। মানুহজনেও দূৰৰ সবগখন হাতেৰে ঢুকি পোতা বুলি ভাবি দৌৰিবলৈ আৰম্ভ কৰি দিলে। তেওঁ সন্মুখলৈ দৌৰিয়েই আছে—কোনোফালেই চোৱা নাই। ভাগবত তেওঁৰ অবস্থা ঘাইজ—

তথাপিও তেওঁ ব'ব নোৱাৰে। তেওঁৰ চুটি আৰু ঘন-ঘনকৈ লোৱা উশাহত বুকুবগৰা ঘেৰ-ঘেৰীয়া শব্দ ওলাইছে তথাপিও তেওঁ মৰম — তেওঁক বহুত ভুমি লাগে।

মানুহজনে দৌৰিয়েই আছে। তেওঁৰ খোজ খৰক-বৰক হৈ গৈছে, উশাহৰ মূৰতে উশাহ লবলৈ চেষ্টা কৰিছে, কিন্তু তেওঁৰ শেষ বন্ধা আৰু নহ'ল। ভাৰসাম্য ৰাখিব নোৱাৰি বুকু তল কৰি সন্মুখলৈ তেওঁ এবাৰ দীঘল দি পৰি গ'ল — মানুহজন তাত্তেই মৰি থাকিল। সেই ঠাই টুকুৰাত্তেই মানুহজনৰ দীঘলে দীঘলে চাৰি হাত মাটি জুৰি লৈ তেওঁক কবৰ দিয়া হ'ল।

গোটাই ঘটনাটো বুঢ়াৰ চকুৰ আগতে ঘটা যেন লাগিল। আচলতে মানুহৰ এনেবোৰ আচৰিত ধৰণ-কৰণত তাৰ হাঁহি উঠে। 'এটা চূড়ান্ত বলিয়ালি', বুঢ়াই ভাবে; কিন্তু পদ্ধতিটোৱেই তেনেকুৱা। ইয়াত সকলো এজনৰ বাবে যদিও সকলোৰে বাবে এজন নহয়। নহলে নিৰ্বাচনৰ আগতে নানা মিঠা কথাৰে ৰাইজক ফুহু-লাই গাদী লাভৰ পিচত সেই ৰাইজকে বৈকুণ্ঠধামত তুলি দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰে জানো? এই ব্যৱস্থাত মানুহৰ জীৱনৰ ওপৰত খুব কমেইহে মূল্য আৰোপ কৰা হয়। মানুহৰ প্ৰয়োজন মাথোঁ ভোট দিবৰ বাবে আৰু কৰ-কাটল শোধাবৰ বাবেহে। তাত ৰাদে মানুহৰ কোনো প্ৰয়োজনেই ইয়াত নাই। শহীদৰ কেঁচা তেজৰ মূল্যও ইয়াত খুব কমেইহে দিয়া হয়। নহলে মন্ত্ৰীজ্বৰ গাদীত বহি নিত্ৰৰ জন্ম-দিনতো জানো কোনোবাই ফুলকুমলীয়া শহীদৰ কেঁচা তেজৰ উপহাৰ লবলৈ কুষ্ঠাবোধ নকৰে? সামূহিক আবেগ-অনুভূতিক ইয়াত খুব কমেইহে প্ৰশ্ৰয় দিয়া হয়।

বুঢ়াই ভাবিলে, পদবামেও হয়তো তাৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যখিনিৰ উপৰিও কিছু পৰিমাণে 'হলেও এই পদ্ধতিটোৰ যোহত পৰিছিল। তাৰ চাৰিত্ৰিক বৈশিষ্ট্যই এনেও তাক সমাজৰপৰা এঘৰীয়া কৰি ৰাখিব বিচাৰিছিল। তাৰ ওপৰতে পদ্ধতিটোৰ প্ৰতি মোহে ভাৰ আৰু এককেন্দ্ৰিক কৰিহে তুলিছিল। সেইবাবেই মানবীয় আবেগ-অনুভূতিক মূল্য দিবলৈ সি অপাৰগ হৈছিল। গাওঁবাসীৰ কাৰো প্ৰতিয়েই তাৰ যেন কৰণীয় একো নাছিল — কাৰো লগতেই তাৰ যেন কোনো ধৰণৰ সম্পৰ্ক নাছিল। সি অনুভৱ কৰা তাৰ প্ৰতি সকলোৰে ঘূৰাৰ উত্তৰ সিন্ধো যেন সকলোৰে প্ৰতি ঘূৰা ধোৱা কৰিয়েই দিব

বিচাৰিছিল। সেইবাবেই সি মাথো বৰশী বাইছিল—মাহ মাৰিছিল—মাহ বিক্ৰী কৰিছিল আৰু টকা গোটাইছিল। বচ! সমাজত থাকি সামাজিক প্ৰাণী হিচাপে সি সিমানখিনিয়েই কাম কৰিছিল।

জানহাতে বুঢ়া সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। সি লুইতত বৰশী বাস—মাহ ধৰে; কিন্তু কাহানিও বিক্ৰী কৰা নাই আৰু নকৰেও। তাৰ বৰশীত যিদিনা ডাঙৰ মাহ লাগে সিদিনা গাওঁখনত সৰু-সুৰা ধৰণৰ ভোজেই একোটা হয়। গাওঁখনৰ প্ৰায় প্ৰতি ঘৰ মানুহেই এচকলকৈ হাজেও সেই মাহৰ সোৱাদ লবলৈ পায়—ল'ৰাটোৰ ঘৰৰ-খৰা মতি ড্ৰাইভাবলৈকে সমপৰ্যায়ৰ কোনোবেই বাদ নপৰে। সেই বাবেই বসন্তৰ বৰশীত যিদিনা মাহ লাগে সেইদিনা চেমনীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ জ্বাৰটোৱে কিৰিলি পাৰি সমদল কৰাৰ কথা বাদেই, বয়সস্থসকলৰ মুখতো এবাৰ হাঁহি বিৰিঙে—মাহৰ আশাত নিশ্চয় নহয়, আত্মীয়তাৰ উপলক্ষিতহে। গাওঁখনত বাস কৰিবলৈ মোৱা বিভিন্ন সম্প্ৰদায়, বিভিন্ন ভাষা-ভাষীক একতাৰ ডোলেৰে বান্ধি ৰখাত ইয়ে কম অবিহণা যোগোৱা নাই। দেখাত তেনেই এটা সাধাৰণ ঘটনা; কিন্তু প্ৰতিক্ৰিয়া সুদূৰপ্ৰসাৰী।

বুঢ়াৰ বাবে কথাবোৰ যেন বহাগ বিহুত গৰুৰ বাবে নতুনকৈ পোৱা জৰীডালহে—কথাবোৰ ভাবিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে জৰীডালৰ পৰ্ট কেইটাৰ দৰে এটাৰ পিচত এটাকৈ অন্তহীনভাবে আহিলেই থাকে। পদবামৰ জীৱনকে লৈ সি আগতেও বহুত কথাই ভাবিছিল; কিন্তু শেষ নাই। এটা বিদ্ৰোহী সত্ৰাক লৈ কিহুমান কথা ভাবি তাৰ নিচিনা মানুহ এজনেনো কি পাব পাৰ? তথাপিও চিন্তাবোৰ স্বতঃ-স্ফূৰ্ত্তভাবে আহি যায়—বাধা দি ৰখাটো তাৰ বাবে অসম্ভৱ হৈ পৰে। তাৰ প্ৰায়ে মনলৈ আহে পদবামৰ মৃত্যুৰ আগমুহূৰ্ত্তৰ দৃশ্যবোৰ। পদবামৰ সেই সমস্ত কথাবোৰ সি যেতিয়া স্মৰণ কৰে তেতিয়া তাৰ অন্তৰত সচাকৈয়ে আঘাত লাগে। অনুশোচনাৰ দাবানলত মানুহজন তেতিয়া নিজে নিজেই দহি যিছিল। কিন্তু বুঢ়াৰ বেছি বেয়া লাগে এই বাবে যে কোনো এজন মানুহেই পদবামক বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰিলে। সি কিন্তু আৰু কেনেকৈ মাহ বিক্ৰী কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে সেয়া কোনো এজনেই বুজিবলৈ চেষ্টা নকৰি মাথো তাৰ চৰিত্ৰক সমালোচনা কৰাতহে সকলো ব্যস্ত হ'ল। মানুহৰ অনেকো ডানী-মুৰ্খ স্বভাৱটোক সি দৃঢ়কৈ পাৰি দেখিব নোৱাৰে।

বুড়াই জানে, জ্বৰ দাহত বেবক লখিলাই কোনো কামতেই নাহে—
জ্বৰ আঁতৰি নাযায় ; প্রকৃত কাৰণ বিচাৰি উলিয়াই উল্লসিত
দৰৰ-হাতি দিলেহে জ্বৰ আঁতৰি । বুড়াই অবশ্যে এইটোও জানে
যে সেইবোৰ মানুহে পদৰ'মৰ বেয়াৰ বাবে নান্দাবিলেও ভালৰ
বাবেও কেতিয়াও ভবা নাই । সেইবাবে এনেদৰে অসামাজিকভাবে
থাকিব বিচৰা পদৰামে মাছা বিক্ৰী কৰা দেখি মানুহবোৰে সেয়া
তাৰ মাথো চাৰিত্বিক নীচতা বুজিয়ে ধৰি লৈছিল ; কিন্তু মাছ
বিক্ৰী কৰাটো তেওঁলোকৰ বাবে এটা নিকল্ট সম্প্রদায়ৰহে কাম
মাথোন, যাক তেওঁলোকে সদায়ে ঘৃণা কৰে ।

“ছিঃ !” বুড়াই হঠাতে ঘৃণাসূচক শব্দ এটি উচ্চাৰণ কৰিলে ।
আচলতে মানুহৰ মাজৰ উচ্চ-নীচ ভাবটোৱে গোটেই মানুহ জাতি-
টোৰ প্ৰতি তাৰ মনলৈ ঘৃণাৰ সোঁত এটি বোৱাই আনিছিল ।

“কি হ'ল অ' ককা ?” বুড়াই হঠাতে ঘৃণাৰে ছিঃ বুজি
কোৱা শুনি ল'ৰাটোৱে মাত লগালে ।

কথাখিনি কৈ ল'ৰাটো খন্তেক ব'ল ।

বুড়ালো লগে লগে একো ক'ব পৰা নাছিল । কথাখিনি
হৃদয়ঙ্গম কৰিবলৈ যাওতে সি নিজৰ মগজুৰ কহৰৎ কৰিব
লগীয়াও হৈছিল ।

বুড়াই হঠাতে এবাৰ হাঁহি উঠি ক'লে, “নিগনিয়ে গাতত
সোমোৱা কথাটো তই জান নহয়, ভাইটি ?”

“উহু,” ল'ৰাটোৱে মূৰ জোকাৰি ক'লে, “কি কথা ?”

“নিগনিয়ে গাতত নিজৰ মূৰটো সূত্ৰাই দি ভাবে, ‘উগ্ ।
বৰ বন্ধা পৰিলো ; মোক আক এতিয়া কোনোৱেই দেখা নাপায় ।’
পিচে তাৰ নেজডাল যে এইফালে বাহিৰ ওলাই থাকে বেচেৰাই
ক'বই নোৱাৰে ।”

“ও, তই তিকেই কৈছ, ককা,” ল'ৰাটোৱে মাজতে মাত
লগালে, “সেই নেজডালেই সমস্ত তাৰ মৃত্যুৰ কাৰণো হৈ পৰে,
নহয় জানো ?”

“উ,” বুড়াই হাঁহি ক'লে, “এই মানুহবোৰৰো অবস্থা
ভেনেকুৱাই, বুজিছ ? সিহঁতে নিজকে সত্য বুজি বৰাই কৰিব
খোজোতে নিজে পোষণ কৰা উচ্চ-নীচ ভেদভাবৰ মাজেৰেই যে
সিহঁতৰ অসত্য কাণটো ওলাই পৰিছে ভাই সিহঁতৰ খবৰেই নাই ।

পদবামৰ কথাটোকেই চাচোন—পদবামে মাহ বিক্ৰী কৰা বাবে মানুহবোৰৰ চকুভৰ হৈ পৰিছিল অভি নীচ ; কিন্তু পদবামে কিন্তু আক কেনেকৈ মাহ বিক্ৰী আবৃত্ত কৰিব লগীয়া হৈছিল তাৰ বিচাৰ হলে কোনোবাই নকৰিলে !”

বুঢ়াৰ কথাখিনিৰ প্ৰত্যুত্তৰ হিচাপে ল’ৰাটোৱে প্ৰথমতে একো ক’ব পৰা নাছিল—কিয়নো পদোককাকে মাহ বিক্ৰী কৰা সম্পৰ্কত তাৰ ধাৰণা আন মানুহৰ দৰে নহলেও বিশেষ ভালো নাছিল । পাৰ্থক্যৰ ভিতৰত এইখিনিয়েই আছিল যে ল’ৰাটোৱে তাৰ শ্ৰমক মৰাদা দিব বিচাৰিছিল । মাহ বিক্ৰী কৰিলেই যে মানুহ নীচত্বৰব হয় সি সেয়া কাহানিও মানি লব পৰা নাছিল । অৱশ্যে বুঢ়াৰ দৰেই সিয়ো এটা কথা থাককৈয়েই অনুভব কৰে যে পদোককাকৰ অবস্থাৰ মানুহ এজনে মাহ বিক্ৰী নকৰিলেও সংসাৰ চলোৱাত বিশেষ গুৰু হানি নহ’লহেতেন ; কিন্তু পদোককাকে মাহ বিক্ৰী কৰাৰ অন্তৰালতো যে কিবা কাহিনী এটি লুকাই থাকিব পাৰে সি সেয়া অনুভব কৰিব পৰা নাছিল ।

ল’ৰাটোৱে সেয়েহে লাহেকৈ সুধিলে, “পদোককাই আকো কেনেকৈ মাহ বিক্ৰী কৰিব লৈছিলে ককা ?

“তয়ো নাজান নেকি ?” বুঢ়াই ল’ৰাটোলৈ চাই সুধিলে ।

“ওহো, নাজানো ।”

“ও, তই অৱশ্যে নাজানিব পাৰ—ঘটনাটো কিহু পুৰণি ।”

“কচোন কি হৈছিল,” ল’ৰাটোৱে যেন উৎসাহিত বোধ কৰিলে তেনেকুৱাভাবে ক’লে ।

“সেয়া পিচে বৰশী বোৱাৰ আবৃত্তিৰে কথা দেই,” বুঢ়াই এবাৰ দীঘলকৈ উশাহ টানি ক’বলৈ ধৰিলে । “বৰশী পেলাই দুদিন-মান জুপুকা মাৰি ৰহি থকাৰ পিচত পদবামেই প্ৰথমতে লগাই-ছিল প্ৰকাশ বো এজনী । বিশ্বাস কৰ, বোজনী প্ৰকৃততে প্ৰকাশ আছিলেদেই । বোজনী পাই সিদিনা পদবামৰ যে কিমান স্তুতি ! প্ৰকাশ বোজনী—কণ-সমনীয়াৰ সৈতে নাই বলিলেও দুই-তিনিদিন আৰামকৈ খাব পাৰিব । পিচে তেনেদৰে ডাৰ সাগৰত ডুব গৈ আহি থাকোতেই ৰাউত ৰং পাইছিল মহলদাৰে । তেওঁ তাক ভালে মাহ ধৰাৰ বাবে ভালকৈ কেইটামান ধমকিতো শোধাইছিলেই, মাহজনীকো কাঢ়ি লৈ গৈছিল, বুজিছ ? তাৰ ইমান দিনৰ শ্ৰম তথা আশা-

ওবসৰ ওপৰত কুঠাৰাঘাত কৰি তাৰ হাতত মাহ টকা দুটা ওজি দি মহলদাৰে তেনেদৰেই নিজৰ বীৰত্ব দেখুৱাইছিল।”

“পদোককাই একো কৰিব পৰা নাছিলনে?”

“সিনো আক কি কৰিব! মাথো ভেৰা লাগি মহলদাৰৰ ফালে চাই থকাত বাহিৰে আন একো কৰিব পৰা নাছিল। মহলদাৰে মাহটো লৈ বহুদূৰ অতিৰি যোৱাৰ পাছতহে সি সম্ভিত হুৰাই পাইছিল। তাৰ মন একেবাৰে মৰি যোৱা যেন হৈছিল, বুজিছ? সি ভাবি পোৱা নাছিল লুইতৰ বুকুত মাহ মাৰি অনাত তাৰ কি দোষ থাকিব পাৰে। তথাপিও কেইদিনমান যোৱাৰ পাছত সি পুনৰ আগৰ দৰে বৰশী ৰাব লৈছিল; পিচে কি কৰি আক— তাৰেই দুৰ্ভাগ্য! সি পোৱা পিচৰ ডাঙৰ মাহটোকো মহলদাৰে তেনেদৰেই হাত কৰিছিল। সেয়েহে দুবাৰো তেনেভাবে ঠেকা খাই সি নিজে মাহ খোৱাৰ আশা বাদ দিছিল—তাৰ ঠাইত মাহ পোৱাৰ লগে লগেই সি মহাজন বা আন কোনোবা চহকী মানুহৰ ওচৰত মাহ বিক্ৰী কৰি দিবলৈ ধৰিছিল। বুজিছ, সেয়াই হ’ল তাৰ মাহ বিক্ৰী কৰা জীৱনৰ ইতিবৃত্ত।”

“ওহ্!” ল’ৰাটোৱে দৃখেৰে সৈতে উচ্চাৰণ কৰিলে। পদোককাৰ কাহিনীটো শুনাব পাছত তাৰ সঁচাকৈয়ে দুখ লাগিছিল। সি ‘ওহ্’ বুলি কোৱাৰ পিচত ক্ষন্তেক ব’ল যদিও পিচ মুহূৰ্ত্ততে সুখিলে, “কিন্তু পদোককাৰ সৈতে তায়ো জানো একেলগে বৰশী পেলোৱা নাছিলি?”

“উহু” বুঢ়াই মূৰ জোকৰি ক’লে, “সি তেতিয়াও অকল-শৰীয়াকৈ বৰশী পেলাইছিল।”

“এই একেই টুকুৰা ঠাইতেনে?”

“নহয়; এতিয়া মহলটোৰ যি টুকুৰা ঠাইত সকলৈ জুপৰি ঘৰটো বনাইছে তাৰ কামতেই পদৰামে বৰশী পেলাইছিল। আক মই,” বুঢ়াই নিজৰ বৰশী দুটাৰে দৃষ্টি বুলাই লুইতলৈ চাই তাৰ কথাখিনি সম্পূৰ্ণ বৰিলে, এতিয়া যি ঠাইত বৰশী পেলাই আছে—এইখিনিতোই।”

“সেই কাৰণেই তই বৰশীত পোৱা মাহ মহলদাৰে নিব পৰা নাছিল নেকি?”

“হ’ব পাৰে,” বুঢ়াই গভীৰ স্বৰেৰে ক’লে, “এইফালে সাধা-

বলত কোনোতে নাহেও নহয়।”

“কিন্তু—মহলদাৰৰ মানুহো অহা নাছিল?”

“এহ! মহলদাৰে আক লুইতৰ এই অংশ ডাকি ললে বুলিয়েই বৰশীৰে মৰা দুই-এটা বৌ মাহুৰ বাবে দৰমহা খটুৱাই মানুহ এজন পুহি ৰাখিবনে? বুলিছ, আচলতে সিহঁতৰ কোনেও ইয়াত নাছিল। মাজে-সময়ে মহলদাৰে কেতিয়াবা নিজেই চাবলৈ আহিছিল আৰু তেতিয়াই বেচেৰা পদৰামক লগ পাইছিল।”

“পদোককায়ে তেনেহলে পদখোন এইফালে আহি বৰশী পেলাব পাৰিলেহেতেন।”

“ও, পাৰিলেহেতেন। পিচে আচল কথা হ’ল, সেইটুকুৰা ঠাইত যাহা লাগিছিলে বেছি। তাৰোপৰি আটাইতকৈ ডাঙৰ কথাটো হ’ল, পদৰাম কিছু পৰিমাণে মোহগ্ৰস্তও হৈ পৰিছিল। মাহুৰ সলনি টকা পাই তাৰ লোভ ৰাঢ়িহে গৈছিল। সি মাথো টকাহে চিনি পোৱা হৈছিল। কিন্তু মানুহৰ টকাৰ প্ৰতি ইমান লোভ কাহানিও ভালৰ বাবে নহয়, বুলিছ ডাইটি? এদিন নহলেও এদিন মানুহে ইয়াৰ বাবে পস্তাব লগীয়া হয়ই।”

“অ, পদোককাৰ জীবনতো বিশেষ তেনেকুৱা কিবা ঘটিছিল নেকি ককা?”

“হাজাৰ হলেও পদৰামো এজন মানুহেই আছিল, বুলিছ? আৰু সেয়েহে টকাৰ মোহে তাক অন্ধ কৰাটো স্বাভাৱিক। কোনে ক’ব হয়তো সেই বাবেই তাৰ শেষ জীৱন অতি দুখলগা হৈ পৰিছিল।” বুলুচাই গভীৰ নিশ্বাস এটিৰে সৈতে ক’লে।

“দুখ লগা মানে কেনেকুৱা ককা?” ল’ৰাটোৱে উৎকৰ্ণাবে সৈতে সুধিলে।

“ও...” বুলুচাই কিবা এটি মনত পেলোৱাৰ সুৰত উচ্চাৰণ কৰি ল’ৰাটোক ওলোটাই প্ৰশ্ন কৰিলে, “পদৰাম মৰাৰ সমস্তৰ কথাৰোৰ তই গম নাপাৱ, নহয় জানো?”

“হু,” ল’ৰাটোৱে বুলুচালৈ চাই থাকিয়েই সুধিলে, “কি কথা?”

“এই যে—পদৰাম বহুদিন অসুখত ভুগি থাকিব লগীয়া হৈছিল।...”

“ও....” ল’ৰাটোৱে ডাৰ প্ৰবণতাৰে ক’লে, “পদোককাই বহুত দিন অসুখত ভুগি থাকিব লগীয়া হোৱা কথাটো গম পাও, গিছে—”

“তাও বাহিৰে আন একো নাজান, নহয় জানো?” ল’ৰাটোৰ কথাখিনি বুঢ়াই সম্পূৰ্ণ কৰি ক’লে।

“অ, কিয়—কিবা হৈছিল নেকি?” ল’ৰাটোৱে প্ৰথমতে সঁহাৰি জনালেও পিচ মুহূৰ্ত্ততে সুধিলে।

“হৈছিলে মানে? মানুহজন যে কেনেকুৱা হৈ গৈছিল নহয়। শুকাই-খীনাই সেই মানুহজনৰ অৱস্থা একেবাৰে নোহোৱা হৈছিল। বসন্তৰ দাগেৰে ভৰা মুখখন দাড়িয়ে গোন্ধে ভোৰোন্ধাৰ হৈ পৰি দেখিবলৈ ভয়লগা হৈ উঠিছিল। আনকি তাৰ শৰীৰৰ দুই-এঠাইৰ পৰা ঘা লাগি গোন্ধ ওলাবলৈকো ধৰিছিল।”

“ও...,” ল’ৰাটোৱে গভীৰ হৈ ক’লে, “কেনেকুৱা দুই-এটা কথা অবশ্যে শুনিছিলো যদিও নিজে দেখা নাছিলো।”

“মই কিন্তু এই সকলোবোৰ নিজ চকুৰে দেখা,” বুঢ়াই যেন ল’ৰাটোৰ কথাৰ প্ৰত্যুত্তৰ হিচাপে ক’লে। “সেই সময়ত তাৰ বিচনাৰ ওচৰত ময়েই অধিক সময় থাকিব লগীয়া হৈছিল বাবে অকল দৈহিকেই নহয়, তাৰ সেই সময়ৰ মানসিক অৱস্থাৰ লগতো মই ভালভাবেই পৰিচিত হৈছিলো।”

“পদোককাৰ মনটো নিশ্চয় দুৰ্বল হৈ পৰিছিলে, নহয় ককা?”

“অ, একেবাৰে ভাগি পৰিছিল। অনুভাপৰ জুয়ে তাক প্ৰতিটো মুহূৰ্ত্ততে দহি নিব ধৰিছিল। মানুহৰ পৰা আঁতৰত থাকি সি জীৱনত যে এটা ডাঙৰ ভুল কৰিছিল, সি অন্তিম সময়ত সেয়া অনুভৱ কৰিছিল। মৃত্যুৰ আগ মুহূৰ্ত্তলৈকে মানুহবোৰেও তাক ত্যাগ কৰাত সি বৰ অসহায় হৈ পৰিছিল। সি অনুভৱ কৰিছিল মানুহৰ সলনি লুইতৰ বুকুৰ মাজবোৰেহে যেন তাক কেন্দ্ৰ কৰি ঘূৰি আছিল। মাজবোৰে যেন সোঁ-সোঁৱ ই তাৰ ফালে খেদি আহি তাৰ গাৰ ওপৰ খুঁটি ধাব ধৰিছিল। তাৰ লৰিব-চৰিব পৰা অৱস্থা নাছিল—কিচনাৰ ওপৰতে হাত ভৰি এচাৰি আছিল। মাজে-মাজে প্ৰমো বকিছিল। শেষ মুহূৰ্ত্তত সি এবাৰ চকু মেলি চাইছিল আৰু ওচৰতে থিয় দি থকা ল’ৰা-তিৰোতাক মাতি কি কৈছিল জান?”

“কি কৈছিলেনো?” ল’ৰাটোৱে ব্যাপ্ৰস্তাবে সুধিলে।

“সি কৈছিলে, সি মৰিলে যেন ভাব মৃতদেহটো লুইতৰ বুকুতেই পেলাই দিয়া হয়। তাৰ জীৱনত সি হেনো বহুত মাজ-বেই মূৰ খাইছিল আৰু সেয়েহে মাজেত তাৰ দেহটো খালে ভাব

আজাই হেনো শান্তি পালেহেতেন ।”

“ও...হ !” ল’ৰাটোৱে দুখেৰে সৈতে উচ্চাৰণ কৰি ক’লে,
“সেইবাবেই পদোককাকৰ মৃতদেহটো লুইতত ভহাই দিছিল নে কি ?”

“অ,” বুঢ়াই সমৰ্থন কৰি ক’লে, “নহলেনো এনেয়ে আশ্বাস
মানুহে কোনোবা মৰিলে নদীত ভহাই দিয়া ক’ত শুনিছ ?”

বুঢ়াৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ হিচাপে ল’ৰাটোৱে একো নকলে । আচ-
লতে পদোককাকৰ অস্তিত্ব অবস্থাৰ সঁচা অথচ নিচুৰ স্বীকাৰোক্তি—
খিনিয়ে ল’ৰাটোক মৰ্মাহত কৰিছিল । পদোককাকৰ মৃতদেহটো
সেই সময়ত যেন তাৰ চকুৰ আগত ভাঁহি উঠিছিল । মানস
চক্ৰে সি দেখিবলৈ পাইছিল পদোৰামৰ মৃতদেহটো চাৰিৰে মেৰিয়াই
সাঙি কৰি নি লুইতত ভাঁহাই দিয়া । সি আক দেখিছিল লুইতৰ
অভল গহবৰত সেই মৃতদেহটো পেলাবলৈ আৰম্ভ কৰা আৰু তাকে
লৈ সৰু-ডাঙৰ নানা তৰহৰ মাছবোৰৰ মাজত খোৱা-কামোৰা
লগা । ল’ৰাটোৰ সৰ্ব শৰীৰৰ মাজেদি শিহৰণ এটি বৈ গ’ল ।
লগে লগে এটি বিতৃষ্ণাপূৰ্ণ ভাবে তাৰ মনত বিৰাজ কৰিলে—যেন
বহুত আশা বুকুত বান্ধি ৰাতিতে পাতি থৈ অহা চেপাটোত সি
মাছৰ সলনি তোৰা সাপ এডালহে দেখিলে । তোৰা সাপডালে
গিলি শেষ কৰা চেপাটোৰ মাছবোৰৰ দৰে মৃত পদোককাকৰ প্ৰতি
সি যথেষ্ট সংবেদনশীল হৈ পৰিছিল ।

“ৰেচেৰাটো !” ল’ৰাটোৱে হঠাতে কৈ উঠিল, “জীৱিত
অবস্থাত জীৱনক মূল্য দিব নোৱাৰি মৰণৰ মাজেৰে প্ৰায়চিঙ
কৰি গ’ল ।” কথাখিনি ল’ৰাটোৱে নিজকে নিজে কোৱা ধৰণে ক’লে ।

বুঢ়াই একো নকলে । প্ৰকৃততে সি কি ক’ব একো ঠিক
কৰিব পৰা নাছিল ।

ল’ৰাটোৱে আচলতে পদোৰামৰ কাৰ্যৰ মূল্যায়ন নকৰিলেও তাৰ
পৰিৱৰ্ত্তনৰ মূল্যায়ন সঠিকভাবেই কৰিছিল । সোণ পুৰি বিগুজ
কৰাৰ দৰে অনুশোচনাৰ জুয়ে পুৰি শেষ মুহূৰ্ত্তত হলেও যেন
পদোককাকক বিগুজ কৰি তুলিছিল, তাৰ তেনেকুৱা ভাব হৈছিল ।

বুঢ়াই মনে মনে বোৱা দেখি ল’ৰাটোৱে সোৱেহে পুনৰ ক’লে,
“শুনিছ ককা, আহোম স্বৰ্গদেৱৰ দিনত দোষীক শাস্তি বিধান
কৰোতে কেতিয়াবা দোষীক টুকুৰা-টুকুৰ কৰি হেনো দিয়াল-
কুকুৰক বিলাই দিছিল ; কিন্তু নিজে নিজৰ দেহটো এনেদৰে জান

জীব-জন্তুৰ খাদ্য হিচাপে উৎসৰ্গা কৰা আজিৰ জুগত হই আজিহে
প্ৰথম শুনিলা ।” কথাখিনি কওঁতে ল'ৰাটোৰ মূৰত পৌষৰ
আভা ফুটি উঠিছিল ।

বুঢ়াই এইবাবো একো নকৈ মনে মনে ব'ল । তাৰ মনত
ভেতিয়া বহুতো কথাই ভুংকি মাৰিছিল । পদবামৰ জীৱনৰ
অন্তিম দিন কেইটাই তাৰ জীৱনতো ক'পনি নোতোলাকৈ থকা
নাছিল যদিও তাক সি জোৰকৈ ঠেলি দিবলৈ সমৰ্থ হৈছিল ।
কাণসমনীয়া বুদ্ধ দুজনৰ এজনৰ মৃত্যুৰে আন এজনৰ মনত
যেনে ধৰণে বেথাপাত কৰিব পাৰে তেনেদৰে ক্ষন্তেকৰ বাবে
হলেও পদবামৰ মৃত্যুৰে বুঢ়াকো ভবাই তলিছিল ঠিকই , কিন্তু
বুঢ়া অলপ বেলেগ ধাতুৰে গঢ়া বুলিয়েই হয়তো সকলোখিনি কাতি
কৰি থব পাৰিছিল । সি জানে যে সি বাচি থকা বাবেই জীৱন
বৰ্তমান আৰু মৰিলেই সকলো শেষ । অবশ্যে পূৰ্বলি মানুহ
হিচাপে সময়ে-অসময়ে ইহলোক-পৰলোকৰ চিন্তায়ে তাক আক্ৰান্ত
কৰে , কিন্তু সি বেছি শুকল দিয়ৈ বৰ্তমানৰ ওপৰত—প্ৰকৃত
পথেৰে কৰ্তব্য কৰি যোৱাটোহে একমাত্ৰ সত্য—তাৰ বাবে ফলাফল
ফলদাতা বিভৱ হাতত । কিন্তু সেই বুলিয়েই যে সি অতীত
নাইবা ভৱিষ্যতক দূৰতে বিদূৰ কৰিব খোজে সেয়া নহয় ।
সি জানে, অতীতে বৰ্তমানক নিয়ন্ত্ৰিত কৰে, আৰু ভৱিষ্যতৰ
পৰিকল্পনাৰ ওপৰত ভেটি কৰিহে বৰ্তমানে গঢ় লয় । সেয়েহে
বৰ্তমান আগবাঢ়োতে অতীত আৰু ভৱিষ্যত দুয়োটাৰ ওপৰত
ভেজা দিহে আগবাঢ়ে—যি কোনো এটাক আঁতৰাই থব বিচাৰিলে
বৰ্তমান বাগৰি পৰাটো ধুকপ ।

এনেকুৱা চিন্তাই বুঢ়াৰ উদাসীন মনটোপৈ ভেতিয়া দুখৰ চল
নমাই আনে । তথাপিও উপায় নাই—সি চকুপানী সৰুৱালেও
কোনো কামতেই নাহে, সি বুদ্ধি পায় । সেইবাবেই সি নাকালে
অৰ্থাৎ কান্দিব নোৱাৰে । চকুপানীবোৰ সযতনে সাচি থৈ দিছে—
তাৰ লগতে সাধাৰণ মানুহবোৰৰ চেঁচা হৈ হোৱা অন্তৰত যেন
সেইবোৰ বৰফ হৈ বয়—সময় হলেই সিহঁতে যেন সেই বৰফ জলাই
দিব পাৰে আৰু তাৰে জোৱাবত যেন সিহঁতৰ সকলো দুখ-শোক
আঁতৰি যায় । মাটিৰ মানুহ হিচাপে বুঢ়াহঁতে মাটিৰপৰাই আদৰ্শ
লয় । মাটিয়ে যেনেদৰে এনেয়ে কপাট আটি ৰখি থাকে আৰু

সময় হলেই শস্যৰ বীজক যেনেদৰে বাট এৰি দিলে মুক্ত বান্ধুত সেউজী উৰ্দ্ধমুখী গছৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ, ঠিক তেনেদৰেই সিহঁতেও এতিয়াই চকুপানীৰ বৰফ গলিবলৈ দিয়া নাই। সময়কত সেই বৰফ গলি জোহাৰ যেনে এদিন আহিবই সেয়া বুঢ়াই ভাঙদৰে উপলব্ধি কৰিব পৰা হৈছে। সেই জোহাৰত গলি মন্ত্ৰীৰ মন্ত্ৰীস্ব, মন্ত্ৰীজাল বাৰুৰ বাৰু গিৰি সকলোবোৰেই যে উঠি যাব বুঢ়াক সেয়াও আজিকালি কোনেও ক'ব নাজাগে—সি নিজেই গম পায়। বতাহত হাত খেলেই সেই জোহাৰৰ আশ্ৰিত্য সি অনুভৱ কৰে—লুইতৰ বুকুৰ প্ৰবল সৌভাগ্য সি এতিয়া সেই জোহাৰৰেই যেন আভাস পায়।

কথাখিনি মনলৈ অহাৰ লগে লগে বুঢ়াই বতাহত সোহাতখন নতুৱাই চোহাৰ লগতে একে সময়তে মূৰ তুলি লুইতৰ বুকুলৈ চালে। তাৰ দৃষ্টিয়ে ক্ৰমে লুইতৰ বুকুৰ পৰা মুক্ত আকাশলৈ আকৰ্ষিত তাৰ চৌপাশৰ গছ-লতা, তৰু-তৃণ সকলোকে সামৰি ললে। হঠাতে যেন এই সকলোতে সি বহাগৰ আগমনৰ সন্দেশ পালে। ক্ৰমে জীপাল, সেউজীয়া হৈ আহিব ধৰা প্ৰকৃতি ৰাজ্যত সি যেন সেই বাতৰিয়ে পাইছে। অদূৰবৰ্ষা ভাঁহি অহা কপৌফুলৰ সুবাসত সি যেন বহাগৰেই গোন্ধ পাইছে। বহাগ বুঢ়াৰ অতি প্ৰিয়—বহাগত সি যৌবনৰ সোহাদ পায়।

বুঢ়াই মনৰ ভিতৰতে গুণগুণালে—

“এইবেলি বহাগত চেনাই চোভালখন চিকুণাবি
কেঞা বনে ভৰপক দিছে

আকৰ্ষি বহাগত চেনাই বৰ বাঘ মাৰিমলৈ
চেনাই মোক পলুৱাই নিবি ”

বুঢ়াৰ বাবে বিহগীত ফাঁকিও যেন বহাগৰ পমাতাজৰে বহুতো পেচৰ এটা। সি প্ৰকৃততে একো নজাবাকৈয়ে বিহগীত ফাঁকি মুখেৰে গুণ-গুণাব বিচাৰিছিল যদিও পমাতাজৰ পেচৰ নিচিনাকৈ সি ভাতেই জ্বাল থাকিব নোৱাৰিলে। মুখেৰে সি এনেয়ে গুণ-গুণায় যদিও বিহগীত ফাঁকিৰ অৰ্থ বিচাৰি সি আগণ্ড বহুবাৰ হাৰাধুৰি খাইছিল আৰু সেইবাবেই হক্কতো বিহগীত ফাঁকি মনলৈ আহিলেই বিশেষকৈ সন্নিবিষ্ট ‘বৰ বাঘ’ শব্দটোৰ বাবেই তাৰ খোৰোজা লাগে। বৰ বাঘ শব্দটোৰে কি বুজাব বিচাৰিছে সি যেন বুজি পায়ো নাপায় তাৰ ভেনেকুৱা লাগে। বহাগৰ

উদ্দাম যৌৱনত থকা সৃষ্টিৰ আমন্ত্ৰণ সি বুজি পায়। বুঢ়াই এইটোও বুজি পায় যে ধ্বংসৰ মাজেতে সৃষ্টিৰ সুবাস থাকে— যেনেদৰে চ'তৰ শেষতেই বহাগ আহে। কিন্তু যৌৱনোচ্ছল বহাগত বৰ বায় নিধনৰ জৰিয়তে সমাজৰ স্বাস্থ্য কেনেদৰে উধাৰ বিচাৰে বুঢ়াই ভাবিব নোৱাৰে।

‘হাবিৰ বাঘক ইয়াত নিৰ্দেশ নিশ্চয় কৰা নাই,’ বুঢ়াই ভাবে। সমাজত বাঘৰ দৰে মন্ত্ৰহতাই ফুৰিব খোজাসকলকহে ইয়াত নিৰ্দেশ কৰা হৈছে নেকি, সি নিজকে নিজে ধ্বংস কৰে। এই বাঘবোৰেও মানুহৰ তেজ খোৱা কথাটো সি অনুভৱ কৰে, আনকি সিহঁতে যে মানুহৰ হাড়লৈকে চুহি নিলে সি সেয়াও জানে। সমাজত সিহঁতৰে এতিয়া অঞ্চল প্ৰতাপ। সিহঁতৰ ওচৰলৈকে যাবলৈ মানুহে এতিয়া সাহস নকৰে—সিহঁতে গোজৰণি মাৰিলেতো আক কথাই নাই। বুঢ়াই অৱশ্যে নিজাববীয়াকৈ ভেনেকুৱা অভিজ্ঞতাৰ সন্মুখীন আজিলৈকে হোৱা নাই, ল'ৰাটোৱেও ভেনেকুৱা পৰিস্থিতিৰ মোকাবিলা কৰিব লগীয়া হৈছে নে নাই সি নাজানে যদিও হোৱা নাই বুলিলেই তাৰ বিশ্বাস। ‘সি আকৌ যিহে অঞ্চল ল'ৰা’, বুঢ়াই ভবাৰ লগে লগে ল'ৰাটোলৈ চালে, ‘ভেনেকুৱা পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হ'ব লাগিলে ঘপককৈ কিবা এটা কৈ দি গোলমালখন চপাই নললেহে হৈছে। বৰ বাঘৰ লগতে সিন্ধো গুজৰিৰ লাগিলে কথা বিষমেই হ'ব।’ লগে লগে পৰিবেশটো কল্পনা কৰি বুঢ়া শিক্ৰি উঠিল।

“ভাইটি,” বুঢ়াই ল'ৰাটোক হঠাতে মাতিলে।

“হু,” ল'ৰাটোৱে বুঢ়ালৈ চাই সহাঁৰি দিলে। সেই সময়ত পদোদ্ধাকৰ জীৱনক লৈয়ে সি কিছুমান কথা ভাবি আছিল যদিও বুঢ়াৰ মাতত তাৰ চিন্তাৰ জঁত হেৰাই গ'ল।

“বাঘ—মানে বৰবাঘ দেখিছ ?”

“কি ? বৰবাঘ ?” ল'ৰাটোৱে বুজিব নোৱাৰি সুধিলে।

“উ...বৰবাঘ—তই দেখিছ জানো ?”

“উহু,” ল'ৰাটোৱে মূৰ ডোকাৰি ক'লে, “অকল বাঘহে দেখিছো, কিন্তু বৰবাঘ...সেইটো আকৌ কেনেকুৱা ?”

“কেনেকুৱা ময়ো নাজানো যদিও হাবিত বৰবাঘ নামেৰে একো নথকা বুলিলেই বিশ্বাস হয়।”

“তেনেহলে হঠাতে তই বৰবাহৰ নাম উলিয়াই কিয় ?”

“মানে বহাগ আহিব ধৰিছেতো” বুঢ়াই মিচিকিয়া হাঁহিৰ ক’লে, “সেয়েহে বিহুগীত একাকিলৈ মনত পৰি গল।

“অ...,” ল’ৰাটোৱে বুঢ়াক কথাখিনি সম্পূৰ্ণ কৰিব নিদিয়াকৈ ক’লে “তই দেখোন তেনেই বুঢ়া হৈছ—এতিয়াও বিহুগীতে ভোক জ্বায় জানো ?”

“তেনেকৈ নকৰি, বুজিছ ?,” বুঢ়াই গভীৰ স্বৰে ক’লে “তোৰ আইতাবৰ কাষলৈকে যোগেচোন—এনেকুৱা বিহুৰা বতৰত লগে লগে ঠাইতে এপাক ককাল ঘূৰাব।”

“অ, এই বুঢ়া বয়সতো নাচিবনে ?”

“তই কৈছহেনে। বিহু বুজিলে মৰা অসমীয়াজনো জী উঠিব খোজে।”

“ও,” ল’ৰাটোৱে আনন্দেৰে সৈতে উচ্চাৰণ কৰিলে। সি জানে, বহাগ মানেই যৌৱন আৰু যৌৱন মানেই শক্তি। পাৰ ভঙা উদ্ভাল যৌৱন এই বহাগতেই আছে। নব সৃষ্টিৰ যৌৱনো এই বহাগ—শুদ্ধলিত সময়ৰ যৌৱনো এই বহাগেই। পোতা-নোপোতাৰ জ্বালাময়ী প্ৰকাশো এই বহাগতেই হয়। সেয়েহে বৰ বাহৰ ওৰ আৰু অস্ত নিশ্চয় এই বহাগৰ মূৰতেই আছে।

ল’ৰাটোৱে আগৰ প্ৰসঙ্গটো উত্থাপন কৰি সেইবাবেই পুনৰ ক’লে, “খিচে তই কোৱা বৰ বাঘো এই বিহুগীততেই পাইছ, নহয়জানো ?”

“অ,” বুঢ়াই সঁহাৰি জনালে।

“আৰু এই বৰ বাঘ নিধনৰ ইজিভো তই বিহুগীততেই পাইছ, হয় নে নহয় ?”

“ও,” বুঢ়াই ক্ষণেক সময় ল’ৰাটোৰ মূখলৈ চাই থাকি ক’লে, “খিচে তই কেনেকৈ জানিলি ?”

“মই জানো,” ল’ৰাটোৱে মৃদুভাবে হাঁহি ক’লে।

“কেনেকৈ ?”

ল’ৰাটোৱে ধোনচাটেই উত্তৰ নিদি মাছে মাছে ক’লে, “বিহুৰ যাজ্ঞতে আমাৰ জনগণৰ কথা, সুৰ সকলো নিহিত আছে, বুজিছ ? শুনিবলৈ জতি সাধাৰণ যেন লাগিলেও এই বিহুগীতৰ মাধ্যমৰেই অভীজৰে পৰা অসমীয়াই নিজৰ বেদনা, ক্ৰোধ প্ৰকাশ

কৰি আহিছে । অৱশ্যে বহাগত যৌৱনৰ স্বতঃস্ফূৰ্ত প্ৰকাশখিনিক কোনেও নুই কৰিব নোৱাৰে । জ্ঞান ককা, বহাগৰ শক্তি আছে আৰু এই শক্তি অনুধাবন কৰিব পাৰিলে তেঁওৰ কথাখিনি জানে অনুমান কৰি মোৱাত একো অসুবিধাই নহয় ।

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কথাখিনি কিমান দূৰ অনুধাবন কৰিব পাৰিলে বুজা নগ'লে । সি একো নকৈ মনে মনে ব'ল মাথোন ।

নীৰব হৈ পৰা বুঢ়ালৈ চাই ল'ৰাটোৱে আকৌ মাত লগালে, “ককা ।”

“হু,” বুঢ়াই ল'ৰাটোলৈ চাই ক'লে, “কি হ'ল অ' ?”

“শামুক দেখিছ নহয় ?” ল'ৰাটোৱে বহস্যপূৰ্ণভাবে সুধিলে ।

ল'ৰাটোৰ হঠাৎ এনেকুৱা প্ৰশ্নত বুঢ়া প্ৰথমতে আচৰিত হলেও পিচ মুহূৰ্ততে ক'লে, “দেখিছো—পানীত ক'লা গাটো উলিয়াই খুব লাহে লাহে গৈ থাকে নহয়...”

“নহয়,” ল'ৰাটোৱে বুঢ়াক বাধা দি কৈ উঠিল, “মই পানীত থকা সেইবিধ শামুকৰ কথা কোৱা নাই—মাটিত থকা শামুকৰ কথাহে কৈছো ।”

“মাটিত থকা শামুক...,” বুঢ়াই খুব চিন্তা কৰি ক'লে, “হওতে নেদেখা নহয় ; পিচে সেইবোৰ সাধাৰণতে বাৰিষাহে ওলায় ।”

“আহ'সা ।” ল'ৰাটোৱে ধৈৰ্যহাৰা হোৱাৰ সুৰেৰে ক'লে, “মই সেইবিলাক শামুকৰ কথা কোৱাই নাই আকৌ ।”

“ও, হয় নেকি ? তেনেহলেনো কি শামুকৰ কথা কৈছ ?” বুঢ়াই প্ৰকৃততে কথাটো বুজি পোৱা নাছিল ।

“মানুহ-শামুক,” ল'ৰাটোৱে নিজৰ ডুকযোৰ ওপৰলৈ তুলি ক'লে ।

“মানুহ-শামুক...,” বুঢ়াই আচৰিত হোৱাৰ সুৰত ক'লে ।

“তই বুজি পোৱা নাই, নহয় ?”

“বুজি নোপোৱা মানে...,” বুঢ়াই অধিক চিন্তাৰ মাজেৰে লাহে লাহে ক'লে, “তই বাক গগৈ, মন্ত্ৰী হ'ওঁৰ কথা কৈছ নেকি ?”

“জ, ঠিক ধৰিছ,” ল'ৰাটোৱে হাঁহি ক'লে, “পিচে অকল গগৈ মন্ত্ৰী হ'ওঁৰেই নহয়, মন্ত্ৰীলাল বাবুহঁতৰো ।”

কথাখিনি শুনাৰ পাছত বুঢ়াৰ মুখতো হাঁহি বিৰিঙিল । প্ৰকৃততে কথাখিনিৰ সত্যতা সি অনুভৱ কৰিব পাৰিছিল ।

“বুজিছ ককা,” ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'লে, “ইহঁত কিছু

প্ৰকৃততে বৰ বাহ্য নহয় আৰু হৰও নোহাৰে । বাহ্যৰ তেজ ইহঁতৰ পাত নাই । যদিও ইহঁত অসমৰ সিংহ পুৰুষসকলৰে বংশধৰ, দেহত কিন্তু শিৱালকৰ তেজৰে আছে । শামুকৰ দৰে ইহঁতে মাখন নিজৰ খোলাটোহে চিনি পায় যদিও গোটেই দেশখনেই ইহঁতৰ বিচৰণ ধৰ্মী ।

‘সঁচা জ’ ভাইটি,’ বুঢ়াই সমৰ্থন কৰি ক’লে, “ইহঁত প্ৰকৃততে আচৰিত প্ৰাণী । ইহঁতৰ গাতৰে কিহৰ চৰিত্ৰ নাই ! দেখিবলৈ মানুহৰ দৰে যদিও ইহঁতক মানুহ বুলি ক’বলৈও সত্ত নাযায়, বুজিছ ?”

ল’ৰাটোৱে একো নকৈ হাঁহিলে মাখন । তাৰ আচলতে এটা গল্পলৈ মনত পৰিছিল । গল্পটো কিছুদিন আগতে তাৰ বন্ধু এজনে তাক হাতে লিখা অৱস্থাতে দেখুৱাইছিল । গল্প বুলি কোৱা হৈছে যদিও কাহিনীটো হেনো একেবাৰে সঁচা—তাৰ পঢ়ি অবশ্যে ভালো লাগিছিল । সেয়েহে কেবাবাৰো গঢ়াৰ পিঠতো তাৰ আমনি লগা নাছিল । ভাৰোপৰি নাটকীয়া চণ্ডত লিখা বাবে তাৰ আজি-লৈকে বহুগাংশে মনত আছে । গল্পটোত ৰাজধানীৰপৰা কোনোবা এজন ভূতপূৰ্ব মন্ত্ৰী মহোদয়ে চহৰৰে কোনোবা এজন ব্যবসায়ীলৈ ফোন কৰিছিল—তাৰ ভালদৰে মনত আছে । ফোনৰ জৰিয়তে দেখুওৱা কথাপকথনটোৰ মাজেৰে তাৰ লিখক বন্ধুজনে এজন নিত্য প্ৰয়োজনীয় সামগ্ৰীৰ ব্যবসায়ী আৰু এজন ৰাজনীতিৰ ব্যবসায়ীৰ মানসিকতা সুন্দৰভাবে উদাঙাই দিব পাৰিছিল ।

গল্পটোত প্ৰথমতে মন্ত্ৰী মহোদয়ে কৈছিল অতি ব্যস্ত-সমস্তভাবে—
—হেলো, হেলো...মই দিশপূৰবপৰা মিঃ শৰ্মাই কৈছে ।

আনমুৰবপৰাও উত্তৰ আহিছিল ঠিক এনেধৰণে—

—জয় ৰাম জীকী, জয় ৰামজীকী, হামি খুদ হেমৰাজ বাবু বোলছি হজুৰ । আজ হামাৰ কি নচীৰ ! হেঃ হেঃ হেঃ, বোলিয়ে হজুৰ ।

সেইফালে কিন্তু মন্ত্ৰী ডাঙৰীয়াৰ হাঁহিব গৰা মেজাজ নাছিল । সেয়েহে সেই মুৰবপৰা অলপ কঢ়া ধৰণেৰেই উত্তৰ আহিছিল—

—হহঁা দিন আৰু নাই মহাজন, বুজা নাই ? খুব জৰুৰী কথা, পৰিস্থিতি একেবাৰে খাবাৰ হৈ গৈছে ।

—হেঃ । বোলিছে কি হজুৰ ? ৰামজীকী কৃপা আৰু আখোনালাক থাকোতে হামাৰ পৰিস্থিতি কেনেকৈ খাবাৰ হবো হজুৰ ?

—এহ্ ! আপুনিও মানুহ আৰু । কথাটো এতিয়াও হৃদয়-
 ভ্ৰম কৰিবই পৰা নাই । বোলো এই এবছৰে চকু মুদি আছে
 নেকি ? এইবাব শেনৰ এজাত, বুজা নাই ? আমিও বাখিৰ
 পৰাটো টান হৈছে । ইফালে কেৰাচিন, প্লাই উডৰ ওপৰত অববোধ,
 বাহিৰলৈ যাবলৈ দিয়া নাই ; আনফালে বাহিৰৰপৰা অদমলৈ একো
 আহিব দিয়া নাই । ভূতৰ ওপৰত দানহৰ দৰে তাত আকৌ
 বানপানী—এবাব নহয়, দুবাৰ নহয়, হ'ব সহস্ৰবাৰ । বানপানীতো
 মৰিব আৰু আন্দোলনো কৰিব । ইহঁত গলগ্ৰহ, বুজা নাই ?
 নিৰ্ঘাট শনি, মৰিও নমৰে । আকৌ বস্ত্ৰৰ নাটনি, মূল্য বৃদ্ধি সাক্ষাৎ
 যম, শাসনত থকা সময়তে জানি থৈছো । চেনি, নিমখ, চাউল
 কেৰাচিনৰ ষ্টকতো আপোনালোকেই বাখিছে আৰু দাম বঢ়াইছে—
 মাথোন বং চাইছে ।

—হেঃ হেঃ হেঃ, কৈছে কি হজুৰ ! বস্ত্ৰৰ দাম হামি কিয় বঢ়াব ?
 কেৰাচিনৰ ষ্টক অবশ্যে অলপ আছে । অববোধ চালু থকাৰ
 বাবেই হামি বাখি থৈ দিছ ; পাছত দৰকাৰ হ'বো । আৰু আশ-
 নাৰ আগত হামি কি লুকাম—হামাৰ ট্ৰাকত অলপ চালানভী
 দিছ । নিমখ, চিনি, চাউল আদি সবৰে ষ্টক হামাৰ লগততো
 বৰাবৰ থাকে, পাছত সব দৰকাৰ হ'বো । দাম অবশ্যে অলপ
 বাঢ়িব পাৰে আৰু সেইটু বাঢ়িবই । লেकिन অসম অববোধ দেখোন
 আপোনালোকেই কৰিছে হজুৰ ।

—হেঃ হেঃ হেঃ, আপোনাবো যে কথা আৰু ! আমি কিয়
 কৰিম ? অবশ্যে পাৰ্টিৰ হাত নথকা নহয় দিয়কচোন । সেই-
 বিলাক জতি গোপনীয় কথা, তদুপৰি ওপৰৰ... বুজা নাই ?

—হা, হা, ঠিক বোলিছে । আপোনালোকে কিয় কৰিব ? আপ-
 নালোকৰ তাতে পাহাৰ নাই ।

লেकिन আপোনালোকৰ লাইফৰ দাম আছে । অচমৰ চাধাৰণ জংগ-
 লীসবৰ লগত হেই দামটু কিয় নষ্ট কৰিব ? ... আপনি কিন্তু
 হামাৰ পাছত চব চময় থাকিব, হজুৰ ।

—সেইয়া, আমি মানুহৰ মোল বুজো, বুজা নাই ? ইলেক-
 চনৰ সময়ত আপুনিহেই টকা দিয়া নাছিল জানো ? আপোনাৰ
 কাম দেখোন পাৰিলে কৰি দিয়েই আছো । হলাৰ মিল, মটৰ
 গাড়ীৰ লাইচেঞ্চকে ধৰি চিনেমাৰ লাইচেঞ্চ ধৰ্ত্ত আপোনাক মই

দিছো । কট্টোজৰ দোকানো মই আপোনাকেই দিছো ।

— হে: হে: হে: আপোনাৰতো বহুত কৰুণা, হুজুৰ, বহুত বুদ্ধি । হুজুৰ হামাৰ মা-বাপ, আপনি হামাক চদায় বুদ্ধি ভাৰচা দি চহায় কৰিব, হুজুৰ ।

— সেইয়া, আপোনাৰ কথা মই ডি, চি, মেজিষ্ট্ৰেটক কৈ থোৱা নাই জানো ? স্থানীয় পুলিচ ইংসপেক্টৰ আপোনাৰ হাতৰ মৃতিতেই দেখোন । এটা কথা আপোনাক এই ছেগতে জনাই থও— বৰ্তমান আন্দোলন লগোৱা ছাত্ৰই কিবা গোলমাল লগাব পাৰে । তেতিয়া আপোনাৰ টকাৰে চলি থকা আমাৰ সেইচাম বিগুচ্ছ সমাজবাদীক লগাই দিব—সিহঁতৰ মাজতেই থোৱা কামোৰা লাগক । দৰকাৰ বিবেচনা কৰিলেই পুলিচত খবৰ দিব—ইংসপেক্টৰ দত্তই লগাখিনি কৰি দিব । আকৌ আমাৰ মিনিষ্ট্ৰীখন গঢ়ি উঠিব দিব্বক চোন । এইবাৰ আকৌ মিনিষ্ট্ৰাৰ হৈ লব পাৰিলেতো কথাই নাই — কেৱল আপুনি আৰু মই, বুজা নাই ? আপুনি আৰু মই, হে: হে: হে: । ... পিচে এটা কথা — মানে ঘৰত ভাল চাউল বহুদিন ধৰি নোপোৱা.....

— হা, হা, চিন্তা নকৰিব । ভাল জ্বহা চাউল একবোৰা হামি অভী পঠাই দিবো ।

কাহিনীটোৰ আৰু কিবা-কিবি আছিল যদিও ল'ৰাটোৰ সৰু-লোখিনি মনত নাই ; তথাপিও মনত পৰা খিনিতেই কিবা এক বিতৃষ্ণাৰে তাৰ মন ভৰি গ'ল । সমাজৰ উৰ্দ্ধত থাকি দেশসেৱাৰ নামত দেশ-মাতৃৰ প্ৰতি চূড়ান্ত বিশ্বাসঘাতকতা কাহানিও সহ্য নহয় । সিহঁতে ভেনেদৰে দেশৰ জনগণৰ হাড়লৈকে যে শোষণ কৰিছে সেয়া সি বুজি পায় । সি এইটোও বুজি পায় যে কোনোবা কল্পিত দেবগণৰ সুখ-সমৃদ্ধিৰ বাবে নিজকে উৎসৰ্গ কৰিবলৈ এই জন-সাধাৰণ দখীচি হৈ জন্মগ্ৰহণ কৰা নাই । বাস্তব পৃথিৱীত যদি কোনোবা দেবগণ আছে তেন্তে তেওঁলোক জনসাধাৰণেই, আৰু তেওঁলোকৰ সুখ-সমৃদ্ধিৰ বাবে তেতিয়া দখীচিৰ ঠাই লব লাগিব বৰ্তমান দেবগণৰ শাৰীত থকা সকলেই । এই কথা সিহঁতে বুজি নে নুবুজি ল'ৰাটোৱে নাজানে যদিও বুজি বুলিয়েই তাৰ ধাৰণা ; তথাপি কেনেকৈ যে সিহঁতে দেশক তথা জনগণক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিব পাৰে সি ভাবি নাপায় ।

ল'বাটোৱে ঘূণাৰে সৈতে কৈ উঠিল, “বুজিছ ককা, ইহঁত
বৰ মেতেই। প্ৰাণী—প্ৰত্যেকেই একো একোটা নেপথ্য কটা শিয়াল।
ৰাজপাট খাবলৈ পাইছে মানে দুয়ো হাতেৰে ধনহে ধোঁটাইছে—দেশ-
বাসীক চুড়ান্তভাবে প্ৰভাৱণা কৰিছে। কি যে আচৰিত জীব ইহঁত !”

“অকল আচৰিতে নহয়—সাংঘাতিকো,” বুঢ়াই ল'বাটোৰ কথাৰ
ওপৰতে ক'লে। ইহঁতক কেতিয়াও বিশ্বাস কৰিব নাপায়।”

“ইহঁতে যে কি কাম কৰি আছে নহয়।” ল'বাটোৱে যেন
বুঢ়াৰ কথালৈ বিশেষ কাণ নকৰিলে, তেনেধৰণে প্ৰথমতে বুঢ়ালৈ
চাই তাৰ পিচত লুইতলৈ চাই ক'লে, “নিজৰ ব্যক্তিগত লাভৰ
বাবে কৰিব নোৱাৰা কাম ইহঁতৰ একোৱেই নাই। সিদিনা আকৌ
কি হ'ল জান ? আমাৰ গাৰ্ভতে যে নৰেশ্বৰ আছে, সেই যে আধা-
ভগা জুপুৰিটোত থকা বীৰহু কাই, সিদিনা যে মৰিল...”

“অ, জানিছো দে। বীৰহুৰে ল'বাটো, নহয় জানো ?”

“উ, তাক সিদিনা মতিলাল বাবু আৰু গোমোস্তাজনে
লভিলেই।”

“ও, পিচত কি কৰিলে ?”

“কি কৰিলে মানে ? বাঃ, কি বুদ্ধি সিহঁতৰ ! জান, নৰে-
শ্বৰক এক পইচাও নিদিয়াকৈ বিয়াগোম কাঠ এডাল ফটাই ললে—
সি ভেবেলাই একো গমেই নাপালে।”

“অ, সি এটা মন্ত বুব'ক নহয়, তাৰ চেহেৰাটোহে গোণা
মহাটোৰ দৰে। ...পিচে সিহঁতেনো তাক লভিলে কেনেকৈ ?”

“সিদিনা সেই গোণা মহাটোৱে সিহঁতৰ দোকানৰ সন্মুখেৰে
গৈ আছিল। হঠাতে দেখা খালে মতীয়া গাহৰীটোৱে আৰু দেখি-
য়েই কোনোমতে বাও হাতখন ওপৰলৈ দাঙি পাকস্থলীৰ একেবাবে
ভিতৰৰপৰা ওলোৱা মাতটোৱে সি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে— ‘এ...এ...,
হেইটু আমাৰ বীৰহুৰ ল'বা নহয়না ? জয় ৰামজীকী, ইমান
ডাঙৰনো কেতিয়া হলিৰে, না মেনেজৰ বাবু ?”

ল'বাটোৱে মাৰোৱাৰী তওৰে অঙ্গী-জঙ্গী কৰি কোৱা কথা-
খিনিৰ বুঢ়াৰ হাঁহি উঠিল। সি কণ্ঠেৰে হাঁহি দমাই ৰাখি সুধিলে,
“মেনেজৰ বাবু মানে ?”

“তাৰ গোমোস্তাজন,” ল'বাটোৱে উত্তৰ দিলে, “আচলতে
‘মেনেজাৰ’ বুলি মাতিব খোজে যদিও সি উদ্ভাৱণ কৰোতে জ্বকাৰ

ৰঞ্জিত হৈহে ওলায়।”

“ও, পিতৃ কি হ’ল ক’চোন,” বুঢ়াই তাৰ আগৰ প্ৰসঙ্গটো সোঁৱৰাই দিলে।

‘হ’ব আৰু কি? গোমোস্তাজন আৰু গাহৰীটোতকৈ বেছি শিল্পানহে। সিও লগে লগে তাল ধৰিলে—‘আও, চাওতে চাওতে বৰটো হৈ উঠিলি। যেন সিদিনালৈ টিকা উলিয়াই ৰাস্তাত টাং-ঙটি খেলি আছিলি। হেৰো, দেহাটোনো এনেকৈ কেতিয়া বনালি?’

“আমাৰ বোপা নৰেশ্বৰেও যেন তেতিয়া লাগু হৈ পালে, তেনে-কুহাভাবে লাজ লাজ ভাবে নিজৰ দেহাটোলৈ এবাৰ মনে মনে চাই লৈ ক’লে—‘নাই দিয়ক বাবু, আমাৰ কাম কৰা দেহা...’

“বেচেৰাই আৰু একো ক’ব নাপালে, বুজিছ ককা? সেই মতীয়া গাহৰীটোৱে পুনৰ তাৰ কথাৰ ওপৰতে মাতিলে—‘হেইয়া, ছামি জানো নহয়, তোৰ পিতা কম আছিল নাকি?’

“দেখিছ ককা, গাহৰীটোৱে কেনেদৰে কথা তাৰ পিতাকৰ ডিঙিতে ওলোমাই দিছিল। সি জানেই নৰেশ্বৰ তেনেই মুখ-হোজা ল’ৰা বুলি। গতিকে পিতাকৰ ভাল কথা দূৰীমান কৈ বংশক লৈ সপোন ৰচিব লগাই দিছিল আৰু। আচলতে সেইটোও হোজা মানুহক ঠগোৱাৰ এটা কৌশল, বুজিছ?’”

“ও,” বুঢ়াই ক’লে, অতীতক লৈ সপোন ৰচা, আনে প্ৰশংসা কৰিলে গঙাটোপটো যেন হৈ ফুলি উঠা—এইবোৰ অসমীয়াৰ বংশ-পত্নী দোষেই আৰু! তই মই, ক’লেইবা হ’ব কি?...বাক, ক’চোন পিতৃ কি হ’লগৈ।”

“তাৰ পিতৃ আৰু কি কৰি। মালিকৰপৰা সোঁতাটো পাই ‘মেনে-জাৰ বাবু’ৰো গা একেবাৰে উঠি গ’ল। শাকে-পাতে সি বকিবলৈ ধৰিলে আৰু—‘অ, তোৰ পিতাৰ জানো কমটো আছিল। অমিতো একেলগেই বুঢ়াৰ বাৰীত আম দলিয়াইছিলো। তোৰ পিতাৰ যেনে-কুহা আছিল, মানে তই কি কৰি, মস্ত ডাল এটাকেই দলি মাৰি দিব, হহ! আম নসৰিব—আমাৰ বাপেক সৰিব। আৰু ডাঙৰ হোৱাতো—বোলো মস্ত ভীম কলডাল নিব লাগে—বীৰহুক মাত, বোলো অমুকাৰ বিয়াৰ বাবে আঠ মাইল বাটকুৰি বাই দৈ দুই যোন জানিব লাগে—বীৰহ স্বয়ং হাজিৰ। এতিয়ানো আৰু কি কৰি বাপু, সেই মস্ত মানহটো একেবাৰে জ্বি-খহি গ’ল নহয়। ভাপা

ভাল যে আমাৰ বাবুই পিতাৰৰ সেই বিপদৰ সময়ত আছিল। ষাঠিখিনি অবশ্যে আমাৰ বাবুৱেই পালে দেখোন, কিন্তু মাটিৰেনো আৰু খাব খাবিনে? আচল মানুহেই যেতিয়া নাবাছিল, তেনে-
 স্বলত মাটিনো আৰু কোন কুটা? বুজিছ, এই সংসাৰখনেই
 মায়াময়, তোৰ-মোৰ বুলি আচলতে একো বস্তুৱেই নাই ইয়াত।
 সকলো নেদেখা জনৰেই ইচ্ছা আৰু। তেওঁৱেই ওপৰত থাকি
 সকলোবোৰ কৰাইছে—আমি সকলো নিমিত্তহে মাগ।”

“বাপৰে!” বুঢ়াই হঠাতে কৈ উঠিল, “একেবাৰে ভগবন্ত
 বস্তুৰ ভান ফেৰাই তোক দিব খুজিছিলে দেখোন।”

“অকল সেয়া নহয়; তাৰ পাছতেই গাহৰীটোৱে ক’লে
 গীতাতো হেনো সেয়াই লিখিছে।”

“আচ্ছা...,” বুঢ়াই খুব বসপোৱাৰ সুৰত ক’লে, “পিচত?”

“পিচত গোমোস্তাজনে তাকে লৈ পুনৰ বক্তৃতা জুৰি দিলে—
 ‘অ-অ, গীতাতো সেয়াই লিখিছে। তোৰ পিতাবো কম গীতাভক্ত
 আছিলনে? বৈষয়িক চিন্তাৰ প্ৰতি অকণো আগ্ৰহ নাছিল—নিজে
 নাখায়ো আনক খুৱাবহে চাইছিল। হেৰৌ, তাহানিখনতে ইমান
 কলো বোলো তোৰ এই বোমভোলা স্বভাবটোৱেই তোক খাব,
 নাই মোৰ কথা নুশনে। তেতিয়া আকৌ তেজৰ গৰম—তোৰ
 পিতাৰৰ তেজ এনেয়েও বেছি; তিনিটা হাতীৰ জোৰ থকা দেহ-
 টোৱে মকমকাই ফুৰে।’

“এইখিনিতে সি নৰেশ্বৰৰ কাকত হাত এখন তুলি দিলে আৰু
 তাৰ পাছত পুনৰ ক’লে,—‘তই পিচে পিতাৰৰ নিচিনা হ’ব
 নোৱাৰিলিদেই বোপাই। তোৰ পিতাবেতো এনেকুৱা গছ’, কথাখিনি
 কওতে সি সন্মুখতে পৰি থকা ডাঙৰ আম গছ এডাল দেখুৱাই
 দিলে, ‘একেবাৰতেই ফালি শেষ কৰি দিছিল। পিতাৰৰ বাবে
 এইটো তেনেই মামুলি কাম আছিল। তই পিচে নোৱাৰদেই,
 বোপাই?’”

“আমাৰ গোপা ম’হটোৱে তেতিয়া পিচে কি ক’লে?”
 বুঢ়াই পুনৰ মাওতে মাতিলে।

“সি যেন তেতিয়াও লাজ পাইহে আছে! তেনেকুৱা ধৰণেই
 সি ক’লে—‘পাৰিৰ লাগে দেখোন।’

“তাৰ কথা শূনি ‘মেনেজৰ’ বাবু যেন বিজকুল আচৰিত হৈ

গ'ল, তেনেকুৱা সুবেৰে কৈ উঠিল—‘পাৰিবি ? তই ?’

“নবেশ্বৰে যেন অলপ আত্মবিশ্বাসেৰে ক’লে—‘উ..., পাৰিম দিয়ক, বাবু ।’

“মেনেজাৰ বাবুৱে কিন্তু যেন বিশ্বাসেই কৰা নাই তেনেকুৱা সুবেৰে ক’লে—‘উহ, নোৱাৰ ।’

“নবেশ্বৰ কিন্তু তেতিয়া ফুলি গৈছিল । সি এইবাৰ অলপ ডাঠকৈয়ে ক’লে,—‘নহয় দিয়ক বাবু, ইয়াতকৈ কিমান ডাঙৰ গছ ফালি শেষ কৰি দিছো ।’

“গোমোস্তাঞ্জে যেন এইবাৰ তাৰ পৰীক্ষা লবহে খুজিলে স্তেনেধৰণে ক’লে—‘সচাঁ ? বাক, চাওৱেই দেচোন ।’ কথাখিনি কৈয়েই সি মন্ত কুঠাৰ এখন আনি দিলেই ।”

“হু, পকিল কল তেত্তে সোৱাদলৈকে গ’ল,” বুঢ়াই ক’লে ।

“উ, বেচেৰাই সন্ধিয়ালৈকে মাথো একাপ চাহ খাই কুঠাৰ চলাই গছ ডাল ফটালে, তথাপিও তাৰ জ্ঞান নহল, বুজিছ ? সন্ধিয়া সি নিজৰ বীৰত্ব জাহিৰ কৰি আহিবলৈ ওলাওতে সেই গাহৰীটোৱে তাৰ পিঠিত থপৰিয়াই বাক্যামৃত পান কৰালে মাল্ল—‘শুক, এহীতো বাপকা বেটা ।...হামিতো বুৰা আদমী আ’ছ, বেচেৰা বহুত দুখ পাইছে ।’ তাৰ পিচত সি ভিতৰলৈ চাই কোনোবা এজনক মাতিলে—‘লখীয়া, আবে বুদ্ধ কাঁহেকা, দে, দে—ইয়াক আচ্ছাহে চাহ খিলাই দে ।’

ল’ৰাটোৱে এইবাৰ বুঢ়ালৈ চাই ক’লে, “বচ্চ ! তাৰ ঞোটেই দিনটোৰ শ্ৰমৰ মৰ্যাদা সেয়াই আক । সেই গোণা ম’হ টোৱেও বৰ ডাঙৰ কাম এটা কৰা বুলি বুকু ফিন্দাই আছিল । পিচে ঘৰ গৈ পাওতেই বেচেৰাৰ অবস্থা কাহিল হ’ল । বেচেৰাই শেনটো যেন হৈ গৈ ফেঁচাটো যেন হ’ব লগীয়া হৈছিল ।”

“কিয় ?” বুঢ়াই সুধিলে ।

“কিয় হ’ব আক ! সাধাৰণতে যি হয় সেয়াই ।

“তথাপিও কচোন,” বুঢ়াই জোৰ দি ধৰিলে ।

“এইসব কথা এনেয়েও অনুমান কৰি লব পৰা যায় অ’ ককা, পিচে তই সুধিছ যেতিয়া কৰ্ত্ত গুন,” ল’ৰাটোৱে গহীন সুবেৰে ক’লে । “নবেশ্বৰে ঘৰ গৈ পাওঁতে তেতিয়া সন্ধিয়া হৈছিল আক । ঘৰত মাকে তেতিয়া কেৰাহিত পানী উতলাই আছিল ।

বেচৰী মাকজনীয়ে জুই কুৰাৰ ওচৰতে মাটিত লেপেটা কাড়ি বহি ধুতুৰিত হাত দি দ্ৱাৰদলিৰ পিনেই তন্ময় হৈ চাই আছিল। তেওঁ ভাবিছিল, ল'ৰাই বজাৰৰপৰা চাউল লৈ যাব—তাকে খাই দুয়োটাই দিনটোৰ লম্বোণীয়া পেট পূৰাব।...

“ইস্, বাম, বাম।” বুঢ়াই মাজতে উচ্চাৰণ কৰিলে, “বেচৰীৰ আশাৰ ওপৰত তেনেই চেচাপানী পৰিছিল, নহয়?”

“উ,” ল'ৰাটোৱে সঁহাৰি জনাই ক'লে, “আমাৰ বীৰপুত্ৰৰো ভোকটোৱে তেতিয়াহে উক দি উঠিছিল। লম্বোণীয়া পেটৰ উমান সি যেন তেতিয়াহে পাইছিল। বুজিছ, নিজৰ বীৰত্বৰ কথা মাকক জনোৱাৰ সাহস আক তাৰ নহ'ল। তাৰ বীৰত্বও সেই সময়ত যেন লুপ্ত হৈ গৈছিল—সি তাৰ বীৰত্বৰ শেষ বিন্দুটোও তেতিয়া বিচাৰি পোৱা নাছিল।”

“পাবই বা ক'ত? হাজাৰ হলেও সকলোৰে আগত পেটটোহে। এই পেটটোৰ কাৰণেই আজি মানুহৰ মাজত কিমান সংগ্ৰাম। পেট ভতি নাথাকিলে কাৰো মগজু ঠিকে থাকিব নোৱাৰে, জানিব।”

“ও,” ল'ৰাটোৱে ভাবপ্ৰবণতাবে ক'লে, “আক এটা কথাও নহয়, ককা, নিজৰ জন্মদাতৃ মাতৃক তেনেকুৱা অবস্থাত কোনজন প্ৰাপ্ত বয়সক ল'ৰাই ভৰসাৰে চাব পাৰিব অ'?”

“সেন্নাও অবশ্যো হয়—জননী আক জন্মভূমিৰ দ্বিতীয় কেতিয়াও নাই আক থাকিব নোৱাৰেও। জননী-জন্মভূমিৰ কান্দোন সন্তানৰ কেতিয়াও সহ্য নহয়। বুজিছ, যিয়ে জন্মভূমিক বিশ্বাসঘাতকতা কৰিব পাৰে, সিয়ে নিজৰ জননীকো গাশ্বিতা হ'ববৈ এৰি দিব থাকে।” বুঢ়াই নিতান্তই সহজ-সৰল ভাবে কথাখিনি ক'লে।

ল'ৰাটোৱে এইবাৰ একো নক'লে। তালতে বুঢ়াই অতি সহজ-সৰল ভাবে কোৱা কথাখিনিৰ মূল্যায়ন সাম্প্ৰতিক যুগত কেনেকুৱা হ'ব পাৰে তাকে ভাবি তাৰ দৃষ্টি লাগিছিল। ‘জননী জন্মভূমিষ্ট স্বৰ্গাদপি গৰিয়সী’ বুলি মুখেৰে বক্তৃতাৰ ফুলজাবি ফুটালেও দেশৰ দহৰ বাবে যে প্ৰকৃত্যৰ্থত কোনো এজনেও নাভাবে সি সেই কথা ভালদৰেই জানে। মুখেৰে কোৱাৰ দৰে প্ৰত্যেকেই যদি দেশৰ কথা ভাবিলেহেতেন তেন্তে দেশৰ আজিৰ দৰে দুৰ্দশা-কাহানিও নহয়। দেশক ‘মোৰ’ বুলি ভাবিলে ভাল-জালিয়াতিয়ে মজী

পৰিশ্ৰমবৰ্ণক কাৰু কৰিব নোৱাৰিলেহেতেন, ‘প্ৰিয়ৰ দুটুকুৰ
সাগৰৰ নীলা’ দেখি বসোড়ীৰ্ণ কবিতাবে সমাজত ‘পঞ্জিশান’ লব
নোৱাৰিলেহেতেন—কলাৰ বাবে কলা হৈ নাথাকি জীৱনৰ বাবেহে
কলা হ’লহেতেন। দেশক আপোন হিচাপে ঠাই দিলে দেশৰ ঐতিহ্যক
কোনেও বলি দিবলৈ সাহস নকৰিলেহেতেন—মোমাই কটা গড়ৰ ওপৰত
কোনেও ঘৰ-শুচাশালি আদি সাজিবলৈ নাযায়, বংঘৰ-তলাতল ঘৰ
পকৰ গোহালি নহয়, বংঘৰ-তলাতল ঘৰৰ বেৰবোৰ গোবৰৰ চাপ্টি
শুকোৱাত ব্যৱহৃত নহয়। দৰাচৰতে এনেবোৰ কাম-কাজৰ জৰীয়ে
দেশীয় মানুহে নিজৰ অতীতটোকে নিঃশেষ কৰি দিবলৈ ওলোৱা
কথাটো সি ভালদৰেই বুজি পায়। ঐতিহাসিক মূল্যবোধক স্বীকৃতি
দিব নোৱাৰাটো দেশীয় মানুহৰ বাবে অতি লজ্জাজনক।

ল’ৰাটোৱে আবেগজড়িত দৃষ্টিৰে সি বহি থকা লুইতৰ পাৰৰ
সেই ডুখপুৰল চালে। তাৰ দুয়োখন হাতে সেই সময়ত তাৰ অত্যা-
তেই সি বহি থকা ঠাইডোখৰৰ দুয়োকাষৰখিনি মচি আছিল—
যেন সি গুই থকা তাৰ অতিকৈ মৰমৰ কোনোবা ভাইটি এজনৰ
গায়ে-মুৰে মৰমতে হাত বুলাইছে দিছে। সি এইবাব
লাহে লাহে সোঁহাতখন দাঙি তাৰ চকুৰ সমুখত মেলি ধৰিলে—
কেইটামান মাটিৰ কণিকা হাতখনত লাগি আহিছিল। সেই মাটিৰ
কণিকা কেইটাতে সি যেন গোটেই বিশ্বৰ ডুখপুৰ আভাস পালে।

‘এম্মাই মাটি,’ ল’ৰাটোৱে নিজৰ মনৰ ভিতৰতে কলে, ‘পৃথিৱীৰ
মাটি,— তাৰ গাঁৱৰ আপোন মাটি!’ এই মাটিৰ ওপৰেৰে সি কিমান
ঘূৰি ফুৰিছে! ঠিক এই টুকুৰা মাটিৰ ওপৰতে সি কিমান দিন বুঢ়াৰ
লগত একেলগে বহিছে, সৰুতে এই গাওঁৰে চুকে-কোণে সি কিমান
খেল খেলিছিল, তথাপিও ঠাইটুকুৰাৰ তাৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ অসীম।
সকতে আকৌ আনে খেতি কৰা দেখি দেখি সিহঁতৰ ঘৰৰ
সন্মুখৰে সৰুকৈ ঠাই এডোখৰত সিও ক’ৰবাৰ পৰা ভেঙিৰ গুটি দুটা-
মান প’চাইছিল। দেখাত হাঁহি উঠা কথা যেন লাগিলেও সমন্বত
কিন্তু সেম্মাই লহপহকৈ বাঢ়ি আহি সিহঁতক ভেঙি খুৱাইছিলো।

কথাবোৰ মনত পৰি যোৱাত হঠাতে গাঁৱৰ মাটিখিনিলৈ তাৰ
মোহ জন্মিল। গাঁৱৰ মাটিখিনিক চুমি চাবলৈ ল’ৰাটোৰ খুব মন
গ’ল। সি সোঁহাতখনৰ তলুৱাৰে তাৰ মুখখন হেচি ধৰিলে। কেঁচা
কুমলীয়া ঘাঁহৰ গোন্ধ মিহলি মাটিৰ গোন্ধে তাক আপলুত কৰিলে।

তাৰ চকু দুটা আপোনা-আপুনি মূদ খাই আহিল।

ক্ৰমেক সময় সি তেনেদৰেই থাকিল— কেচা মাটিৰ পোন্ধত সি যেন কিবা এক আমেজ বিচাৰি পাইছিল।

তাৰ পিচত ল'ৰাটোৱে লাহে লাহে চকু মেজি বুঢ়ালৈ চালে। বুঢ়াৰ নীৰৱ ভাবগম্ভীৰতাখিনি তাৰ ভাৱ নাসাগিল। মাটিৰ প্ৰতি সি নিজে অনুভৱ কৰা প্ৰবল আকৰ্ষণৰ ভাগ বুঢ়াকো দিবলৈ মন প'ল। সি তাৰ ছাত্ৰখন মুখৰ ওপৰৰপৰা নাংঘোৱাকৈ বুঢ়াক মাতিলে, “ককা।”

“হ”, বুঢ়াই সহাঁৰি দিলে যদিও তাৰ মাত্ৰাণে বহু আঁতৰৰ-পৰা অহা যেন লাগিল।

আচলতে বুঢ়াৰ মনলৈও সেই সময়ত বহুতো কথাই আহিছিল। জননী-জন্মভূমিক লৈ নিজৰ চিন্তাধাৰা শেষবাৰৰ বাবে ব্যস্ত কৰাৰ পাছত আনুসঙ্গিক কথা কিছমান তাৰ মনৰ পৰ্দাত ভাঁহি উঠিছিল। সেইবোৰৰ ভিতৰত তাৰ অতিকৈ মৰমৰ গাওঁখনক সাঙুৰি বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তাই প্ৰাধান্য লাভ কৰিছিল। গাঁওবাসী মানুহবোৰৰ কথাতো সি নাভাবো বুলিলেও দিনটোত অন্ততঃ এবাৰ মনত পেলাব লগীয়া হয়গৈ। ভিন ভিন সম্প্ৰদায়ৰ মানুহবোৰে একেলগ হৈ কেনেদৰে সংহতিৰ সেতু গঢ়িছে ভাবিলে তাৰ মন আনন্দত নাচি উঠে। মুছলমান, বঙালী, বিহাৰী নেপালী, হৰিজন আদি বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে একেলগে বাস কৰিবলৈ লৈ সমাজ-জীৱনৰ সূচনা কৰিছে— যেন একেডাল গছৰেই সকলোৰোৰ ঠাল-ঠেঙুলি; আচুতীয়াকৈ কাৰো নিজৰ পৰিচয় নাই যদিও সমূহিকভাৱে সিহঁত গাঁওবাসী ৰাইজ। কিমান মিল্লা-প্ৰীতিৰে যে পৰস্পৰে পৰস্পৰক বান্ধি ৰাখিছে। দেশতেই হওক বা ৰাজ্যতেই হওক, হাজাৰ সাম্প্ৰদায়িক অশান্তি লাগিলেও গাঁওখনত তাৰ প্ৰভাৱ খুব কমোঁইহে পৰে। গোটেই ঠাইখনেই লুইতৰ দৰেই প্ৰশান্ত, ধীৰ সুস্থিৰ। লুইতে মাজে-সময়ে প্ৰলয়ঙ্কৰী বানপানীৰ সৃষ্টি কৰি উগ্ৰ ৰূপ ধাৰণ কৰিলেও এই অঞ্চলটোৰ মানুহবোৰে তেনেদৰে উগ্ৰ ৰূপ ধৰণ কৰা কাহানিও শুনা নাশায়। তেনেকুৱা ধৰণৰ দূষিত বতাহে এই মানুহবোৰক স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে এই মানুহবোৰক তাৰ ভাল লাগে। এই মানুহবোৰ তাৰ অতি মৰমৰ, অতি চেনেহৰ।

“এই মাটি আমাৰ কিমান আপোন, নহয়?” ল'ৰাটোৱে তাৰ সোঁহাতৰ তলবালৈ চাই থাকিয়েই বুঢ়ালৈ বুলি কৈ প'ল।

ল'ৰাটোৰ মুখৰপৰা হঠাতে তেনেকুৱা কথা শুনি বুঢ়াই লগে লগে তাৰ ফালে ঘূৰি চালে। তাৰ নিজৰ মনৰ ভাবটো ল'ৰাটোৱে লম পাই যোৱা বুলি ভাবি সি উচপ খাই উঠা যেন হৈছিল যদিও ল'ৰাটোৰ ধুনীয়া চকুস্বৰিত সি কোৱা কথাষাৰে প্ৰতিফলন দেখিবলৈ পাই বুঢ়াই আশ্চৰ্য হ'ল।

“ও”, বুঢ়াই চাৰিওফালে দৃষ্টি বুলাই শূন্যতেই মাটিখিনি কঁকন কৰি লৈ ক'লে, “এই মাটি আমাৰ অভিকৈ আপোন।” কথাখিনি কওতে সি ‘অভিকৈ’ শব্দটোত জোৰ দি কৈছিল।

দৰাচলতে এই মাটিখিনিৰ প্ৰতি বুঢ়াৰ আকৰ্ষণ চিৰ বিদ্যমান। অথচ সি প্ৰথম আহোতে ঠাই টুকুৰা জাবলিয়েই আছিল। সেই জাবলিৰ ঠাইত আজি এখন গাঁও হৈ পৰিছে— বিস্তৃত এলেকা এটা জুৰি গোটেই মানুহৰোৰ পাতল পাতলকৈ বহি পৰিছে। বুঢ়াৰ আকৰ্ষণো দিনে দিনে বঢ়িহে গৈছে। তাৰ বয়সেও সেই আকৰ্ষণ বঢ়াইহে নিছে— কমোৱা নাই।

“এই মাটিক লৈয়ে পাঁচোখন মহাদেশ হ'ল,” ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'বলৈ ধৰিলে, “আৰু এই পাঁচোখন মহাদেশৰ বুকুত কিমান ৰাজ্য তথা ৰাষ্ট্ৰৰ সৃষ্টি হ'ল। তথাপিও মাটিক লৈয়ে যে কিমান খৰিয়ালো চলি আছে। অতীজতো ক্ষমতালিপ্সাৰ বলি হৈয়েই ৰজা-মহাৰজাসকলৰ মাজত মাটিৰ বাবে কিমান যুঁজ-বাগৰ হৈছিল সেয়া তই নিশ্চয় জানই—ইতিহাসে দগমগীয়া সাক্ষী ৰাখি থৈ দিছে। সেই সিনিলৈকে ইংৰাজসকলেওতো আমাৰ দেশক কম লটি-ঘটি কৰি যোৱা নাই। মুঠৰ ওপৰত অতীজতেই হওক বা বৰ্ত্তমানেই হওক এই মাটিক লৈয়েই যুঁজ-বাগৰ, দ্বন্দ্ব-খৰিয়ালৰ অন্ত নাছিল বা নাথায়।”

“ঠিকেই কৈছ অ,” বুঢ়াই উত্তৰ দিলে, “আমাৰ ধাননি যথা-বৰ্ধনতে জানো মানুহবিলাকৰ মাজত কম গোলমাল খন লাগে? কোনোবাই ধাননি পথাৰত আলি দিওতে হয়তো কামৰে আন এজনৰ মাটিৰ ফালে এবেকেতমান তেঁলিলে, আৰু নিৰ্দোষীজনে যদি সেইটো কথাৰেই বৈফিয়ৎ বিচাৰিলে, তেন্তে দোষীজনেই হয়তো ভেতৰ মূৰত কোদালৰ পূৰ্ণহতীয়া কোবটো শোধাই দিলে। তেনে-কুদাভাৱে ঘৰৰ চাৰিসীমাৰ বেৰখনো কোনোবা এজনে হয়তো কামৰ ঘৰ মানুহৰ ফালে এহাত ঠুঙ্গিলে—তাকে লৈ ৰাম-বাকৰ

যুদ্ধ এখন হৈ যোৱাটোও কোনো আচৰিত নহয় ।”

“কিন্তু এদিন মাটিক লৈ কৰা এই যুঁজ-বাগৰো অন্ত পৰিব, চাবি, ” ল’ৰাটোৱে লুইতৰ ফালে দৃষ্টি ৰাখি ক’লে ।

“হয়নে ?” বুঢ়াই আগহেৰে সুধিলে, ‘সঁচাকৈয়ে অন্ত পৰিবনে ?’ বুঢ়াই এনেকুৱা ভাবে কথাখিনি ক’লে যেন গোটেই বিশ্ব-খনৰ কথা চিন্তা কৰিবলৈকেই তাৰ মূৰটো কান্ধৰ ওপৰত থিয় দি আছে ।

“ও. পৰিবই, ” ল’ৰাটোৱে তাৰ স্বাভাবজাত শাস্ত অথচ দৃঢ় স্বৰেৰে ক’লে ।

“কিন্তু কেতিয়া ?” বুঢ়াৰ কণ্ঠত বাগ্ৰতাৰ দূৰ । প্ৰকৃততে ল’ৰাটোৰ কথাষাৰ অনুধাবন কৰাত তাৰ অসুবিধা হৈছিল ।

ল’ৰাটোৱে পুনৰ লুইতৰ ফালে চাই থাকিলেই কৈ গ’ল, “যেতিয়া ব্যক্তিগত মালিকানা বুলি একোৱেই নাথাকিব, কামৰ বিনিময়তহে মানুহে খাবলৈ পাব—যেতিয়া খাটি খোৱা মানুহৰ ৰাজত্ব প্ৰতিষ্ঠা হ’ব ।”

ল’ৰাটোৰ কথাখিনি পোনে পোনেই হৃদয়ঙ্গম কৰাত বুঢ়াৰ কিঞ্চিৎ অসুবিধা হ’ল । কথাখিনি বুজিবলৈ সি কিছু সময় ললে । আচলতে এনেকুৱা ধৰণৰ বহু কথাই সি আগেয়ে বহুবাৰ ল’ৰাটোৰ মুখৰপৰাই শুনিছে বাবেই সাধাৰণতে তাৰ দৰে মানুহ এজনে কথাখিনি অনুধাবন কৰোতে যিমানখিনি অসুবিধা পাব লাগিছিল বুঢ়াই ঠিক সিমানখিনিৰ সন্মুখীন হ’ব লগা নহ’ল । বুঢ়াৰ মতে কথাবোৰ শুনাত আচহুৱা, জটিল যেন লাগিলেও আচলতে অলপ মন কৰিলেই অন্তৰ্নিহিত সত্য বিচাৰি উলিওৱাত কোনোৱে একো আহকালেই পাব নোৱাৰে । সি নিজেও আগতে মাথো কথাবোৰ শুনিছিলহে, এতিয়া কিন্তু এবাৰ বুজিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ পিচত যিমান জটিল নহলেও কথাবোৰ তাৰ আচহুৱা যেন নাজাগে । সি এতিয়া সকলোবোৰ নিজে উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে বাবে সেইবোৰত যেন কিবা এটা আমেজ বিচাৰি পায়—ঠিক ওপৰৰ ফালে বাঢ়ি যোৱা কৃষ্ণচূড়ৰ পুলিটোৰ দৰে ।

তথাপিও বুঢ়া যেন মাজে সময়ে অধৈৰ্য হৈ পৰে । সেই মুহূৰ্ত্তত তেনেকুৱা কথাবোৰক মূল্য দিবলৈ সি অপাৰগ হয় ; আচলতে ল’ৰাটোৰপৰা তেনেকুৱা কথাবোৰ সি যে বহু বছৰ ধৰি

শুনি আহিছে তেনেকুৱা নহয়; কিন্তু সি শুনি অহা দিন ধৰি ব্যৱহাৰিক পৃথিৱীখনত কোনো ধৰণৰ পৰিবৰ্তনেই ধৰিব নোৱাৰি তাৰ নিচিনা মানুহ এজনে হতাশ হৈ পৰাটো তেনেই স্বাভাৱিক। সেই সময়ত তাৰ ভাৱ হয় সি যেন জাৰুৱালিৰ জুইকুৰাৰে পুৰাই আহে। সি স্বাভাৱিকতেই ধৈৰ্যহাৰা হৈ পৰে। ল'ৰাটোৰ এই কথাখিনি শুনিও তাৰ তেনেকুৱাই বোধ হ'ল। প্ৰকৃততে কথাখিনিৰ জটিলতাই তাক তেনেকুৱাকৈ ভাবিবলৈ বাধ্য কৰালে।

বুঢ়াই ক'লে, “তই এনেকুৱা কথাবোৰ প্ৰায়েই কৰহে; কিন্তু বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত মই দেখোন একো নেদেখো।” তাৰ কথাত সি অনুভৱ কৰা হতাশাখিনি ফুটি উঠিছিল।

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাখিনি শুনি পাতলকৈ হাঁহি এটি মাৰিলে। সি জানিছিল, সৰ্বসাধাৰণৰ দৰে বুঢ়ায়ো তেনেকুৱা হতাশাৰ বলি হোৱাটো স্বাভাৱিক। তাৰোপৰি সি কোৱা কথাখিনি হয়তো বুঢ়াৰ বাবে অলপ আওগঢ়ীয়াও হৈছিল। নাতৃত-নাশ্ৰুত দাঁত ভগা শব্দৰ প্ৰয়োগেৰে পূৰ্ণ আধুনিক জটিল কবিতাই কবিতাক জনসাধাৰণৰ-পৰা আঁতৰাই ৰখাৰ দৰে এই কথাখিনিৰো আপাতঃ জটিলতাই কিছু প্ৰতিবন্ধকতাৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ থকা নাই।

ল'ৰাটোৱে ক'লে, “তই সদায়েই দেখি আহ ককা, মাথো তই উপলব্ধিহে কৰিব পৰা নাই।”

বুঢ়া এইবাৰ আচৰিত হোৱা যেন হ'ল। সি ক'লে, “দেখি-য়েই আহা? ক'তা?”

ল'ৰাটোৱে এইবাবো লগে লগে উত্তৰ নিদি মিচিকিয়াই হাঁহিলে মাথোন। পিচ মুহূৰ্ততে সি ক'লে, “সেই প্ৰশ্নটো মোক নকৰি তোকে নিজকে কৰা হলে তই হয়তো সহজে উত্তৰটো পালিহেতেন।”

কথাখিনিৰে বুঢ়াৰ মগজুখিনি যেন ওলট-পালট কৰিহে দিলে! সি দুনাই একো নকৈ নিজৰ মনৰ ভিতৰতে ভাবিবলৈ চেষ্টা কৰিলে যদিও কোনো উবা-দিহ হলে নাপাল।

বুঢ়াৰ অবস্থালৈ উপলক্ষ কৰিব পাৰি ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'লে, “মোৰ কথাখিনি যথেষ্ট আওগঢ়ীয়া হ'ল, নহয় জানো ককা?”

“আওগঢ়ীয়া মানে...আচলতে মই একো ভাবিবই পৰা নাই” বুঢ়াই খোনাই ক'লে।

“ও,” ল'ৰাটোৱে ক'লে, “এইবাৰ পাৰিবিদে। আগতে তই

কচোন, যেতিয়া প্ৰথম এনেকুৱা কথা যিলাক শুনিছিলি, তেতিয়া জানো এতিয়া যিদৰে শুকত্ব দিয়, ঠিক সেইদৰে শুকত্ব দিছিলি।”

বুঢ়াই পোনচাটেই মানি লবলৈ টান পালে। সি জানে, কথাবোৰ সি বৰ্তমানৰ দৰে আগেয়ে উপলব্ধি কৰিব পৰা নাছিল। সি তলমূৰ কৰি যোন হৈ ব'ল।

ল'ৰাটোৱে পুনৰ কৈ গ'ল, “মই জানো, প্ৰথমতে এনেবোৰ কথাই তোকে সিমান আকৰ্ষণ কৰিব পৰা নাছিল আৰু সেয়া স্বাভাৱিক। তেতিয়া ঘাইকৈ নিজৰ অবস্থাৰ কথাকেই ভাবিছিলি—ঈশ্বৰ-উপহাৰৰ ওপৰত অধিক নিৰ্ভৰ কৰি চলিছিলি। তেতিয়া বিহীনত শূন্যছিলি বা গুণ-গুণাইছিলি যদিও চোভালৰ কেণ্ডাবন চাক্ষু কৰাৰ কথাও বিশেষকৈ ভবা নাছিলি, নাইবা বৰবাহু নিধনৰ নিচিনা কথায়ো খুব বেছি প্ৰভাবান্বিত কৰিব পৰা নাছিল। হয়তো গীত ফাঁকি মনলৈ অহাৰ লগে লগে সেই দুয়োটা শব্দই এক মুহূৰ্তৰ বাবে তোক আলোড়িত কৰিছিল। গীত ফাঁকিৰ জড়তা কাটি গ'লেই হয়তো কথাখিনিও তাৰ মনৰপৰা আঁতৰি গৈছিল; এতিয়া কিন্তু কথাবোৰ তই তেনেকৈ এৰি দিব নোখোজ আৰু এৰি দিব নোৱাৰও। ওলোটাই সেইবোৰেহে তোক মেৰপেচ দি ধৰে। সকলোখিনিয়েই তই উপলব্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰ, নহয় জানো?”

বুঢ়াই ল'ৰাটোৰ কথাখিনি মনোযোগেৰে শুনিলে। কথাখিনিৰ সত্যতা সি ঠিকেই অনুভৱ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সেয়েহে লি আচৰিতো হৈছিল। তাৰ নিজৰ এই পৰিবৰ্তনখিনি সি নিজে উপলব্ধি কৰাৰ আগেয়ে ল'ৰাটোৱে কেনেকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিলে সি সেয়া ভাবি পোৱা নাছিল। সি অংক হৈ ল'ৰাটোৰ মুখলৈ চাই ব'ল মাথো।

বুঢ়াৰ মুক অবস্থালৈ চাই ল'ৰাটোৱে পুনৰ ক'লে, “বুজিছ ককা, এয়া অকল তোৰেই মনৰ বতৰা বুলি নলৰি—এয়া সমগ্ৰ জনসাধাৰণৰে মনৰ বতৰা। মানুহবোৰ যে সচেতন হৈছে এই পৰিবৰ্তনেই তাৰ প্ৰমাণ, আৰু এটা কথা জানি থ, সচেতন মানুহেই পৰিবৰ্তনৰ বাহক। সাধাৰণতে শিকাই মানুহৰ চেতনা জাণিব লাগে; কিন্তু আমাৰ দেশত তদন্তৰ নিচিনা

মানুষবোৰ এতিয়াও শিক্ষালাভৰ পৰা বঞ্চিত হৈ আছে। যি নহলেও মানুহৰ মনলৈ এতিয়া যি পৰিবৰ্তন আহিছে এই পৰিবৰ্তনক উল্লাই কৰা অসম্ভৱ নাইবা ইয়াক গাপ দি বখাও নচলিব। এতিয়া বতাহত হাত থলেই গম পোৱা যায় সোঁত কোনফালে কিমান। এই সোঁত ধুমুহাত পৰিণত হ'বলৈ আৰু বেছি দিন নাই। ধুমুহা আহিবই, বুজিছ? আৰু এই ধুমুহাই সকলোবোৰ বিষ-বৃক্ষৰ ককাল ভাগি দি যাবই। তাৰ ঠাইত গজি উঠিব অমৃতৰ গছ। গোটেই বিশ্বৰ জনগণই এই অমৃতৰ সোৱাদ লৈ অমৰ হৈ উঠিব।”

ল'ৰাটোৱে একে লেখাৰিয়ে কথাখিনি কৈ ক্ষত্ৰেক ব'ল।

বুঢ়াই তেতিয়াও ল'ৰাটোৰ মুখলৈ বিস্ময় বিতৰ্ফাৰিত নেল্লৈৰে চাই আছিল। ল'ৰাটোৰ স্পষ্ট তথা দীপ্ত কথাখিনিয়ে তাৰ মনত আলোড়ন তুলিছিল। তাৰ মনৰ অবস্থাটো তেতিয়া শিক্ষিতা কিন্তু দাবিদ প্ৰদীড়িতা মাক এজনীৰ দৰে হৈছিল। অভাবৰ ভাড়াপাত নিজৰ ল'ৰা-ছোৱালীক উপযুক্তভাবে প্ৰতিপাল্য কৰিব নোৱাৰা মাকজনীয়ে নিজৰ শিশুটিক যেন বিভিন্ন ছবিৰে পুৰি আলোচনী এখনৰ পাত লুটিয়াই ছবিবোৰ দেখুৱাই কৈ গৈছে, ‘ছবিলিখ খালে লৰা-ছোৱালী এনেকুৱা শকত হয়’, ‘নেণ্টাম, কেণ্ডেবৰীজ খালে এনেকুৱা ধুনীয়া হয়’, কোৱাৰ লগে লগে বেচেৰী মাকজনীয়ে যেন বেৰত ওলোমাই থোৱা তেওঁলোকৰ যুগ্ম-জীবনৰ পাতনিৰে ছবিখনৰ কাষতে থকা বাধা-বৃক্ষৰ ছবি-খনত উদাস দৃষ্টিৰে চাই গৈছে! বুঢ়াৰ স্থানসিক অবস্থাও ঠিক এই জ্ঞাবগ্ৰস্তা মাকজনীৰ দৰেই হৈছিল।

আনহাতে কথাখিনি কৈ ল'ৰাটোৱে যেন কিবা পুলক অনুভৱ কৰিছিল। যিমানেই সি কৈ গৈছিল সিমানেই যেন কথাবোৰ আহি তাৰ জিভাৰ আগত থুপ খাইছিলহি। সি জাচলতে এই কথাবোৰো কিবা এক গতি থকা বুলিয়েই ভাবে। ওখৰ পৰা নামবিলৈ পানীৰ সোঁত বোৱাটো যেনেকুৱা স্বাভাৱিক, এই কথা-বোৰো গতি যেন ঠিক তেনেকুৱাই স্বতঃস্ফুৰ্ত। সাম্য অবস্থা নাধাৰ্য্য মানে এই গতিও স্তব্ধ নহয়।’

ল'ৰাটোৱে জানে, সেই একেই গতি আজি কেইবছৰমান জাখতে দেখাৰ মানুহৰ কথাতো প্ৰকাশ পাইছিল। ইংৰাজৰ জামো-

লভ ক্ৰমে চেপেটা লাগি যাব ধৰা মানুহবোৰৰ দুখ-যন্ত্ৰণাৰ বোজা অসহনীয় হৈ উঠাত সেই দুখ-যন্ত্ৰণাই তেতিয়া ক্ষোভ হৈ প্ৰকাশ পাইছিল। ইংৰাজ সাম্ৰাজ্যবাদৰ বিৰুদ্ধে সেই সময়ত মানুহে দীপ্তভাবে সংগ্ৰামত অবতীৰ্ণ হৈছিল। মানুহৰ কঠৰ গতিও স্বতঃ-স্ফুৰ্ত হৈ পৰিছিল—নতুন ধৰণৰ ফকৰা-যোজনায়ে তেতিয়া মানুহৰ মনত দোলা দি গৈছিল—

“তোমাৰ বাৰীৰ বাঁহ গাজ, তাৰেই কৰিলো খৰিচা

তোমাতেই সলাই ধানদোন লগো, কথাটো জ্ঞানো মন কৰিছা?”

কিন্তু সেই দিন আৰু গ’ল। জনসাধাৰণ এতিয়া দেশীয় মানুহৰ চেপাত সোমাল। মহাত্মা গান্ধীও উফনি গ’ল, গান্ধীবাদো উঠি গ’ল—আগতকৈও মানুহৰ অবস্থাৰ বেছি অবনতিহে ঘটিল। কথাটো যেনিবা এনেকুৱাহে হ’ল—আগতে চাহবাগানখন কোনোবা এজন ইংৰাজৰ আছিল; যাবৰ সময়ত এই সম্পত্তিটোকো লগত নিব নোৱাৰি দেশীয় মাৰোৱাৰী এজনক বিক্ৰী কৰি দি গ’ল। মাৰোৱাৰীজনেও অধিক লাভৰ বাবে মানুহক পণ্য কৰি তুলিলে। ইংৰাজৰ আমোলত যদি এই মানুহবোৰে কিবা অলপ পাইছিলো, দেশীয় মালিকানাৰ কবলত সেইখিনিও নোপোৱা হ’ল। মূঠৰ ওপৰত মানুহ লেবেলা-চেপেটা লাগিল। সেয়ে কিন্তু পৰোক্ষভাবে বিবৰ্তনত ইচ্ছনহে যোগাইছে। বৈষম্য যিমানেই বাঢ়ি গৈছে মানুহৰ অসন্তুষ্টিও সিমানেই বাঢ়ি গৈছে। সেয়েহে মানুহে এতিয়া ফকৰা বনাই এনেদৰেহে—

“কুটুমে ৰাঙিলে, কুটুমে বাঢ়িলে, কুটুমে কুটুমক খান্ধ,

কুটুমৰ ভোজেৰে বন্তি জ্বলালে, মজিয়া ভকেভেকায়।”

‘পৰিবৰ্তন আহিছেই,’ ল’ৰাটোৱে ভাবিলে, ‘সমাজৰ চোতা-লত গজা বিষৰ পজালিটো উভালি পেলাবলৈ আৰু বেছি দিন নাই। তাৰ মানস পটত এখন নিকা সমাজৰ ছবি ভাঁহি উঠিল। যিখন সমাজত খোৱা মুষ্টিৰ বাবে ডাণ্টবিনত কুকুৰৰ লগত খোৱা-কামোৰা কৰিব নালাগিব—প্ৰতিজন মানুহেই বিপৰীতে পেট ভৰাই খাবলৈ পাব, অভাৱব্ৰীজৰ তলত, প্লেটফৰ্মত নতুবা ৰাণ্টাৰ দাঙিত পৰি থকাৰ সলনি থাকিবলৈ অশ্বত্থঃ এটা ঘৰ পাব, লজ্জা নিবা-ৰণৰ বাবে বস্ত্ৰ পাব, মূঠৰ ওপৰত যিখন সমাজত মানুহৰ মৌলিক প্ৰয়োজনখিনিৰ বাবে মানুহে হামৰাও কাঢ়ি মৰিব নালাগিব। এনে-

কুৰা সমাজ এখনে জীৱনক মুক্তা দিব পাৰে, ইয়াত মানুহে মানুহৰ প্ৰগতিৰ অন্তৰায় হ'ব নোৱাৰে—ইয়াত কোনো কাৰো নহয়, অথচ সকলো সকলোৰে বাবে।

ল'ৰাটোৰ ভাল লাগি গ'ল। সি প্ৰশস্ত আকাশখনলৈ মূৰ দাঙি চালে। পশ্চিম আকাশত ইয়াৰ বাঙলী বেজিটোৰ আভা সেই সময়ত আকাশখনত সিঁচৰিত হৈ পৰিছিল। সি যেন মনত নতুন প্ৰেৰণা পালে। আচলতে বাতিপুৰা আৰু আবেলিৰ বাঙলী বেজিটো চাবলৈ তাৰ খুব ভাল লাগে। সি ক্ষুণ্ণতকৈ সময় বাঙলী বেজিটোৰ ফালে একেধৰে চাই থাকিল। মনৰ ভিতৰতে সি তাৰ প্ৰিয় শায়েৰীটো এবাৰ গাই ললে—

“নিগাহে জিনকী নহী হ্যায় উডৰতে সুকয় পৰ;
বো ডুবতে হুৱে তাৰো কী ৰাত কৰতে হ্যায় ॥”

লুগে লগে অৰ্থটোও সি নিজকে যেন শুনািলে—“প্ৰজ্জ্বলিত সূৰ্যটোৰ ফালে চোৱাৰ সাহস যাব নাই, সি নিশ্চয় অন্তৰ্ভিত তৰাবোৰৰ কথাৰেই কয়।”

ল'ৰাটোৱে জানে, এতিয়াৰ মানুহে অন্তৰ্ভিত তৰাৰ কথা নকয়—সকলোকে মাথোন বঙা প্ৰদীপ্ত সূৰ্যটোহে লাগে। সমাজখনক যেন এই সূৰ্যটোৰ বিৰাট প্ৰয়োজন হৈছে। পুৰিলেহে সোণ বিগুৰু হোৱাৰ নিচিনাকৈ সমাজখনো বিগুৰু হ'বলৈ এবাৰ জ্বলিব লাগিব। সেই জুই নুমাই অনাৰে এতিয়া প্ৰস্তুতি চলিছে—প্ৰতিজন মানুহেই এতিয়া একো একোজন হাকিউলিচ।

সূৰ্যটোৰ বাঙলী আভা উপভোগ কৰাৰ ক্ষুণ্ণত পাছতে ল'ৰাটোৱে লুইতলৈ চালে। সিহঁতৰ পশ্চিম ফালে লুইতৰ সোঁতৰ লগে লগে বাঙলী বেজিটোও পানীৰ তলত নাচি থকা যেন দেখা গৈছিল। তাৰ অনেকূৰা ভাব হৈছিল যেন লুইতৰ পানীৰ সৈতে সেই ভাবখিনিও লাহে লাহে মিহলি হৈছে যাব ধৰিছে।

বুঢ়াই সেই সময়ত তাৰ এলাগী বৰশীটোলৈকে নিৰ্বাণ্টমনেৰে চাই আছিল। ল'ৰাটোৰ মনত বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তাৰ প্ৰবাহে উকি মৰা সময়তে বুঢ়াই বাস্তৱ পৃথিৱীখনৰ মাজত নিজকে ঘূৰাই পাইছিল। সি তেতিয়া ল'ৰাটোৰ চিন্তা-ভাবনাৰ পৰা সম্পূৰ্ণৰূপে আঁতৰত আছিল।

বুঢ়াই তেনেদৰে একান্তভাবে বৰশীটোলৈ চাই কথা দেখি ল'ৰা-

টোৰে লাহেকৈ মাতিলে, “ককা।” আচলতে বুঢ়াৰ দৃষ্টি অনুসৰণ কৰিও সি একো অনুভব কৰিব পৰা নাছিল।

“কিবা কৰি?” বুঢ়াই মূৰ নুঘুবোৱাকৈয়ে ওলোটাই সুধিলে।

“তেনেদৰে একেথৰে কি চাইছনো?” বুঢ়াৰ কথা কোৱা ধৰণ দেখি ল’ৰাটোৱে সুধিলে।

“হ”, বুঢ়াই মূৰ তুলি ল’ৰাটোৰ ফালে চালে যদিও লগে লগে পুনৰ বৰশীটোলৈ দৃষ্টি ঘূৰাই ক’লে, “এলাগীক।”

“কিয় ? হঠাতে যে এলাগীৰ প্ৰতি ইমান দৰদ হ’ল, তোৰ বৌজনী লালিলে নেকি?”

“লগা নাই যদিও এই মাত্ৰ মোৰ বৌজনীয়ে এলাগীৰ কাষেৰে পাক এটা মাৰি যোৱা যেন পালো,” বুঢ়াই বৰশীটোৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখিয়েই লাহে লাহে ক’লে।

“ও, হয় নেকি?” ল’ৰাটোৰ কথাত আগৰ উৎসাহ হ্ৰাস পোৱা পৰিলক্ষিত হ’ল।

“নহয় যদি মই কিবা মিছা কৈছো নেকি?” বুঢ়াই অঙ্ক সুৰত ক’লে।

“উহ। তই আকৌ কিয় মিছা ক’বি?” ল’ৰাটোৱে প্ৰায় লগে লগে কৈ উঠিল। “শিচে সেইজনী তোৰ কল্পনাৰ বৌজনী বুলি তই জানিলি কেনেকৈ?”

“ও আই। নাজানিম কিয়?” ল’ৰাটোৰপৰা বুঢ়াই যেন আচৰিত কিবা এটাহে শুনিলে, ঠিক তেনেধৰণে সি কৈ উঠিল। “আজি ইমান দিনে যিজনীৰ বাবে বোন্দাপৰ দি আহো সেইজনীকে আক আজিলৈকে চিনি নোপোৱাকৈয়ে থাকিমনে?”

বুঢ়াৰ কথা শুনি ল’ৰাটো অলপ অপ্ৰতিভ হোৱা যেন হ’ল। সি ক’লে, “হলেও দেচোন, তই আচ মাটিৰ ওপৰত আক মাছজনী আছে পানীৰ মাজত। তেনেস্থলত”

“ময়ো পানীৰ তলত গৈ মাছজনী চাই আহি ক’ব লাগিছিল, নহয় জানো?” বুঢ়াই তাৰ কথাৰ ওপৰতে কৈ উঠিল।

“নহয়—মানে...,” ল’ৰাটোৱে খোঁনাই ক’লে।

“নহয় নহয়দে—হয়ই,” বুঢ়াই জোৰ পূৰ্বকভাৱে ক’লে। “শিচে এটা কথা শুন—লুইতৰ বুকুত মাছ মাৰোতেই আধা দিন ল’ল, বুজিছ? চুলি থকিল। ঠাই দেখিলেই এতিয়া ক’ব পৰা

কেহো ক'ত কি মাছ আছে। বৰশীও ঠিক সেইভাবেই পেলাও জান? তাক টোপটোও সেই অনুপাতে জুতি লগাকৈ, বুজিলিভো? হহ! মাছ নালাগিব— মাছৰ …… ”

“বাপেক লাগিব নহয়?” ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কথাৰ ওপৰতে ক'লে।
 “উ, অলবাত লাগিব।” বুঢ়ায়ে জোৰ দি ক'লে।

“আজি পিচে উঠাবই, চাবি,” ল'ৰাটোৱে আন্দাজতে জোৰ দি ক'লে।

বুঢ়াই উত্তৰ দিচাপে এইবাৰ একো নকৈ বৰশীটোৰ প্ৰতিহে অধিক মনোযোগ দিলে। পাৰ হৈ যোৱা সময়খিনিত সি কথা কৈয়ো আছিল যদিও প্ৰতি মুহূৰ্ত্ততে বৰশী দুটাৰ ওপৰত চকু ৰাখিব পাহৰা নাছিল। সি জানে, মাছজনী যিমানেই শিয়ান নহওক কিয় এদিন তাৰ বৰশীত লাগিবই লাগিব। এতিয়া তাক নচুৱালেও সিও এদিন মাছজনীক নচুৱাবলৈ সমৰ্থ হ'বই। তাতে আকৌ মাছজনীৰো মনলৈ অহংকাৰৰ ভাব এটা আহিছে— তাক অলপ আগৈয়ে গা দেখুৱাই যোৱাটোৱেই তাৰ প্ৰমাণ। চগাৰ যে মৰিবলৈকেই পাখি লগে মাছজনীয়ে সেয়া থমকেই ধোৱা নাই। অবশ্যে সেয়া গম পাব টোপটো এবাৰ গিলিলেই। বুঢ়াই এটা চিপ মাৰিলেই বৰশীৰ কাঁইটটোৱে মাছজনীক শালি ধৰিব; মাথো মাছজনীয়ে টোপটো খালেই হয়।

বুঢ়াই তাৰ মনৰ ভিতৰতে মাছজনীক উদ্দেশি ক'লে, ‘খা জ' নাচনী, তোলৈকে বুলি ইমান সুন্দৰকৈ বনোৱা টোপটো তই খটকৈ খাই থেলা। পলম নকৰিবি, খা। আন যি নহলেও তই মৰিবলৈকে খাই পেলা।’

পিচমুহূৰ্ত্ততে বুঢ়াই আকৌ ভাবিলে— ‘নাই, মাছজনীক তেনেকৈ কোৱা তাৰ বাবে ঠিক হোৱা নাই। বেচেৰীক ইমান ধুনীয়া বস্তু এটা খাবলৈ মাতিছে, অথচ সেইটো খালেই তাইৰ মৃত্যু আবশ্য্যতাবী। টোপটোৰ ভিতৰত সোমাই থকা কাঁইটটোৱে বেচেৰীৰ পেট ফুটাই দিব। তেতিয়াই তাই হয়তো চক খাই উত্তি দৌৰি পলাবলৈ চাব— জীয়াই থাকিবলৈ মানুহৰ দৰেই আপ্ৰাণ চেপ্টা চলাব। তাৰ পাচতেই পানীৰ মাজত নচুৱাই ভাগবাই দি মাছজনীক বাহত তুলিব পাৰিলেই সকলো শেষ। আস! কেনেভাবে নিষদৰ মাজত যে সিহঁতে থাকে। সিহঁতৰো যে জীৱন আৰু!’

কিন্তু মাহ মাৰিবলৈ আহি সেইবিলাক ভাবিব পলে আকতো
নচলে। সি জানে, যি কোনো মুহূৰ্ত্তে মাহজনীয়ে আহি টোপটো
কামুৰি ধৰি আৰু গভীৰলৈ দৌৰ দিব পাৰে— টোপটো টানি নিয়াৰ
লগে লগে পুঙাটোও পানীৰ মাজলৈ সোমাই যাব পাৰে; বৃঢ়ায়ে
সেই মুহূৰ্ত্তে খৰখৰকৈ তাৰ অভ্যন্ত হাতদুখনেৰে নিজৰ কাম
কৰি যাব— এসময়ত উঠি আহিব সেই শৌজনী— তাৰ ইমান দিনৰ
সপোনৰ শয়নৰ বিৰাট বৌজনী।

বৃঢ়াই আশাতৰা দৃষ্টিৰে পুঙা দুটালৈ চালে। প্ৰথমতে সি
তাৰ লাগী বৰশীটোৰ পুঙাটোলৈ চাইছিল যদিও পুঙাটো নিশ্চল
হৈ থকা দেখি সি এলাগীৰ পুঙাটোলৈকে চালে। ঠিক সেইখিনি
সময়তে এলাগীৰ পুঙাটো এবাৰ তল ওপৰকৈ নাচি উঠি পিচ মুহূৰ্ত্তে
পানীৰ তললৈ সোমাই যাব ধৰা সি দেখিবলৈ পালে। তাৰ পাৰ
মাঙেৰে শিহৰণ এটা বৈ গ'ল। সি লগে লগে প্ৰায় চুচৰি অলপ-
মান আগবাঢ়ি চকাটোৰ সৈতে চিপডাল হাতত তুলি লৈ চকাটোৰ
ওপৰেৰে থকা জ্বৰীডাল ঢিলাই দিলে। চকাটোৰ ওপৰেৰে জ্বৰীডাল
লাহে লাহে পাবহৈ যোৱাৰ লগে লগে চকাটো ঘূৰিব ধৰিলে।

ল'ৰাটোৱেও ইতিমধ্যে বৰশীটোৰ ওপৰত জাড়ুৰ খাই পৰিছিলগৈ।
বৃঢ়াৰ ব্যস্ততালৈ লক্ষ্য কৰি সি আগ্ৰহেৰে সুধিলে, “মাহজনী লাগিলে
নেকি কৰা?”

বৃঢ়াই চকাটোৰ পৰা মূৰ নোতোলাকৈয়ে ক'লে “উ, লগাৰ্মেন
লাগিছে।”

“সেইয়া,” ল'ৰাটোৱে উল্লাসেৰে ডাঙৰ ডাঙৰকৈ কৈ উঠিল, “মই
কৈছিলো নহয় তোৰ এলগীয়ে আজি মাহ উঠাব বুলি; দেখিছ
মোৰ কথা আখৰে আখৰে ফলিয়ালে।”

“বৰি,” বৃঢ়াই তাক বাধা দি ক'লে, “এতিয়াও বামলৈকে
অহাই নাই।”

“নাহিলেও আৰু যাব ক'ত? মাহজনী আজি উঠিবই উঠিব
চাবি।” ল'ৰাটোৱে আগৰ কথাখিনিকে দোহাৰিলে।

বৃঢ়াই আৰু একো নকলে। চকাটোৰ লগতে সি ব্যস্ত হৈ
পৰিল। সি জ্বৰীডাল লাহে লাহে ঢিলাই দি থাকিল যাতে মাহ-
জনীয়ে টোপটো গিলি পেলাই লব ধৰিব পাৰে। মাহজনীয়েও
তেতিয়া আসন্ন মৃত্যুৰ কথা অনুভৱ কৰিব নোৱাৰি খাব পোৱাৰ

আনন্দত লুইতত সাত্ৰি-নাদুৰি আগবাঢ়ি থাকিল। পানীৰ মাজত মাছজনীয়ে বেগেৰে আগবাঢ়োতে জৰীডালত যথেষ্ট টান পৰা বাবে মাছজনী যে যথেষ্ট ডাঙৰ হ'ব বুঢ়াই সেই কথা বাককৈয়ে অনুভৱ কৰিছিল। তাৰ মনটো আনন্দত নাচি উঠিল। সি অনুভৱ কৰিলে তাৰ জীৱনত সি য'ব মাছবোৰৰ ভিতৰত এইজনীয়ে যেন আটাইতকৈ ডাঙৰ মাছ হ'ব। ঠিক এইজনী মাছৰ বাবেই সি আজি ইমান দিনে অপেক্ষা কৰি আহিল।

বুঢ়াই তাৰ মনৰ ভিতৰতে লগে লগে ক'লে—‘খা, আকৰী, ঘৰতে ইমান কণ্ট কৈ বনোৱা টোপটোৰ কিমান যে সোৱাদ। তই মাথো উপকৈ খাই পেলা। বুঢ়াৰ ইমান দিনৰ সপোন বাস্তৱত পৰিণত কৰি তই টোপটো একেবাৰে গিলি পেলা।’

মাছজনীয়ে হঠাতে থমকি ৰোৱা বুঢ়াই অনুভৱ কৰিলে। তাই টোপটো গিলি পেলোৱা বুলি সি বুজি গ'লে। সি ভাবিলে টোপটোৰ ভিতৰত সোমাই থকা কাঁইটটোৱে নিশ্চয় মাছজনীৰ ক্ষেতিত আঘাত কৰিছে। পিচ মুহূৰ্ত্ততে মাছজনীয়ে গতি সলালে-জৰীডাল পানীৰ মাজত তিলা হৈ পৰিল। বুঢ়াই ততাতৈয়াকৈ চকাটো ঘূৰাব ধৰিলে। ক্ষণেক পাছতে জৰীডাল পুনৰ টান হৈ পৰিল। সি তাৰ পাছতো চকাটো ঘূৰাই জৰীডাল চপাবলৈ চেষ্টা কৰিলে যদিও মাছজনীৰ গতিৰ লগে লগে খুব টান হৈ পৰা বাবে পুনৰ তিলাই দিবলৈ বাধ্য হ'ল। মাছজনীৰ গধুৰভা সি ডালদৰেই অনুভৱ কৰিছিল।

বুঢ়াই এইবাৰ জ'ৰাটোলৈ চাই ক'লে, ‘এই “বোজনী যথেষ্ট ডাঙৰ হ'ব বুলি ভোক কৈছিলো নহয়, মনত আছে ?’

‘অ’, ডালদৰেই আছে।’ সি তপৰাই উত্তৰ দিলে।

‘এই মাছজনী সচাকৈয়ে ডাঙৰ জ্ঞান ?’ বুঢ়াই লুইতৰ বুকুলৈ আগবাঢ়ি যোৱা জৰীডাললৈ চাই ক'লে।

‘তেনেহলে আগতে তই মিছাতে কৈছিলি নেকি ?’ জ'ৰাটোৱে দুষ্টালিগূৰ্ণ ভাবে সুধিলে।

‘মিছাতে আকৌ কিয় ক'ম ? সেয়া অনুমানৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰি কোৱা কথাহে আছিল।’

‘এতিয়াও পিচে অনুমানতে কোৱা নাই জানো ?’ জ'ৰাটোৱে জীদ দি ধৰিলে।

“তই অনুমান বুলি ভাবিলেও এয়া কিন্তু নিতান্তই সত্য বুদ্ধিহ, এইজনীয়ে মোৰ জীবনত আটাইতকৈ ডাঙৰ মাহ হ’ব ।” কথা-খিনি সি গভীৰ সুৰত কৈছিল ।

ল’ৰাটোৱে জানে যে বৃতাৰ কথাখিনি সম্পূৰ্ণ অভিজ্ঞতালব্ধ । সি আৰু এইটোও জানে যে এই অভিজ্ঞতালব্ধ প্ৰায়খিনি কথাই সমস্ত সত্য হিচাপে গৰিগণিত হয় । বাস্তব অভিজ্ঞতাৰ দাম আছে । সেয়েহে বৃতাই কথাখিনি শেষ কৰাৰ লগে লগে সি কৈ উঠিল, “ও, হয় নেকি ? তেনেহলে ময়ো ধৰোদে ভোৰ এই চিপ-ডালত । একেলগে জোৰ দিলেহে মাহজনী উঠিব ।” লগে লগে সি চিপডালত ধৰি ললেই ।

“এ-এ, বহ, বহ, “বৃতাই তাক বাধা দিব খুজি ক’লে, “মই ক’ম নহয় যেতিয়া ধৰিব লাগে । এতিয়া নধৰিলেও হ’ব দে ।”

“নহয়, নহয়, মই ধৰিছো দে, তই মাথোন চকাটো ঘূৰাবি-চোন ।” সি অভজ্ঞা সুৰেৰে কৈ উঠিল ।

“তই ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিব নহয় ?”

“কোনে কৈছে মই ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিম বুলি ?” সি দুয়োহাতেৰে চিপডালত কটমটকৈ ধৰিব খুজি ক’লে । “তই চকাটো ঘূৰা আকৌ ।

“আহসা ! তেনেদৰে অসুবিধা হ’ব যে । চাও, তই এৰি দেচোন—চকাটো ৰখি গৈছে ।” কোৱাৰ লগে লগে বৃতাই চিপডাল নিজৰ হাতলৈ আনি ললে ।

বৈ যোৱা চকাটোৰে বৰশীৰ জৰী ডাললৈ চাই মাহজনীয়ে ক্ৰমাৎ বামৰ ফালে ওপৰলৈ উঠিব ধৰা বৃতাই ধম পাইছিল । ল’ৰা-টোৱেও দুনাই বাক্যব্যয় নকৰাত সি চকাটো ঘূৰাই পুনৰ জৰীডাল চপাই আনিব ধৰিলে ; কিন্তু অলপ মেৰিওৱাৰ পাছতে জৰীডালৰ টান খাই মাহজনী যেন সচকিত হৈ উঠিল—তাই পুনৰ সাত্ত্বি নাদুৰি লুইতৰ বুকুত আগবাঢ়িল । বৃতায়ো উৎসাহ নাপাই জৰীডাল পুনৰ এৰি দিলে—জৰীডাল পানীৰ মাজলৈ সোঁ-সোঁৱাই আঁৰবাঢ়িল যদিও সেয়া অলপ সময়ৰ বাবেহে । ক্ষণেক পাছতে চকাটোৰ গতিবেগ কমিবলৈ ধৰিলে । সেয়েহে সি পুনৰ চকাটো ঘূৰাই জৰী-ডাল চপোৱাৰ চেষ্টা কৰিলে যদিও অলপ চপোৱাৰ পিচতে টান অনুভব কৰাত আকৌ জৰীডাল এৰি দিলে । মাহজনীয়ে পুনৰ

জান এটি দিশত পানী ফালি আগবাঢ়িল—তাইৰ গতিবেগ যথেষ্ট কমিছিল।

তাই যথেষ্ট দুৰ্বল হৈ পৰিছে—মাহুজনীৰ আগবঢ়া গতিবেগলৈ চাই বুঢ়াই অনুভব কৰিলে। লগে লগে তাৰ অভ্যন্ত হাতে চকাটো ঘূৰাব আৰম্ভ কৰিলেই। মাহুজনী সঁচাকৈয়ে অলপ দুৰ্বল হৈ পৰা বাবে সি এইবাৰ জৰীডাল ভালেখিনি চপাবলৈ সমৰ্থ হ'ল। কিন্তু তাৰ পাছতেই মাহুজনীয়েও হয়তো বিপদৰ গুৰুত্ব অনুভব কৰি পুনৰ লব ধৰিলে। বুঢ়ায়ে চপাবলৈ এৰি পুনৰ জৰীডাল এৰি দিবলৈ বাধ্য হ'ল। চকাটো নিদ্ৰিষ্টভাবে ঘূৰাই মাহুজনীয়ে লুইতৰ বকৃত জৰীডাল সহ সাতুৰি-নাদুৰি আগবাঢ়িল।

বুঢ়ায়ে জৰীডাল চাই চাই তাৰ মনৰ ভিতৰতে মাহুজনীলৈ বুলি কৈ গৈছে—‘দৌৰ, দৌৰি থাক নাচনী। মই জানো তই এই শেষ মুহূৰ্ত্ততো মোক জলাবি বুলি। পিচে এয়াই তোৰ শেষ ভ্ৰমণ জানিবি। ক্ষণ্তক পিচতেই তই ভাগৰত অবশ হৈ পৰিবি। তেতিয়া মই যি কৰো তোৰো দশা সেয়াই হ'ব বুজিছ? আজি ইমান দিনৰ মূৰত বুঢ়াৰ হাতত চেঙেলি পৰিছ যেতিয়া আক নিস্তাৰ নাই। এতিয়া মৰণেহে মাথো তোৰ মুক্তি, জানি লা।’

কথাখিনি শুবাৰ লগে লগে মাজতে বুঢ়াই চকাটোৰ লগতে মাহুজনীৰ গতিবেগলৈ চাই পুনৰ জৰীডাল চপাব খুজিলে যদিও কিছু চপোৱাৰ পাছতে তাই পুনৰ তাপলি মেলাত ঢিলাই দিবলৈ বাধ্য হল।

বুঢ়াই ভাবিলে—নাই, মাহুজনীক তেনেদৰে মৰণৰ শাওপাত দি সি ভাল কৰা নাই। এনেয়ে তাই মৰণ পথৰ যাত্ৰী, তাৰে ওপৰত আকৌ শাওপাত সোপা জাপি দিলে তাৰ স্বাপহে লাগিব। ভাতকৈ থাকক, তাই এতিয়া মনৰ আনন্দেৰে তাইৰ শেষ ভ্ৰমণটোৱে সম্পূৰ্ণ কৰি লওক, কিন্তু যদি তাই কেনেকাকৈ এৰা ধাৰ্ম্ম যান্ধ...। নাই, নোৱাৰে—কাঁইটোৱে নিশ্চয় তাইৰ পেট ফুটাই দিছে। ইয়াৰ পিচত তাই পলোৱাটো আক অসম্ভৱ। তাৰ এলাগীয়ে আজি প্ৰথম মাহুটো ধৰিব।

বুঢ়াৰ ভাল লাগি গ'ল। সি এইবাৰ ল'ৰাটোলৈ চাই ক'লে, “শুনিছ তইটি, মাহুজনী আজি আকপলাৰ নোৱাৰে—তাই টোপটো ডালদৰেই গিলি পেলাইছে।”

ল'ৰাটোৱে বুঢ়াৰ কামবোৰেই লক্ষ্য কৰি আছিল। সি ক'লে,
“নোৱাৰে যদি সোনকালে উঠাই আন আকৌ।”

“ৰ'বি,” বুঢ়াই বাধা দি কৈ উঠিল, “ভেনেকৈ নোৱাৰিবি
নহয়। পানীত তাইৰ খুব জোৰ; তাতে আকৌ মাহুজনী এনেদৰে
ডাঙৰ—একেটা টানতেই চিঙি লৈ যাব।”

“তেনেহলে মাহুজনীৰ আগতে ডাঙৰ লগাই লবি, নহয় জানো?”

“অ, তাইক আগতে অবশ ক'ব পোৱাৰ লাগিব; অবশ্য
তাই এতিয়া যথেষ্ট দুৰ্বল হৈছেই।.....এয়া দেখিছনে চকাটো
ঘূৰাবলৈ কিমান সহজ হৈছে?” কথাৰ মাজতে বুঢ়াই জৰীডাল
এছিনি চপালে যদিও পিচ মুহূৰ্ততে টান অনুভৱ কৰি এৰি দিলে।

বুঢ়াৰ কথা শুনি ল'ৰাটোৱেও তাৰ গাতে গা লগাই বহি
হাতেৰে চুই চালে। সি উদগ্ৰীব হৈ ক'লে, “তেনেহলে আকনো
কিমান দেৰি লাগিব? ক আকৌ—ইপিনে সন্ধিয়াও নামি আহিলেই
এতিয়া।”

বুঢ়াই তেতিয়াহে তাৰ চাৰিওফালৰ পৰিবেশটোলৈ চালে।
সন্ধিয়া তেতিয়া লাগিব ধৰিছিলেই প্ৰায়। লুইতৰ বুকুৰো মধ্যাহ্ন
সুৰষৰ উজ্জলতা কাহানিৰাই হেৰাই গৈছিল। সেয়েহে সি ততাতোকৈ
পুনৰ চকাটোত মনোনিবেশ কৰি কৈ উঠিল, “ৰ'বি, এইবাবেই
আহিব যেন পাইছো। তাই এতিয়া আগবাঢ়িবই নোৱাৰা হৈছে,
দেখিছ? তাইৰ আঙ্গুস তেনেই কমি আহিছে—তাইৰ জীৱনটো
এতিয়া মোৰ হাতৰ মুঠিত।” তাৰ কথাত বিজয়ৰ গৌৰৱ ফুটি
উঠিল।

মাহুজনী সচাকৈয়ে অবশ হৈ পৰিছিল। সেইবাবে বুঢ়াই
জৰীডাল চপোৱাত তাই বিশেষ একো দিগদাৰি লগাব নোৱাৰিলে।
বুঢ়াই চকাটো ঘূৰোৱাৰ লগে লগে প্ৰতি মুহূৰ্ততে তাই বামৰ
ফালে আহিব ধৰিলে। মাহুজনীৰ নিৰীহ ৰূপটোলৈ চাই বুঢ়া
সন্তুষ্ট হ'ল। মাহুজনীয়ে যে আত্মসমৰ্পণ কৰিছে সেয়া বুজাত
তাৰ অসুবিধা নহ'ল।

বুঢ়াৰ মনত তেতিয়া নানা ভাবৰ বুৰবুৰণি। সি মনৰ
ভিতৰতে মাহুজনীলৈ বুলি কৈ গৈছে—‘আহ, আহ অ’ সোণজনী।
আজি ইমানদিনৰ মূৰত তোক পাইছো, আজি দিগদাৰীখন নলগা-
ৰিচোন। তই মোক বহুতেই নচুৱালি, মই বাক তোক আজি

নতুবা নোৱাৰো দে । হাজাৰ হলেও তই এটা স্থানীয় থকা নিশ্চয় জীৱ । আহি থাক, আহি থাক অ' আইজনী ।... আস ! বহুচোন বহ । বাম দেখোন পালিয়েই—ছটফটনি নলগাবিচোন ।... অ', ডহ লাগিছে নহয় ? লাগিবই, আমাৰ মানুহবোৰে কিমান যে ডহ ! পিচে চিন্তা নকৰিব, আক কেইটামান মুহূৰ্ত অপেক্ষা কৰ—মাত্ৰ কেইটামান মুহূৰ্ত ।'

ক্ৰমে বাম আহি পোৱাৰ লগে লগে মাছজনীয়ে হয়তো বিপদৰ ভৱত্ব উপলব্ধি কৰিলে । সেয়েহে এক মুহূৰ্তৰ বাবে তাই ছটফটাই উঠিলে চোপটা কৰিলে যদিও সফল নহ'ল । বুঢ়ায়ে এইবাৰ জৰীডাল তিলাই নিচিলে । মাছজনী শান্ত ল'ৰা এজনৰ দৰে ক্ৰমাত বামৰ ফালে আহি থাকিল অৰ্থাৎ বৰশীৰ জৰীডালে মাছ-জনীক লাহে লাহে টানি আনিব ধৰিলে । বুঢ়াই চিপডালৰ শেষৰ মূৰটো মাটিত হেচুকি ধৰি মাথো চকাটো ঘূৰাই গ'ল ।

ক্ৰমেক পাছতে পানীৰ মাজত মাছজনীৰ মুখখন চিনি পোৱা গ'ল । প্ৰকাশ ঘূৰণীয়া মূৰটো দুয়োজনে প্ৰায় একে সময়তে দেখিলে যদিও ল'ৰাটোৱে দেখিয়েই আঙুলি পোনাই উল্লাসিত হৈ চিঞৰি উঠিল, “সৌজনী, সৌজনী ককা, চাচোন বাক । বাহ, কিমান ডাঙৰ মাছ । মূৰটোৱেই ইমান ডাঙৰ ! মোৰ জীৱনত দেখা মাছৰ ভিতৰত এইজনীয়েই আটাইতকৈ ডাঙৰ হ'ব, ককা ।...সেইয়া চা, মই মাছজনীৰ গাটোও দেখিছো । বাঃ, কি প্ৰকাশ ।”

“হেইয়া, নিচিঞৰিবিচোন,” বুঢ়াই তাৰ উৎসাহত চেঁচা স্থানীয় ক'লে, “আহিছে যেতিয়া আক যাব ক'ত ?”

“নহয় ককা, জৰীডাল ছিগি যাব পাৰে—মাছজনী বিৰাট ডাঙৰ ।”

“নিছিগে বহ,” বুঢ়াই গহীনাই ক'লে “ইমানখিনি অনাৰ পিচত আক তেনেকৈ যাব দিমনে ?”

“ভেনেহলে কিবা এটা কৰ আকৌ,” ল'ৰাটোৱে ব্যস্ত-সামন্ত্য ভাবে ক'লে ।

“হ'ব, হ'ব—তই মাথো অধৈৰ্য নহ'বি ।”

“নহও দে, তই পাব যদি কিবা এটা কৰি পেলা ।”

ইতিমধ্যে মাছজনী প্ৰায় নিশ্চল অবস্থাবে পানীৰ মূৰলি পাই-ছিগিছিল । বুঢ়াই জৰীডাল ইমানখিনি পাবে চপাই লৈ থিয় দি অঁঠুৱনীয়া ধুতিখন ঠিক-ঠাক কৰি ললে । পিচত কান্ধৰ স্থানীয়

গামোচাখন এনেয়ে এবাৰ জোকাৰি লৈ মূৰত মেৰিয়াই ললে। তাৰ
 হাতত সি “চাও—ধৰচোন এইজনীক” বুলি কৈ চিপডাল ল’ৰা-
 টোৰ হাতত দি মাহুজনীৰ ওচৰলৈ গৈ তাইক আখে-বেখে ধৰি
 পেলালে। মাহুজনীয়ে ক্ষীণভাবে এবাৰ জপিওৱাৰ চেষ্টা কৰিছিল
 যদিও কৃতকাৰ্য্য নহ’ল।

বুঢ়াৰ মুখত বিজয়ৰ হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। সি মাহুজনীক
 ভালদৰে ধৰি লৈ ল’ৰাটোৰ ফালে চাই ক’লে, “নে, টানি নে—
 মোক আক মাহুজনীক তই এতিয়া বৰশীৰে টানি নে।”

ল’ৰাটোৱেও ইতিমধ্যে থিয় হৈছিল। সি বুঢ়াৰ ওচৰতে থিয়
 দি বুঢ়াই ধৰিব ধৰা মাহুজনীৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখি “ধৰ, ভালকৈ
 ধৰ—এৰি নিদিবি” ধৰণেৰে চিঞৰি নিৰ্দেশ দিয়াৰ নিচিনাকৈ কৈ
 আছিল। বুঢ়ায়ে একো নামাতি মাথো মাহুজনীক ভালদৰে ধৰি
 পেলোৱাতহে ব্যস্ত আছিল। শেষত মাহুজনীক ধৰি লৈ বুঢ়াই কোৱা
 কথাখিনিৰ মাজত নিহিত থকা বসিকতাখিনি সি ঠিকেই উপলব্ধি
 কৰিলে। কিন্তু সি কিবা কৰাৰ আগেয়ে বুঢ়াই মাহুজনীৰে সৈতে
 নিজে উঠি আহিল। সেয়েহে চিপডাল হাতত ৰাখিয়েই বুঢ়াৰ লগে
 লগে খোজ পেলাই সি ক’লে, “ব’ল—আজি মাহু আৰু মানুহ
 একেলগে লাগিছ। পৃথিৱীত এনেকুৱা ঘটনা আজিৰ এইটোৱেই প্ৰথম।”

দুয়োজনে পানীৰপৰা কিছু দূৰলৈ উঠি অহাৰ পিচত বুঢ়াই
 চাপৰি মাহুজনীক মাটিৰ ওপৰত লাহেকৈ এৰি দিলে। মাহুজনীয়ে
 দুৰাৰমান ফিহা জোকাৰি পিচত নিশ্চল হৈ পৰি ব’ল। মাথো
 তাইৰ ওপৰৰ ফালে থকা পাখিখন সঘনাই উঠা-নমা কৰিবলৈ
 ধৰিলে। বুঢ়াই প্ৰথমতে কোনোদিনে নেদেখা বস্তু এটাৰ দৰে মাহু-
 জনীলৈ একেথৰে চাই ব’ল। তাৰ পাছত সি মূৰ দাঙি ল’ৰাটোলৈ
 চাই বিজয়ৰ গৰ্বপূৰ্ণ হাঁহিৰে সুধিলে, “কেনে দেখিছ ?”

ল’ৰাটোৱেও মাহুজনীৰ চক্চকীয়া গাটোলৈ কিছু সময় চাই
 আছিল। বুঢ়াৰ কথা শুনি সিও উল্লাসিতভাবে উত্তৰ দিলে, “অপূৰ্ব,
 আগতেই বৈছো নহয় জীৱনত মই দেখা মাহুৰ ভিতৰত এইজনীয়েই
 আটাইতকৈ ডাঙৰ বুলি, আৰু জানো কিবা ক’ব লাগিছে ?”

“ও...,” বুঢ়াই সঁহাৰি জনাই পুনৰ মাহুজনীলৈ চালে।
 প্ৰকৃততে মাহুজনীৰ অবয়বটোক তাৰ কল্পনাৰ মাহুজনীৰ সৈতে
 মিলাই চাই সি গৌৰৱ অনুভৱ কৰিছিল। তাৰ অন্তৰ আনন্দেৰে

উপচি পৰিছিল। মাছজীৱৰ ওপৰত দৃষ্টি ৰাখিয়েই সি অপোনমনে কৈ উঠিল, “বহুদিন অপেক্ষাৰ অন্তত এনেকুৱা এজনী মাছ পালে কিমান যে ভাল লাগে !”

“আমাৰো জানো বেয়া লাগে ককা ?” ল’ৰাটোৰ কথাত বুঢ়াই মূৰ তুলি তালৈ চালে। ল’ৰাটোৱে পুনৰ কৈ গ’ল, “বিশেষকৈ তোৰ কল্পনাৰ বৌজনী আজি বাস্তবত দেখা পোৱা বাবে খুব ভাল লাগিছে। আকৌ তাতকৈও কিয় বেছি ভাল লাগিছে জান ?”

“কিয় ?” বুঢ়াই ল’ৰাটোৰ মুখলৈ চাই সুধিলে।

“তই মাছ পালে আমি খাব পাও বাবে।”

ল’ৰাটোৱে কথাখিনি ধেমালিতে ক’লেও বুঢ়াই সহজভাবে লব নোৱাৰিলে। মাছ সি কিয় মাৰে নাইবা কিয় ডগাই দিয়ে সেয়া আনে অনুভৱ কৰক বা নকৰক, সি কিন্তু নিজে প্ৰক্ৰিয়াটোৰ ওপৰত যথেষ্ট গুৰুত্ব দিয়ে। সি জানে যে সি বিলাই দিয়া মাছটুকুৰাৰ মূল্যায়ন অকল ভাত খোৱা কাঁহৰ কাহীখনতেই সীমাবদ্ধ নহয়—ধুনীয়া সুৰ এটিয়ে মানুহৰ মনত থোকি-বাথো লগোৱাৰ দৰে মাছটুকুৰাৰো ক্ষুদ্ৰকৰ বাবে হলেও গাৰ্ভবাসী মানুহ কেইজনৰ মনত সুৰ এটি জগাই দিয়ে বুলিয়েই সি ভাবে।

বুঢ়াৰ মুখমণ্ডলত গহীন ভাব এটাই বিৰাজ কৰিলে। সি সেয়েহে ল’ৰাটোৰ কথাৰ প্ৰত্যুত্তৰ হিচাপে লগে লগে একো ক’ব নোৱাৰিলে। মাছজীৱীক তাতো এৰি থৈ সেইবাবেই সি আনটো বৰশী চপাবলৈ গ’ল। তাৰ লাগী বৰশীজনী চপাই থাকিয়েই সি লাহে লাহে ক’লে, “বুজিছ ভাইটি, তহঁতে কি ভাব নেজানো, মোৰ মতে এয়া কোনো সামান্য মাছ এচকল খাই পেলোৱা ঘটনা নহয়—লুইতৰ বুকুৰ সম্পদ এটিক লুইতপৰীয়াসকলে মিলি-জুলি নিজৰ মাজত বাতি লোৱাহে ঘটনা। ইয়াত যি অমিয়া সুখ, আনন্দ আছে সেয়া কোনো নুই কৰিব নোৱাৰে। আমি অসমীয়া—আমিও মানুহ—কোনো বনৰীয়া জন্তু নহয় যে কেবল খোৱাৰ বাবেই জীয়াই থাকিম। মানুহৰ জীৱনৰ অৰ্থ আছে, জানিবি—মাথো অহা আৰু যোৱাৰ মাজতেই মানৱ জীৱন সীমাবদ্ধ নহয়।”

কথাখিনি কোৱাৰ লগে লগে বুঢ়াই বৰশীটো চপাই লৈ ভাব জোঁগোঙাখনত ডবালে। তাৰ পিচত জোঁগোঙাখন পুনৰ কাঁড়ত

ওলোমাই লৈ সি মাহজনীৰ কাষত আহি থিয় দিলে । মাহজনী তেতিয়াও নিশ্চল সৈয়েই পৰি আছিল যদিও মাজতে দুই-এবাৰ ফিহাখন নচুৱাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল । তাইলৈ চাইও বুঢ়াই পুনৰ বিজয়ৰ গৌৰৱখিনি অনুভৱ কৰাত তাৰ ওঠেৰে হাঁহি এটি সমা-
হিতভাবে বাগৰি গ'ল ।

ল'ৰাটোৱে তেতিয়াও মাহজনীৰ কাষতে থিয় দি আছিল যদিও বুঢ়াৰ গভীৰ অৰ্থপূৰ্ণ কথাখিনি শুনি তাৰ ফালে মুখ ঘূৰাই চাবলৈ বাধ্য হৈছিল । বুঢ়াক জোকাবলৈকে সি তেনেদৰে কৈছিল বাবে বুঢ়াৰ পৰা তেনেকুৱা এটি উত্তৰ তাৰ বাবে সমূলি আশা-
প্ৰদ নাছিল । বুঢ়াৰ তানগৰ্ড কথাখিনিয়ে তাক আপ্ত কৰিছিল । সি মাথো একেধৰে বুঢ়ালৈ চাই আছিল—বুঢ়াক সেই সময়ত তাৰ দেৱতা যেন বোধ হৈছিল ।

“হেই ! কি চাই আছে ?” ল'ৰাটোৱে তেনেদৰে ভেৰা লাগি চাই থকা দেখি বুঢ়াই তাক জোলোঙাখনেৰে খুন্দা এটি শোধাই ক'লে ।

“হ,” ল'ৰাটোৱে আবেগজড়িতভাবে উত্তৰ দিলে, “তোক—
ভিতৰত থকা দেৱতাজনক ।”

“খেং ! মানুহ আকৌ দেৱতা হ'ব স্বাৰে নেকি ?”

“অ, পাৰেতান । এই পৃথিৱীত মানুহেই দেৱ, মানুহেই সেৱ—
মানুহৰ বাহিৰে আক কোনো নাই ।”

“হলেও আমি কেতিয়াও দেৱতা হ'ব নোৱাৰো । আমি
মাটিৰ মানুহ—মই তোক আগতেই কৈছো দেখোন ।”

“মাটিৰ মানুহেইতো পৃথিৱীৰ দেৱতা । এই মৰ্ত্য ভূমিত
সৰগ ৰচনা কৰিবলৈ মাটিৰ মানুহেই হাতে-কামে লাগিব লাগিব—
আন কোনো সৰগৰ দেৱতা নাহে, আক আহিবলৈ কোনো নামো
আকৌ তলৈ দেখোন আন, যিসকলে সৰগ সাজে, সেইসকলেই
দেৱতা ।”

ল'ৰাটোৰ যুক্তিৰ ওপৰত কিবা কবলৈ বুঢ়াৰ তেতিয়া একোৱেই
নাছিল । কথাখিনিৰ সত্যতা হয়তো সি অনুভৱ কৰিবও পাৰিছিল ।
সেয়া স্বীকাৰ কৰিলে পৰোক্ষভাবে ল'ৰাটোৱে তাৰ ওপৰত কৰা
মন্তব্যটোকে মানি লোৱা যেন হ'ব বুলি সি বুজিব পাৰিলে । সেয়েহে
ওলোমাই ল'ৰাটোক মৰমপূৰ্ণ ধমকি এটা সোধাই সি ক'লে, “বাক
হৈছে ব'ল । ইয়াতে এতিয়া আং বাং এসোপা গাই থাকিব নালাগে ।
আজ্ঞাৰ যেনেই এতিয়া । আজি আকৌ এইজনীৰো দিহা লগাব লাগিব
নহয় ।”

বুঢ়াই 'এইজনী' বুলি কৈ মাহজনীকে বুজাবলৈ চাইছিল। কোম্বাৰ লগে লগে সি মাহজনীৰ বহল দেহটোলে চালে। তাৰ পিচত সি পুনৰ কলে, "মাহজনী আজি যথেষ্ট ভালৈই হৈছে দেই— নেদেখিছনে লুইতৰ আঁহাৰ পানী গাই কেনে নোদোকা হৈ উঠিছে। টোপটো গিলি লুইতপৰী-স্বাৰ সেৱাতেই নিজক উচৰ্গা কৰিছে। চাও, মোৰ এলাগীজনীক দেখোন।

বুঢ়াই শেষৰখিনি বাস্তৱতাৰে কৈ লগে লগে বৰশীটো ল'ৰাটোৰ হাতৰ পৰা নিজৰ হাতলৈ নি পিচ মুহূৰ্ত্ততে মাহজনীকো তুলি ললে। সি এইবাৰ কৃতজ্ঞতাপূৰ্ণ চাবনিৰে লুইতলৈ ঘূৰি চাই যেন নেনে সেৱা জনালে। তাৰ পিচত ল'ৰাটোলে চাই সি পুনৰ তাক যোৱাৰ কথা সোঁৱৰাই দিলে— "উ ব'ল— আক বৈ থকাৰ সময় নাই।" কৈয়েই সি আগবাঢ়িল।

ল'ৰাটোৱেও আক একো নকৈ বুঢ়াৰ লগে লগে খোজ ললে। গাঁওখনৰ কাষ চাপি যোৱাৰ লগে সি বুঢ়াতকৈ আগবাঢ়িল। আকৌ গাঁও গৈ পোৱাৰ পিচতেই আগৰ দৰে শিশু তথা চেমনীয়াৰ জাকটো যেন কেনেকৈ গোট খালে! সিহঁতৰ কোলাহলখিনিও মাটি ফুটি ওলাৱা হৈ লাগিল।

সজ্জিয়া তেতিয়া লাগিছিলেই।

সেইনিশা ল'ৰাটোৱে এটি সপোন দেখিছিল। সপোনতে বুঢ়াক লৈ আন কেইজনমান মানুহেৰে সৈতে সি যেন এটি ডাঙৰ হলমৰৰ ভিতৰত শুই আছিল। সেই নিশাটো আছিল তেনেই দুৰ্যোগপূৰ্ণ। সপোনতে ল'ৰাটোৱে যেন আন কোনোবাই উঠাৰ আশ্বয়ে খুব পূৰ্বা-তেই উঠিছিল। যোৱা নিশাৰ প্ৰচণ্ড ধুমুহাৰ কথা সি যেন বাতি পূৰ্বা অনুভৱ কৰিছিল। সপোনতে সি তেতিয়া বাহিৰলৈ উঠি আহিছিল। বাহিৰত কিন্তু সেই সময়ত তাৰ ঘৰুৱা পৰিবেশটোৱেই বিৰাজ কৰিছিল। চোতালৰ এমূৰে থকা শেৱালি জোপাৰ অৰ্দ্ধস্থিতিও সি যেন অনুভৱ কৰিছিল, কিন্তু তাৰ বাবে তেতিয়া অভিনব দৃশ্য এটিয়ে অপেক্ষা কৰি আছিল। উন্মুক্ত দুৱাৰখনেৰে সি তাৰ সন্মু-খত দেখিছিল সিহঁতৰ বৰ্ষাষিক্ত চোতালখন। অ'ত ত'ত দুই-এঠা-ইত বৰমূগৰ পানীয়ে সৰু সৰু ডোঙা বান্ধি পাব হৈ যোৱা দুৰ্ভাগ-পূৰ্ণ নিশাটোৰেই যেন পৰিচয় দি আছিল। বৰ্ষাটোত সমগ্ৰ চোতাল-খনতে তেতিয়া ৰঙা-বগা শেৱালি ফুলবোৰ এনেভাবে সিঁচৰিত হৈ আছিল যেন কোনোবাই অতি কষ্ট কৰি সেই ফুলবোৰ শাৰী-শাৰীকৈ সজাইহৈ থৈছিল। সপোনতে সি সেই অভিনব দৃশ্যটোৰ ফালে কিছু সময় ধৰি একেথৰে চাই আছিল। দৰাচলতে সি উৎ-ফুল্লিত হৈ পৰিছিল। পিচ মুহূৰ্ত্ততে সি ততাতৈয়াকৈ প্ৰথমতে বুঢ়াক আক তাৰ পাহত তেতিয়ালৈকে শুই থকা আটাইবোৰকে যেন জগাই দিছিল। কি হ'ল বুজিব নোৱাৰি সকলোৱে চকু-মুখ মোহাৰি উঠি আহি চোতালত সেই অভিনব দৃশ্য দেখি আচৰিত হৈ গৈছিল— পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ মুখলৈ চাব ধৰিছিল। তাৰ পাচত অৱাক হৈ সিহঁতে চোতালৰ সেই দৃশ্য যেন প্ৰাণভৰি উপভোগ কৰিছিল। ●●